

101.

63

DÉLEN

ÚTIRAJZOK ÉS TANULMÁNYOK

ÍRTA

BERZEVICZY ALBERT

136 KÉPPEL

Budapest, Franklín-Társulat Kiadása

MAGYAKADEMIA
KÖNYVTÁRA

DÉLEN

ÚTIRAJZOK ÉS TANULMÁNYOK

írta

BERZEVICZY ALBERT

136 KÉPPEL

BUDAPEST, 1917

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

KIADÁSA

117145

MAGY. AKADEMIA
KÖNYVTÁRA

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.

UNOKÁM

BÁRÓ SZALAY ALBERT

EMLÉKÉNEK

Pillantás a római Szt. Péter templomra.

ELŐSZÓ.

«Tu lascerai ogni cosa diletta
Più caramente . . .»
(Dante, *Paradiso XVII*, 55–56.)

Déli vidékekről, jobbára Olaszországról szóló s eddig összegyűjtve könyvalakban meg nem jelent útirajzaimnak és tanulmányaimnak ezt a gyűjteményét, élete bimbójában ma egy éve elhunyt unokám emlékének akartam szentelni, mert e kötet épen annak a tíz és fél évnek irodalmi termését öleli fel, mely alatt az ő mosolygó gyermekarcza világította meg életem útját.

Egy rövid, napsugaras gyermekélet emlékei bizonynyal csak azok számára kedvesek és becsesek, a kik azt szeretettel végigkísérték, hozzá reményeket fűztek s korai

megszakadását siratják. Azokból tehát nem akarok itt semmit a nyilvánosság elé vinni. De nem akartam magamtól megtagadni azt, hogy magának annak az elröppent gyermekéletnek a nyilvánosság előtt ezt a szerény emléket állítsam; mint a hogy egy síremlék, a mely kifejez valamit, nem csak azokhoz szól, a kik ismerték és szerették azt, a kinek hamvait fedi.

E mellett e könyvem még más értelemben is válást és búcsút jelent rám nézve.

A sors mostohasága úgy hozta magával, hogy ugyanakkor, a mikor életem egyik legnagyobb örömét és reményét eltemettem, kellett elzárulnia előttem annak az országnak, melyből egy negyedszázadon át annyi lelki üdülést és emelkedést, annyi lelki fiatalságot merítettem.

Épen mert Olaszországot nem csak mint turista jártam, hanem ott, mondhatnám, otthonos voltam, rokonszenvvel és elismeréssel találkoztam, barátságokat kötöttem, rám nézve a legújabb események szinte lehetetlenné teszik az érintkezés megújítását, arra pedig öreg vagyok, hogy az idő és a viszonyok gyökeres megváltozását bevárjam, de a megtörtént fájdalmas változások után nélkülözöm is azt a lelki harmóniát, melynek forrásából eddigi olaszországi megemlékezéseim fakadtak.

E könyvem tehát egyúttal búcsúm Itáliától. Búcsúzom tőle pose és frázis nélkül, nem tagadva meg, nem is bánva meg régi vonzalmamat és ezért nem is fakadva a most divatos szidalmakra. Búcsúzom úgy, mint olyanok szoktak, kik a búcsúvételnél többet éreznek, mint beszélnek. Búcsúzom azzal, hogy bizalommal az iránt a közönség iránt, mely oly szíves rokonszenvvel fogadta «Itália»-m két kiadását, összegyűjtve átnyujtom neki az útirajzaimat is, melyeket az «Itália» stilusában és modorában

annak megjelenése óta írtam, s melyeknek legutólsói is — magától értetődőleg — még a háború kitörése előtti benyomásokról számolnak be. Ha az olvasó netán itt-ott az előbbi lendületből és üdeségből nélkülöz valamit, ezt — a haladó kor mellett — tulajdonítsa annak, hogy a ki másodszor kaszálja réjtjét, az már kevesebb virágot talál rajta.

Az olaszországi útleírások és művészettörténeti tanulmányok közé görögországiak is vegyülnek, mint egy 1912-ben tett keleti tanulmányutam gyümölcsei, a melynek köszönhettem, hogy Siciliát már a görög földet ismerő szemmel nézhettem.

Görögországban ugyan egy sok tekintetben új világ tárult föl előttem, de ott is ugyanazoknak a történeti és művészeti ideáloknak varázsa alatt állottam, a melyek számos olaszországi útjaimon vezéreltek.

Itt közölt rajzaim közül csak egy, a «Cappella Sistina» című lát ezúttal először napvilágot; ez egy a «Múbarátok Köré»-ben 1907 elején tartott s eddig ki nem adott előadásom. Két fejezet: a «Modena» és «A Dardanellák» című, most jelenik meg először ily alakban magyarul; ezeket t. i. eredetileg németül írtam a «Pester Lloyd» tárczája számára; az utóbbiból magyar közlés számára kivonat készült. «A Heliodorról nevezett szoba», a Beöthy Zsolt tiszteletére 1908-ban kiadott emlékkönyvben és a Kisfaludy-társaság által 1914-ben közrebocsátott «Aurora»-almanachban, a «Vatikáni alkony» pedig a «Budapesti Hirlap» tárczájában jelent meg. A többit mind a «Budapesti Szemle» hozta, az első hármat «Olaszországi útirajzok», a görögöldieket «Görögországi útirajzok» s a Siciliára vonatkozókat «A kúszó virágok honában» gyűjtőcím alatt, úgy, hogy a most ez utóbbi címen szereplő fejezet akkor bevezetésül szolgált.

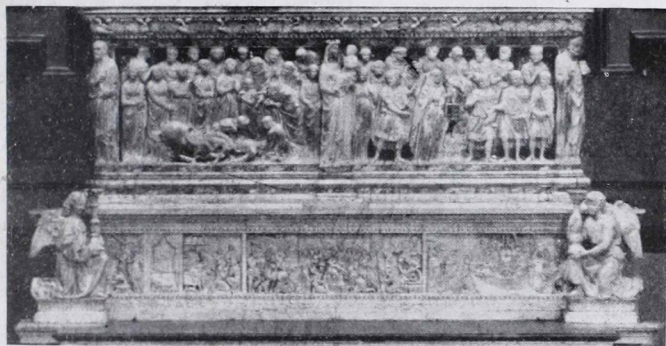
Egyebekre nézve — beszéljenek az útirajzok maguk. Beszéljenek főleg azokhoz az olvasókhoz, a kiknek vagy saját emlékeit segítenek megújítani, vagy azt a reményét segítenek ébrentartani, hogy a mai világdulás elmúltával azokat a napsütött déli vidékeket ugyanazzal a rajongással fogják viszontlátni, a melylyel én váltam meg tőlük.

Budapest, 1917 május 23-án.

B. A.

Gyermek síremléke az athéni múzeumban.

Szent Domonkos sírjának alsó része a róla nevezett templomban Bolognában.

I.

BOLOGNA.

(1905.)

Valahol azt olvastam, hogy Bologna mostohagyermeké a külföldiek érdeklődésének, a kik ha fölkeresik is, — hisz mindenképen útjukba esik, — nem szeretnek időzni benne, vagy ha időznek is, nem visznek onnan olyan mély, olyan egységes és jellegzetes benyomást magukkal, mint az olaszországi utazások rendes főállomásairól.

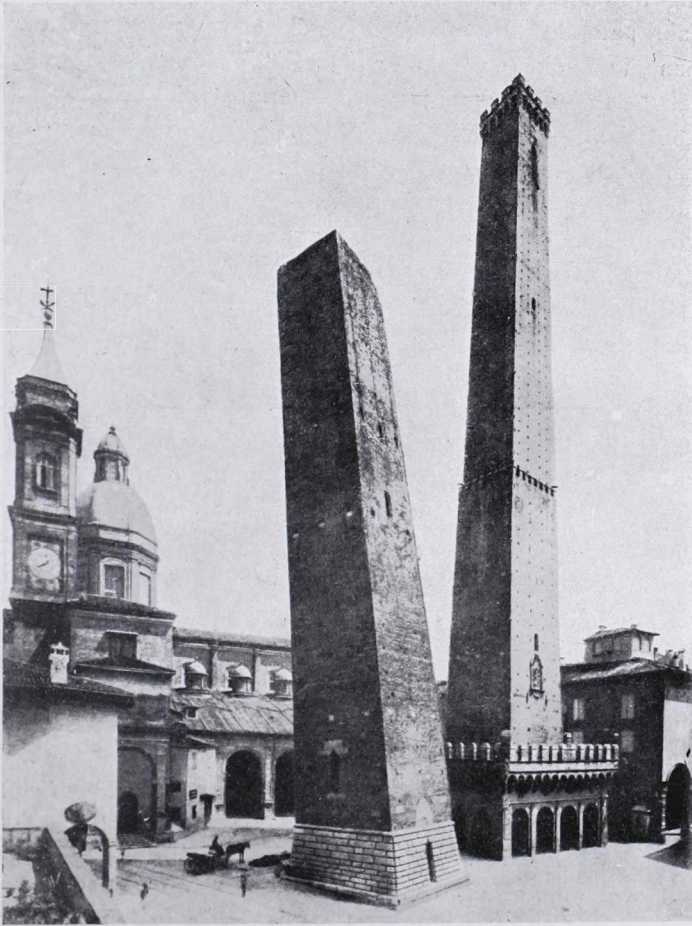
Ez annyiban igaz, hogy Bologna valódi jellege csak többszöri látásra nyilatkozik meg előttünk, szélesebb áttekintés és mélyebb bepillantás után.

Hogy ma az olasz földnek egyik leggazdagabb városa, — a mi a legfelületesebb szemlélőnek is szemébe ötlük, — azt bizonyára nem csak környéke termékenységének köszönheti, a melyért hajdan a *grassa*, «kövér» előnevet kapta; ma iparban, kereskedelemben, pénzüzetben is a legelső helyek egyikét foglalja el az olasz városok között, józan, munkás népe nagy értelmességénél fogva, mint a *cervello d'Italia* — «Itália agyveleje» — a gyakorlati értelemben is,

nemcsak a tudományban, mert hiszen ebben az utóbbiban mint Európa legrégebbi egyetemének székhelye régen kiérdemelte a *dotta*, a «tudós» jelzőt.

Egészen modern szemmel nézve is határozottan szép város: mosolygó, virágzó vidékén kényelmesen terjeszkedik szét, búcsújáró-templomait, nyaralóit, kertjeit kiterjesztve az Apennineknek őt környező kifutványaira is; piszkot, szennyet, nyomort itt a szem nem lát s a mi legvonzóbb Bologna képében: a modern kor alkotásai összhangzóan igyekeznek hozzáilleszkedni a régi idők maradványaihoz. A mi pusztulás itt történt, azt majdnem mind a régebbi századok vitték véghez; az újabb kor: conservál és alkalmazkodik s ilyenképen a kulturélet folytonosságának kellemes és megnyugtató benyomását kelti.

Pedig bizony itt is a történeti múlt mély barázdáiból sarjadzik ki a jelenkor vetése. Az umbrok, etruskok, bojok élete és munkásságának emlékeit már csak a Museo Civico gazdag gyűjteménye őrzi; a római kor alig hagyott nyomokat, pedig sok időbe telt, a míg «Bononia» elsőségét elvitatta Ravenna. A középkor a dúló harcok szakadatlan sorát hozta a városra; volt benne részök a mi magyar őseinknek is, a kik az egyik legrégebbi templomot kipusztították; pápák és császárok küzdelmeinek ütközőpontja volt gyakran Bologna, a mely börtönbe vetette II. Frigyes szőkefürtű fiát, Enziót s porba zúzta II. Julius pápának Michelangelotól alkotott ércszobrát. De legtöbb harcot a versengő patricius családok uralmi törekvései idéztek föl; a mi most csöndes templomzugok síremlékeinek czimerdisze: a sakktábla, a keresztbetett gerenda, a fűrész, hajdan megannyi csatajelvény volt, neve pedig csatakiáltás a «sacchesik», «maltraversik» és «segantik»: a Pepolik, Gozzadinik és Bentivogliuk híveinek küzdelmeiben. Hiába öllekezett és csókolódzott Bologna nagy béke-

A görbe tornyok Bolognában.

ünnepélyén 1279 nyarán a Geremei-nemzetség ötven tagja a Lambertazzi-nemzetség ötven tagjával: a harcok mindig újra kitörték, még akkor is, a mikor nemcsak a várak, paloták, tornyok urait üzték el vagy gyilkolták el, hanem magokat a várakat, a palotákat és tornyokat rombolták le. Bologna éjszaki szélén — a mostani vasút-állomás közelében — a Galliera-erődöt nem kevesebb, mint ötízben pusztította el a nép dühe s ötízben épült fel újra; most a kényuralom és erőszak fellegvárának romjain szép, viruló kerttől borított domb emelkedik, a Montagnola, melynek nagyszerű lépcsőzete, oszlopsora és emléktáblája Itália szabadságát és egységét hirdeti. A népharag rombolta le a Bentivogliknak azt a palotáját is, melynek helyén most a városi színház áll. Hogy mennyi torony pusztult el itt, azt akkor ítélhetjük meg, ha Bolognának egy XV. századbeli képét veszszük elő; nyilvánvaló, hogy a középkorban minden hatalmasabb úr a maga palotáját — mint egyúttal várát — toronynyal látta el. Most már csak kevés maradt meg, ezekből a tornyokból, — de köztök legismertesebbek a görbe tornyok: a híres Garisenda és Asinelli, ez szédítően magas, amaz szédítően görbe; az élénk Via Rizzolin haladó szemei előtt a modern világ zajába az utcza végéről furesán néz belé ez a két görbe torony, mintha meg akarnának győzni arról, hogy mindig voltak hóbortos emberek is, a kik görbén építkeztek, mikor egyenesen építkezhettek volna s a kiknek egyike tornyának görbeségében, a másik magasságában igyekezett túlszárnyalni vetélytársát.

Egyébiránt az építkezésnek ilyen különzségei nem feledtethetik el velünk, hogy Bologna az a város, a melynek legrégebb — már a XIII. századból való — építési szabályzatai vannak; ezek különösen a házak utczaiföldszintjén végigfutó arkádjáratokra vonatkoznak, melyek csakugyan évszázadok óta egyenlő méretben és formában

épülnek, eső és napsütés ellen majdnem az összes utcákban védelmet nyújtanak s Bolognának egyik legjel-

Glossator-sír Bolognában.

legzetesebb sajátosságát alkotják, melyhez a modern építkezés is szívesen alkalmazkodik. A felső-olaszországi városok közül Pádua az, a melynek utcáit szintén ilyen

arkádfolyosók szegélyezik; de a paduaiak szerényebbek, kissé nyomottak, nehézkesek, míg a bolognaiak a városnak megfelelően előkelőbb, tágasabb, kecsesebb benyomást tesznek.

A város körfalainak utolsó maradványai, mint a fejlődés hatalmas arányaival valóban ellenkezők, csak most tűnnek el, de a kaputornyok közül mindazokat meghagyják, melyek egyáltalán fönntarthatók s különösen történetileg becsesek, holott nálunk nem egy úgynevezett «kulcsos város» sietett viharos múltjának e hírmondóitól szabadulni, a nélkül, hogy a terjeszkedés kényszere vitte volna rá. Így alkuszik meg — mint már említettem, — Bolognában mindenütt a jelen a múlttal. A Palazzo del Podestà ősi «Arringo»-tornyának kormos boltozata alá, Bologna védszentjeinek szoborfülkéihez odatelepedtek a kávéházak, a Portico dei Banchi százados íveit elfoglalták a legelőkelőbb kereskedések s a Loggia dei Mercanti szépen restaurált, csúcsíves, czimerekkel díszített épülete a görbe tornyokkal szemben az iparkamara székhelyeül szolgál. A Palazzo Communalében is meghagyták változatlanul a széles sikló-följáratot, habár ma már lóháton aligha járnak föl a tanácsterembe, és a régi glossatoroknak oszlopokon nyugvó szép baldachinos sírjait is meghagyták helyökön, habár ma már ott, hol hajdan templomudvar, vagy kolostorkert volt, népes utcza terül el.

Épen oly kedélyesen simúl hozzá a mindennapi élet Bologna legtiszteletreméltóbb építészeti emlékéhez: a város védszentjének ajánlott óriás székesegyház, a San Petronio csonka homlokzatához. A hatalmas lépcsőzeten, a talapzat márványkoczkái köré alkonyatkor pihenő munkások telepednek le, kövecskékkel lármásan játszó suhanczok és gyermekeiket tápláló anyák, a kik kenyerök hulladékaiból szívesen juttatnak valamit azoknak a galamboknak is, melyek a kapuoromzat szobrainak vállain,

Neptun-kút; Giovanni de Bologna szoborníve Bologna piacán.

ruharedőiben egész otthonosan rendezkedtek be s csak a kínálkozó élelemért szállnak le onnan.

A főpiacznak, melyet a San Petronio homlokzata, s vele szemben a régi alakjából idők folytán nagyon kivetkőzött Palazzo de Podestà, két oldalról pedig a Portico dei Banchi és a komor, daczos, földszintjének lejtősen kiszélesedő tömegével még mindig várszerű Palazzo Comunale alkot, közepét a Vittorio Emmanuele elmaradhatatlan lovas-szobra foglalja el. Ez a szobor mintegy háttérbe szorítja Gian-Bologna pompás Neptun-kütszobrát, mely a piacz éjszak-nyugati kiágazásában emelkedik szép nereidjeivel, puttóival s már egészen barokk elrendezésével, mint a pápai uralom eléggé világias emléke a régi guelf városban, a később szentté avatott Borromeo Károly pápai legátusnak adománya. Ugyancsak a pápaságra emlékeztet Bologna egy nevezetes szülöttjének, a Buoncompagni nemzetségből való XIII. Gergely pápának, a naptárreformátornak a Palazzo Communale kapuja fölé helyezett ércszobra.

Erről a térről tekintve, a San Petronio homlokzata, mely csak a kapuoromzat magasságáig van márványban kiképezve, azon fölül pedig meztelen téglafal óriási tömegét mutatja, középen nagy, íves ablakkal, szomorú kérdőjelként hat a nézőre s örökös szemrehányásként a bolognaiakra, mint a sokat akarás és keveset bírás leverő emlékjele.

Azok az érdemek, melyeket szent Petronius mint bolognai püspök az V. században szerzett a város körül, arra indították a hálás polgárságot, hogy a XIV. század utolsó éveiben egy róla nevezendő nagy templom építését hátrózza el s annak helyéül a város főpiaczat jelölje ki. Egy egész városrészt kellett e miatt lerombolni, mert a bolognaiaknak még kegyeletöknél is erősebb becsvágya úgy hozta magával, hogy az Antonio di Vincenzo tervei

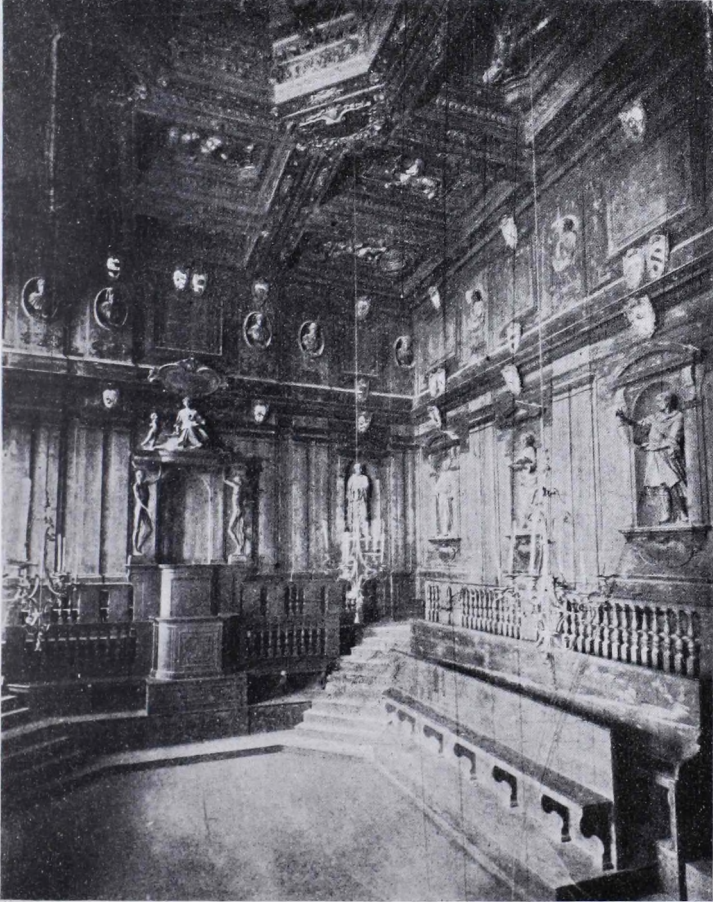
szerint épülendő dóm nagyobb legyen minden addig létezett keresztény templomnál. Ezek a tervek a magok teljességében sohasem fognak többé megvalósulni; a mai méreteiben is óriásinak mondható templom kevesebb, mint fele, mert csak a kereszthajóig terjedő hosszhajója az eredetileg tervezettnek, melynek kereszthajóit kiépíteni ma már az időközben szomszédságában létrejött monumentális épületek — többek között a Terribilia szép Archiginasiója — miatt is lehetetlenség. A hosszhajó kissé csonkának tetsző félkupolaszerű lezárást kapott, a homlokzat kiképzésének kérdése pedig — évszázadokon át folyt viták, tervezések és kísérletezések mellett is — mindeddig megoldatlan maradt; talán a velejáró áldozatok miatt is, de mindenesetre a gót alapformáknak a megkezdett renaissance-stilű kiképzéssel való összeegyeztetése körül fölmerült nehézségek okából is.

A templom homlokzatát, sőt oldalfalait ugyanis már a XV. sz. első felében látták el márványburkolattal egész a kapu-ormozat magasságáig, gazdag korai renaissance-ornamentika alakjában, mely szerkezeti jellegű részeiben — a kapupilléreken, az architravon és a fölötte levő ívmezőben — dombormű-csoportozatokat tartalmaz. A sienai Jacopo della Quercia kapott e munkára megbízást, melyet halála miatt be nem fejezhetett, — tőle valók a középső főkapu domborművei, az oldalkapuké Tribolótól és Alfonso Lombarditól. Ha a sienai mesternek ezeket a Genesis és Krisztus gyermekkorának történeteiből merített ábrázolásait a firenzei Battisterónak Ghibertitől való kapu-reliefjeivel hasonlítjuk össze, melyek majdnem egyidejűleg készültek, lehetetlen ez utóbbiaknak minden részletet érvényre emelő, még a távlati hatásokat is kifejező nagy művészi tökéletességét amazokkal szemben el nem ismernünk; de viszont kétségtelen, hogy a Quercia alakjaiban valami oly elemi, vad erő, olyan eredetiség és

közvetlenség s oly megdöbbentő zordon komolyság nyilvánul, mely önkénytelenül eszünkbe juttatja a Cappella Sistinának majdnem egy évszázaddal későbbi menyezetképeit és Querciát sok tekintetben a Michelangelo egyenes előfutáraképen tünteti föl.

A San Petronio belseje az építészetben, s különösen a gót építésben — elérhető legnagyobb térhatások egyikét nyújtja; sokkal imponansabbat és szebbet mint a firenzei dóm, melynek mintájára épült; egyáltalán nem teszi a befejezetlenség, a félbemaradtság benyomását s nem kívánatja meg a szemmel azt, a mi az eredeti tervekből meg nem valósult. Ez a hatalmas csarnok — melyben szinte nem érezzük azt, hogy fedél alatt vagyunk, — történeti esemény színhelye volt az 1529. év február 24-én: itt tette VII. Kelemen pápa V. Károly fejére a római császári koronát, miután előbb a Rómát pusztító császári hadak elől az Angyal-várba volt kénytelen menekülni. A templom távlati hatását jelentékenyen fokozza az oldalhajókat szegélyező kápolnák sorozata, mely siremlékek és ablakfestések, sorompók és faművek alakjában a plasztika és festőművészet sok nevezetes alkotását tartalmazza, míg a templom szögletéhez csatolt muzeumban az építés történetének emlékeit, különösen a homlokzat kiképzésének sok mellözött tervét és mintáját őrzik. A kápolnák közül főképen a Bacciochi-nemzetségről nevezett vonja magára figyelmünket, nemcsak mint a Napoleon legidősebb nővérének, Elisának, Lucca hercegnőjének és férjének temetkező-helye, de a Lorenzo Costa szép oltárképénél fogva is; Costa, a ki a kápolna nagy szinpompájú ablakképeinek kartonjait is szolgáltatta, rokonszenves, bár kissé fanyar komolyságával és őszinteségével talán legvonzóbb oldaláról mutatja be tehetségeit, mintegy a középutra helyezkedve Bellini és az umbriaiak közé, — mint a hogy földrajzilag is kiindulási helye, Ferrara és legsikeresebb

működésének helye, Bologna középúton vannak Velence és a Perugino hazája között.

Az Archiginnasio bonesztani előadóterme Bolognában.

Említettem már az Archiginnasiót, mely a Petronius-templom szomszédságát foglalja el s egész a XIX. század elejéig Bologna híres egyetemének székhelye volt: most

már csak a régi boncztani előadó-terem látható benne, gyönyörű famenyezetével, faragványos katedrájával és padjaival s a leghíresebb orvostanárookra emlékeztető szobraival, és itt halmozták fel azokat az ajándékokat s emléktárgyakat, melyeket a bolognai alma-matert egész világbeli ifjabb testvérei 800-adik jubileuma alkalmából megtisztelték. Mert a bolognai egyetem joggal vallja magát legrégebbnek s tekintélye följosította a várost arra, hogy már a XIV. században arany érmet veressen ily fölírással: Bononia docet, — Bologna tanít.

Már a XII. század elején jeles jogiskola volt itt, melyben Irnerius tanította a Pandectákat; az iskola tekintélyéről tanuskodik az a tény, hogy Barbarossa Frigyes császár bizonyos jogigényeinek kérdését a bolognai tanárok szakvéleménye döntötte el — a császár javára. A XIII. században bővült ki aztán a jogiskola a «hét szabad művészet»-re kiterjeszkedő egyetemmé, melynek privilegiumai europaszerte mintául és zsinórmértékül szolgáltak főiskolák fölállításánál. Már ekkor 15 nemzet volt a hallgatóságban képviselve, de az Olaszországon kívüliek három nemzet-csoportba voltak osztva; a magyarok a franciák-, burgundiak-, cataloniaiak- és lengyelekkel alkottak együtt egy nemzet-csoportot; a spanyolok külön Collegiumot kaptak, a szép arkádudvarával ma is fennálló Collegio di Spagnát, Albornoz hibornoktól, a pápaság római székhelyének restaurátorától. Ebben az időben Bolognát egyszer az a veszély fenyegette, hogy elveszti egyetemét; a tanárok testületileg el akarták hagyni a várost, mert a Podestà — az egyetem privilegiumainak merész megsértésével — kivégeztetett egy leányrabló diákot; a Podestà kénytelen volt bocsánatot kérni az egyetemtől, hogy a veszélyt elhárítsa.

Magyarok nemcsak tanultak Bolognában, hanem tanítottak is; Mátyás idejében három magyar származású

tanára volt ennek az egyetemnek; később itt működött Sambucus vagy Zsámboky János, ugyanaz a ki a Werböczy *Tripartitumát* bővitve adta ki; nótanáriai is voltak az egyetemnek, többek közt a szépségéről is nevezetes Novella d' Andrea; Galvani — kinek szobrot állítottak, — itt fődözte föl a villamos áramok hatását.

A tisztes, ősi egyetem rányomta bélyegét Bologna művészetére is: a szobrászat legtipikusabb alkotásai itt is az úgynevezett professor-sírok, a melyek majdnem rendszeres egyformasággal a halottnak a sarkophag felső kőlapján nyugvó alakján kívül a homlokzati oldalon reliefképen a megdicsőült tanárt élve ábrázolják, a mint kathedráján ül s előad, jobbról és balról pedig a padokban sorakozó, figyelve hallgató, vagy foliansok fölé hajló tanulók láthatók, — megannyi megragadó képei a középkori iskolai életnek.

Bologna palotaépítkezésének igazi jellegét nem a főpiacot környező s a Pavaglione — a fő-arkádsor — mentén húzódó középületek tüntetik föl; ez a város rendkívül gazdag egész területén elszórt magánpalotákban, melyek mindegyikéhez egy-egy — nagyrészt még ma is virágzó — nemzetség neve fűződik. A gotikától egészen a késő renaissance-ig minden stílus képviselve van ezekben a palotákban, de mindegyiknél láthatjuk az engedményeket is, melyet a helyi építkezési viszonyoknak tett; ezek egyike a földszinti arkádfolyosó, mely csak kevés palotánál hiányzik, pedig az olasz palotaépítkezéstől meglehetősen idegen elemnek mondható, a másik a téglanyag alkalmazása a homlokzatoknál is és a terracotta-ornamentikáé a frizeknél, sőt oszlopféjeknél is, mely sajátossága a városnak élénken emlékeztet a közeli Ferrarára s Bolognának a *scarlatta*, a «skarlátvörös» előnevet szerzte meg. Szép oszlopos udvaraik által tűnnek ki különösen a Palazzo Buoncompagni-Ludovisi, a Palazzo Fava,

Palazzo Malvezzi-Campeggi, a lerombolt helyett a XVI. és XVII. században épült Palazzo Bentivoglio és a híres Bevilacqua-palota.

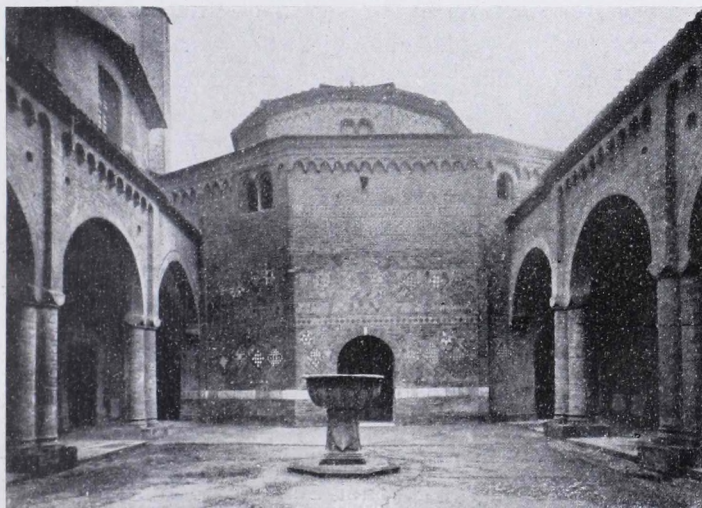
Még sokkal hosszabb folyamát az építőművészet fejlődésének szemlélhetjük Bologna templomainál. A kiindulási pont itt a San-Stefano templomcsoport: csodálatos összeillesztése románkori templomoknak, arkádudvaroknak, folyosóknak és kryptaszerű altemplomnak, melyeknek legrégibb alkatrészei még az V. századból valók s melyeknek stilszerű helyreállítását csak a legutóbbi évtizedben fejezték be. A maga nemében legfestőibb benyomást a San-Sepolcro, a szent sír temploma tesz; az Atrio di Pilato közepén álló keresztelő-kutat a hagyomány a Pilátus kézmosó-medencéjének tartja; a szent-sír kolostorudvarának emeletén végigvonuló oszlopos loggiák élénken jelenítik meg a XII. századnak különösen itt Olaszországban oly küzdelmes, regényes, emlékezetes korszakát.

A második állomást a gotika emlékei jelzik: a San-Petroniónál — melylyel már megismerkedtünk. — jóval régibb a San-Francesco temploma, mely több másnak is mintájául szolgált: imponálók különösen magassági arányai, főoltárának márvány-faragványos hátsófalja is merészen emelkedik a magasba, míg részleteiben eredeti és naiv példáit mutatja annak, mily kevésbé tudott az olaszországi plasztika még XIV. századbeli fejlettségében is a gotika szigorú elveihez alkalmazkodni s az emberi és ornamentális formák szabad kiképzéséről lemondani.

Egy másik gót temploma Bolognának a Domonkos-rend benne nyugvó nagy alapítójáról van elnevezve: ezt azonban a későbbi korok belsejében teljesen átalakították, és nagy átalakulásokon ment keresztül Szent-Domonkosnak az egyik oldalkápolnába helyezett fehér márvány síremléke is, az *Arca di San Domenico*, mely nem annyira összhangzatos megalkotása, mint inkább részleteinek szépsége

s a rajta munkálkodott nagy művészek neveinek találkozása által lett az olaszországi faragó-művészet egyik kétségkívül legnevezetesebb emlékévé. Kevéssel Szent Domonkos halála után — tehát a XIII. században — a bolognaiak nem kisebb embert, mint Niccolo Pisanót, az olasz renaissance-szobrászat atyját bízták meg a sír kifaragásával; ez meg is felelt feladatának, de később a sarkophagnak oltár-

A szent sír templomának udvara Bolognában.

szerű kiképzése válván szükségessé, e megbízás Nicolo da Pugliára hárult, ki itt végzett munkája elismerésül «Niccolo dell' Arca» néven lett a művész-történetben ismeretessé. De ő sem láthatta befejezve művét, melynek egyes alkatrészein még az ifjú Michelangelónak s Alfonso Lombardinak is alkalmá nyílt művészetének próbáit adni. Pisanótól valók a sarkophag elbeszélő domborművei, melyek a mester tehetségét az antik példák hatásától szabadabb

működésében tüntetik föl, mint pisai munkái. Niccolo dell' Arca műve az egész fölállítás és elrendezés, a szabadon álló szoboralakok legtöbbszörrel együtt; az ő térdeplő angyalával szemben nem épen előnyösen jellemzi annak párja a maga alkotóját, Michelangelót; Lombardi domborművei az emlék talapzatán a szobrászatot a maga szabadságának s eszközei fölötti uralmának kétségkívül legteljesebb birtokában tüntetik föl.

Csúcsíves alapformákból renaissance-stilusban alakult át a Giacomo Maggiore-templom is, az egykor Bologna fölött szinte korlátlan hatalmat gyakorolt Bentivoglio-nemzetségnek — mondhatjuk — udvari temploma, melynek szomszédságában emelkedett egykori palotájok. Itt van összehalmozva majdnem mindaz, a mi hajdani hatalmukra s családjuk nagyjainak érdemeire, dicsőségére és művészszeretetére is emlékeztet. Már a szentély körüli körjáratban látjuk Antonio Galeazzo Bentivogliónak — a ki nemcsak hatalmas patricius volt, de tudós jogász is — a professor-sírokra nézve mintaszerű emlékét Jacopo della Querciától; ezzel szemben nyílik a Cappella Bentivogli, melyben a nemes és hősies Annibale Bentivogliót ábrázoló, Niccolo dell' Arcának tulajdonított szép lovas ércszobron valamint II. Giovanni Bentivoglio reliefképmásán kívül a két jó barátnak és pályatársnak Lorenzo Costának és Francesco Raibolini vagy Franciának talán legnevezetesebb és legismertebb festményei egymás szomszédságában szemlélhetők.

Lorenzo Costa itt mint kérellelhetetlenül szigorú realista lép elénkbe; a kép, melyet II. Giovanni Bentivoglio — a ki közel negyven évig volt uralkodó signoréja Bolognának, — egy összeesküvés veszélyétől való menekülése emlékére fogadalomból festetett, őt és nejét a Boldogságos Szűz előtt térdepelve ábrázolja, s alattok — közönyös nézők gyanánt — sorakoznak hagyományos, szertartásos

elrendezéssel, az apa oldalán a fiúk, az anya oldalán a leányok, összevéve szám szerint tizenegyen.

Giovanni Bentivoglio és családja; Lorenzo Costa festménye a bolognai Giacomo Maggiore templom kápolnijában.

A Bentivogliak nemzetségét a hagyomány a szép fogoly királyfi, Enzio, és a még bájosabb Lucia Viadagola titkos házasságából származtatta; ez a regényes fejedelmi eredet természetessé tenné a Costától ábrázolt alakok előkelő-

ségét, valamint a legnyájasabb hangzású családi név — Ben-ti-voglio olaszul azt jelenti, hogy «szeretlek» — jogos várakozást kelthet szeretetreméltó, vonzó arcok látására. A Costa ecsetje azonban mindkét várakozásunkat kegyetlenül meghazudtolja. Giovanni Bentivoglio valószínű arany paraszt ezen a képen, hihetetlenül durva és semmitmondó arckifejezéssel, melyet az ugyanitt látható reliefképpel is nehéz összeegyeztetnünk; a családi vonás, mely az egész társaságon végigvonul s csodálatos módon még a Madonnára is kiterjed, határozottan kellemetlen; zsémbes dölyf, rosszindulat tükröződik az arcok legtöbbszörén, — s azon korszak történetében olvasgatva nincs okunk a művész ábrázolási módjának hűségében kételkednünk.

A térdepelésében is büszke és hideg úrnő ugyanaz a Ginevra Sforza, a kit első férje, Santi Bentivoglio megmérgezésével vádolt a közvélemény s a kinek Giovannival való viszonya már első házassága idejében kezdődött; ő volt az, a ki a Savonarola bolognai prédikációit kíséretével való zajos megjelenésével ismételten, szándékos negéddel megzavarta, s a lángszavú barátot, ki a szószék-ről rőtta meg a botrányt okozókat, ezért a városból kiűldözte. Ő és gyermekei idézték föl önkényökkal, göggjökkel, kegyetlenségökkel azokat a lázadásokat, melyeknek vezetőit, a Malvezziket, a Marescottikat azután halálba üzték, és a leggonoszabb arcú a leányok között, a ki kihívó daczczal kilépni látszik a sorból, az a Francesca, a ki saját férjét, Galeotto Manfredit féltékenységből tervszerű megfontolással meggyilkolta.

Ezeket a sötét emlékeket el kell üznünk, ha annak a szépségtől és túlvilági derűtől sugárzó Madonna-képnek a szemléletébe akarunk elmerülni, melyet a Bentivogli-kápolna oltára fölé Francesco Francia festett. A bolognai mesternek ez kétségkívül legvonzóbb s talán legbecsesebb

alkotása; nem beteges, asketái rajongás, hanem az ifjúság, életöröm és szépség látszik itt a trónra helyezett Madonnának hódolni, s az a neheztelő vonás is, melyet a Francia alakjainak arcain helyesen figyeltek meg, itt leg-

Madonna szentekkel; Francesco Francia oltárképe a bolognai Giacomo Maggiore templom kápolnájában.

kevésbé ötlik szembe, a zenélő angyalok velenceies motívuma is könnyebben feledteti a művész szellemének Peruginóval való rokonságát, s nem tudjuk rossz néven venni az egykori ötvösnek azt a szinte kicsinyes gondosságot,

melylyel a képen-előforduló mellékes tárgyakat, különösen az ércneműeket kidolgozta.

A Giovanni Bentivoglio műpártoló uralmának emléke a Giorgio Maggiore-templom szép oszlopcsarnokához csatlakozó Oratorio di Santa-Cecilia fresco-sorozata is, mely a Szent Cecilia és a kedvéért megtért pogány Vallérián érzékeny történetét ábrázolja, ismét Costa és Francia együttes munkásságának terméke gyanánt, melyhez azonban itt már tanítványaik is hozzá járultak. Schol sem oly szembeötlő a két barát művészi munkájának rokonsága mint itt; Franciának két képe azonban: az eljegyzés és különösen a szent leányzónak sírbatétele élénken emlékeztet a művésznek egy másik, nálánál sokkal fiatalabb barátjára is, Ráfaelre, kinek fiatalkori művei kétségbevonhatatlan hatást gyakoroltak a bolognai mester későbbi munkásságára,

Franciával sűrűn találkozunk az Accademia di belle Artiban is, Bologna gazdag képtárában, a hol egy termet szenteltek neki s a hol módunk van művészetét a Peruginóéval is összehasonlítani s irányuk és modoruknak úgy közös vonásait mint eltéréseit megfigyelhetni. Francia és Perugino, s legtöbb képükben Bellini, Botticelli, valamint Bernardino Luini azok a festői az olasz renaissancenak, kiknek képei, alakjai, nemesak a szépnek, de a boldogságnak is kifogyhatatlan forrásai; szemléletöknél lelkünk csöndes vasárnapot tart, angyalok vanúlnak belé és megszólal benne minden a mi gyermeki, a mi tiszta, számúzve van belőle minden a mi borút von életünk láthatására.

A bolognai képtárnak egyébiránt legcsodáltabb kincse a Ráfael *Szent Ceciliája*, a melyet már eredetileg is ennek a városnak, — bár oltárképül — szánt a művész. Egész legendák fűződnek hozzá; az egyik szerint a mester atyai barátja, Francia, kihez e képet átadás végett küldte, annak

látása után búskomorra lett s nemsokára meghalt, a miatti kétségbeesésében, hogy ilyet ő festeni nem tud. Egészen ellenkező irányban nyilatkozott meg az ifjú Correggio elragadtatása, ki állítólag e kép láttára tört ki abba az ismert fölkiáltásba: «Anch' io sono pittore!» — én is festő vagyok!

Szent Ceciliában — mint az egyházi zene védszentjében — Ráfael az égi zene felsőbbségét a földi fölött; a vallásos ének felsőbbségét minden világi hangszer fölött akarta példázni. Cecilia lebocsátja a kézi orgonát, mely kezében van s melyet immár nem tart jobb sorsa méltónak, mint a lábai előtt heverő összetört hangszereket, mióta a dalt az ő szájáról átvették a mennyei karok: a fenn megnyíló felhők fölött éneklő angyalsereg. A főalaknak e hangok fölötti elragadtatása a mennyei béke és nyugalom kifejezését ölti, míg Szent Pál hatalmas, férfias alakja mélységes gondolatokba merültnék látszik, hátúl Szent János evangelista arczából áhítatos ábrándozás, a Szent Ágostonéból az égi hangok boldog megértése beszél. Magdaléna, — kiben a Madonna Sistina modelljére ismerünk, — csak azért fordul talán, látszólag közönnyel a képből kifelé, hogy összekötő kapcsa legyen a néző földhöz ragadt lelkének a festményen ábrázolt, mennyei ihlet-től áthatott csoporthoz.

Bologna művészettörténeti szerepének megfelel az a túlsúly, melylyel az itteni «Accademia» gyűjteményében a XVI. század végének és a XVII. századnak azok az olasz festői jelentkeznek, kiket hol akademikusoknak, hol eklektikusoknak, hol dekadenseknek szoktunk nevezni. Tudjuk, hogy ezt az irányt a Carraccik bolognai iskolája foglalta mintegy rendszerbe, hogy Guercino és Domenichino ebből az iskolából indultak ki s hogy Guido Reni is ezt a vidéket vállotta szűkebb hazájának; Bologna palotái és templomai is telve vannak ennek az iskolának az alkotásai-

val. Csak az elfogultság képes kétségbevonni, hogy a renaissance-művészet ez epigonjai között igazi nagy művészi tehetségek is voltak s hogy műveik között vannak olyanok, melyek az olasz festészet diszére válnak, bár az a csodálat, melyet irántok a múlt század elejének izlése táplált, rég elhidegült. A művészet hanyatlásának fogalma is azok közé tartozik, melyeket az újabbkori művészeti fölfogás beható revisio alá vett. De a mit a művészettörténet talán maradandó érvényű tétel gyanánt megállapíthat, az az a kétségbevonhatatlan tény, hogy az olasz művészet e korszakának sokáig a bolognai iskola körül csoportosult jelesei majdnem kizárólag a cinquecento nagy korában kifejlődött művészi felfogás, eszmekör és formanyelv mindenestre nagy tökélyű, de utóvégre is kényelmes használatából éltek, sőt e tekintetben az egész közönséges értelemben vett utánzást is gyakran megengedhetőnek tartották, és hogy a festőművészet fejlődésének újabb irányait és indítékait a XVI. század végén túl többé nem az olaszoktól, hanem a spanyoloktól és a németalföldiektől kapta.

A legújabb olasz művészet Bolognában főképen a híres Campo-Santo siremlékeiben találja érvényesülésének terét, a melyhez szép keretet nyújt a város festői vidéke. Természetes, hogy a ki ezt a vidéket a maga teljes bájában és változatos gazdagságában akarja élvezni, az egyikét azoknak az emelkedettebb kilátási pontoknak keresi föl, a melyekben Bologna annyira hővelkedik s melyek némelyikéről derült napokon egészen az Adriáig hatolhat tekintetünk.

A ki a Madonna di San Luca végnélkülinek látszó s alulról föntig fődél alatt vivő útján fölzarándokol, annak fáradságát egy feledhetetlen pillantás jutalmazza meg az Apenneinek itt — a Reno völgye mentén — legvadabb, legsziklásabb gerinczeire és szakadékaiba. Szinte nehéz

elképzelni, hogy ezeken a hegyeken túl terül el a mósolygó, viruló Toscana. Egy egész más világa az ismét a természetnek, történelemnek és a művészetnek. Boldog föld, a melyen a hegyek és folyók a természet és emberi szellem ily változatos világait kötik egyetlen országgá össze!

Jacopo della Quercia domborműve a S. Petronio főkapuján.

A Canal Grande bejárata.

II.

FEL S ALÁ A LAGUNÁKON.

(1905.)

Gabriele d'Annunzio legnagyobb feltűnést keltett regényének, a *Fuoco*-nak mindjárt elején az ő páratlan nyelv-művészetével festett képét nyújtja a Velence vizeire és márványaira boruló őszi alkonyatnak, s e látványon való elragadtatásában új mythost költ: Velence eljegyzését az őszszel, mely azt a gondolatot példázza, hogy Velence természeti és művészeti lényének igazi megnyilatkozását az ősz hozza meg.

A korai ősz Olaszországnak majdnem minden vidékén még gazdagabb bájokban, mint a tavasz. Tulajdonképeni hervadásnak semmi nyomát sem látjuk, a tenyészet érett zöld színébe csak valami meleg, vörösbarna lehellet vegyül, a mi épen a velencei festők képeinek alaptónusára emlékeztet s a tömérdek szőlő kék, és az érett gránátalma vérvörös színe még élénkebbé teszi a képet.

Azok a szép, verőfényes őszi napok, bíborba mártott színeikkel, arannyal átszőtt ködpárájokkal, kéjes fáradtságú korai alkonyukkal — Olaszországban inkább, mint bárhol — olyanok, mint az a nyugodtan boldog szerelem, a mely már nem epedő, mint a tavasz, nem mohó, mint a nyár, de kielégítettségében mégis mindig új hevet merit szerelme tárgya bírásából, mert az neki nem csupán a jelen pillanat örömét nyújtja, de vele már átélt gyönyöreinek minden édes emlékét is szüntelen megújítja.

És hol lehetne bájosabb az ősz — s különösen az őszi alkony órája, — mint Velence lagunáin, főképen ott, a hol a Canal Grande és a Giudecca csatornája a Molo előtti nagy víztükörben összefut s háttérül hol a Piazzetta pompás palotái, hol a Madonna della Salute kupolája, vagy a Giorgio Maggiore Campaniléje s távolabb a Giardini Pubblici sötét lombjai szolgálnak. Az előtérben veszteglő fehér és fekete hajók nagy, lomha testeiz mozdulatanúl látszanak a víz kék síkján nyugodni, melytől a márványpaloták csodás rózsaszinben válnak el. Erre-amarra bárkák siklanak el, megrakva az ősz dús adományával, gyümölcsessel és mindenféle terményekkel. A búcsúzó nap fényében izzóvá lesz a Dogana csúcsán lebegő arany-szobor: a valóságban Velenczéhez oly rég hűtlenné lett Fortuna alakja. Néha egy-egy, a keleti égen úszó felhőre alkonyatkor vérvörös sugár esik s ez a Lagunából is violafényt vált ki, mialatt a víz más területei tiszta-kék, zöld vagy aransárga színt öltenek. Így folyik a színek pompás játéka, míg a lenyugvó naptól lassanként a kelő hold veszi át a maga ábrándos esti uralmát.

Velence festőiségében kétségkívül nagy része van a Lagunának, a Laguna természeti mivoltának; sekély és minden oldalról elzárt vízterület lévén, mely mégis kiágazása a tengernek, színét, felületét nemcsak a külső fényhatások változása szerint, de az árapálytól eredő moz-

gásával s minden legkisebb szellő behatása alatt változtatja, sőt a víznek egyenlőtlen mélysége is különféle színreflexeket idéz elő rajta. Megvan a Lagunának a maga sajátos zenéje is, mely nemcsak a hullámok csapkodásából vagy szelid zsongásából ered, hanem a melynek lágyabb dallamaiba belécsendülnek a körülötte élő szigetvilágnak a víztükrön tovalebbső, ziláltan összevegyülő hangjai is.

A velencei Lagunának ez a különleges földrajzi jellege változatos, gyakran meglepő látványoknak is nagy gazdagságát hozza magával. A legnagyobb, legigézőbb látványt természetesen maga a város nyújtja, a *Città Anadimene*, a tengerből született város, különösen a Porto di Lido felől jövet, a mint tornyainak, kupoláinak, palotáinak tündéri képe lassanként fejlődik ki szemünk előtt. Ha éjszaki vagy déli irányban túlhaladjuk a város szorosabb környékét, a víztükrő nyugati széléin délibábszerűen rezgő vonalban látjuk hosszan elvonulni a terra-ferma és a lagune-morte növényzetét; a hajóval járható útat többnyire mindkét oldalról azok az egymás felé hajlított cölöpökből alkotott útjelzők szegélyezik, melyek némelyikéből egy szentkép s egy mécses is emelkedik ki. Egyenlő távolságokban régi, kerek formában épített vízi erődök maradványaival is találkozunk s még sűrűbben a vizen járó bárkák sáfránysárga vagy rézvörös vitorláival. Ha gondolán járunk apály idejében, néhol zöld fű felett siklunk el, kezünkkel elérhetjük szálait, ha utána nyúlunk, másutt békanyálszerű hinár borítja a vizet. Apály idejében olykor nagy vízterület közepén látunk egy halászt, a ki csónakja mellett állva szed frutti-di-marét egy vederbe; csodálkozva vesszük észre, mily sekély itt a víz, az embernek alig ér térdéig; az ilyen területeket néha seregestül lepik el a sirályok, mert könnyen vadászhatnak rajtuk az ott rekedt vízi állatokra. Ezeket a csendes látványokat

természetesen nagyobb élénkség váltja föl, valahányszor egy sziget kikötőjéhez jutunk s ott a népelet festői, gyakran zajos jelenségei vesznek körül.

Nagyon tévedne azonban, a ki azt hinné, hogy a Lagunát csak a természet szeszélye adja és tartja meg Velencének s rendeltetése sem egyéb, mint hogy dekoratív kerete legyen a szigetvárosnak. A Laguna egyszerűen életföltétele az «Adria gyöngyé»-nek, mely nélkül soha oly hatalmasná nem vált volna, sőt mely nélkül megélni sem tudna és a melynek a maga mivoltában való föntartására sok tanulmányt, igyekezetet, áldozatot fordítottak a velenceiek. Azt a vízmedenczét, melyet a Livenza és a Brenta torkolata közötti szárazföld határol nyugatról, kelet felől pedig a Lido, Malamocco és Pellestrina nevet viselő hosszú, keskeny szigetsáv zár el, — csak néhány nyílást hagyva — a szabad tengertől, a maga létében és természeti jellegében két állandó veszély fenyegeti, mely ellen az emberi kezek folytonos védelmére szorúl: az egyik a tenger áttörése a szigetsánczon, mely a vízterületet védett fekvésétől fosztaná meg és mélységviszonyait megváltoztatná, a másik a szárazföldi folyók édes vizeinek behatolása, mint vészes miasmák hordozója. Az első veszély ellen a védő szigetsor külső partjainak folytonos megerősítése szolgál óvszerül, különösen a Murazzinak nevezett, sziklából összehengerített hatalmas kőgát Chioggia fölött; a másik ellen zsilipek és csatornák létesültek, melyek például a Brenta vizét messze elvezetik természetes medrétől, le egészen az Adige torkolatáig.

Az így megóvott Laguna a maga élő, vagyis mindig vízjárta részében a benne elterülő szigetekkel folytonos táplálója, védője, iskolája Velence életének és tetterejének. Védelmet ad hajóinak, gyakorló-teret tengerésznépének, az árapály gondoskodik a víz folytonos anyagcseréjéről s megkönnyíti a halászatot, a szigetek termékeny

földje a tenger rombolásaitól menten nyújtja az élelmi-szereket, melyeket a legolcsóbb közlekedési eszközökkel, bárkáikon juttathatnak maguk a termelők a városba.

Ma elmondhatjuk, hogy ebben tetőződik a Laguna Veneta szigettengerének föladata, de történelmi multjokat tekintve, a szigetek mindegyikéhez önálló, fontos szerep emlékei fűződnek, melyhez képest mai viszonyaik és jelentőségek még sokkal nagyobb hanyatlást jelent, mint a Velenczée s melyre csak akkor gondolunk, ha műemlékeiket fölkeressük, vagy ha a Szent-Márk egykori köztársaságának nagy templomi ünnepélyein Velence sisdacója mellett a többi diszhelyeken, egyszerű, szerény iparosok alakjában a kisebb szigetvárosok polgármestereit is megjeleni látjuk. A mint Velence hadi és kereskedelmi szerepe kiterjedt a szigetek nagy részére, úgy kiterjedt művészete is, mely inditást, irányt is gyakran az e kisebb helyeken kifejlett iskoláktól kapott s melynek nevezetes építészeti emlékeit találjuk meg ma is rajtok, bár festményekben bírt diszöktől jobbára megfosztva.

A szigetek némelyikének lakótelepei, építményei régiségben versenyeznek magával Velenczével; némelyikök egészen el is pusztult, lakatlanná lett, részint a vizek által, melyek földjét is megrongálták vagy eliszaposították, részint a harczos idök viharai következtében. Soknak benépesedése, jelentősége a vallásos buzgalom, a hitélet emlékeivel kapcsolatos. Velence keresztes vitézei és világjáró kereskedői a távol Keleten egy-egy szentnek csontjait vagy egyéb ereklyéit ejtették hatalmokba s hozták drága kincs gyanánt haza; a kegyeletes zsákmány méltó elhelyezésére természetesen templomot kellett építeni s őrzésére szerzeteseket telepíteni le; a barátok egész Olaszországban értettek hozzá telepeik számára a legbékésebb, legnyájasabb, legfestőibb helyeket keresni ki, olyanokat kerestek és találtak itt is s még ma is a leg-

több sziget jelentőségét egy megszűnt vagy létező kolostortól, nevét egy templom védőszentjétől kapja.

Az első sziget, melyet Velenceze minden látogatója a Piazzettán a Molo felé haladva, a Doge-palota és Libreria meg a Szent Márk oroszlánját és a Szent Tivadar szobrát hordozó oszlopok közé — mint egy pompás keretbe — helyezve, megpillant: a San Giorgio Maggiore, Palladiótól épített temploma szép, oszlopos márványhomlokzatával, kupolájával és magas harangtornyával.

Egy egykori római telep nyomain épült itt már a X. században az első templom és benzés kolostor, melynek magányába több dogéja Velenczének tért meg, mint szerzetes; kiindulási helye volt ez a mi Szent Gellértünk áldásos életpályájának, melyre most már egyik magyar püspök utódjától alapított márványtábla is emlékeztet. Itt választották meg — három hónapig tartott conclaveban — Chiamonti bíbornokot VII. Pius pápává; az egykor a dogék különös kegyét élvező kolostort, melynek ebédlő-terme számára festette Paolo Veronese most a Louvreban levő híres kánai menyegzőjét, Napoleon a többiekkel együtt megszüntette; azóta kaszárnyává és erődé lett a templom tája, hol egy ágyulövés jelzi a velencezieknek a delet.

A Giorgio Maggiore szigetéhez egészen közel ér a Giudecca, mely annyira hasonló megalkotására s építkezésére nézve a városhoz, hogy meg vagyunk szokva annak alkotórészeül tekinteni; itt Palladio mintegy javított kiadásban megújította San-Giorgiói templomépítését, s így keletkezett a Redentore, Velenczének kétségkívül egyik legszebb, szigorúan classikus stílusú temploma. Hogy ez a sziget volt hajdan Velenceze nagy-urainak kedvelt nyaralóhelye, azt ma nehéz elképzelnünk; ma inkább gyár- és halászáros benyomását teszi s valószínűvé válik az a föltevés, hogy egykori nevét — Spinalunga — szá-

mos zsidó lakosa miatt változtatta meg a gyakorlat Giudeccára.

Áthajózva a Giorgio Maggiore mellett, megnyílik előttünk a sajátképeni Laguna s éjszakkéleti irányban haladva, a Lido és a Sant Andrea-erőd között maga a szabad tenger; az utas azonban rendszerint egyenesen a Lidónak tart, hogy fölkeresse a velencei Archipelagus legnagyobb s legismertebb szigetét, oldalt hagyva a ma már érdektelen Sant-Elenát és a férfi-tébolydául szolgáló San Servolo szigetet.

A Lido valamennyi velencei sziget között legnagyobb változáson ment keresztül; kétszeres változáson, mert régi nevezetességét és fényét elvesztette, helyette azonban egészen újszerűt kapott.

Ott, a hol most a velencei hajó negyedóránként ontja a látogató közönséget a szigetre, a hol zöldelő veteményes kertek, vásáros-bódék és vendéglők között a lóvasút kocsija csilingel, a hol vadonnat új fogadók és nyaralók telepe keletkezett a legnépesebb tengeri fürdőhelyek egyike körül, a régi időben valószínűleg senki sem járt, de annál ragyogóbb ünnepélyek színhelye volt a San Niccolo del Lido most elhagyatott templomának környéke és a sziget éjszaki csúcsa, a hol az úgynevezett Porto di Lido nyit utat a tenger felé. Itt zajlott le Pietro Orseolo doge dalmáciai diadalai emlékére a tenger eljegyzésének mese-szerű szertartása évenként, áldozó csütörtökön. Velence korunkbeli jeles krónikása, Molmenti, egykorú följegyzések alapján élénk képét adja a doge fölvonulásának az aranyos «Bucentoro»-hajón, a víz megszentelésének, a sok ragyogásnak és örömjajnak s a gyűrűdobásnak, melylyel Velence egybekelt a tengerrel «igaz és örök uralma jelül». A tenger fölötti uralomnak immár vége, vége a köztársaságnak is, mely egykor törvényhozó gyűléseit itt a Lidón tartotta a szabad ég alatt, úgy, mint a mi őseink

Rákoson, s ma már semmi sem emlékeztet a fényes dárda-
vető és nyilazó versenyekre sem, melyek ugyancsak itt a
Lido porondján edzették harezra Velenceze ifjúságát. Csak
az Adria zúgása, hullámainak csapkodása tartotta meg
régi dallamát, amelyben Lord Byron, Velenzeze költőbarátja,
a szenvedélyes úszó gyönyörködött itt és a mely ide

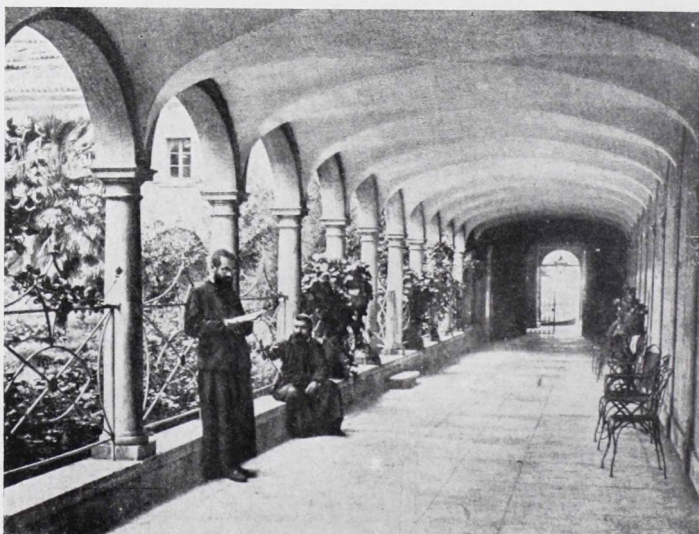

San Lazzaro szigete.

vonzza most is a világ minden országából Velenczébe
sereglő idegeneket.

Byron regényes emlékével találkozunk azon a festői
cyprusoktól beárnyékolt kis szigeten is, mely majdnem
hozzá simúl a Lidóhoz: a San Lazzarón. Itt ma is fenn-
áll a kolostor, és — a mi eléggé csodálatos — azért áll
fenn, mert itt a félhold vette oltalmába a keresztet: a
török lobogó alatt nem volt érvényesíthető az egyházi
rendek vagyonekobbzására vonatkozó törvény.

A lagunáknak ez a legkisebb szigete valamikor a belpoklosok menekülési helye volt; ma legvonzóbb, legvirulóbb oasisa az egész szigettengernek. A XVIII. század elején sebastei Mechitar a Szent Márk köztársaságának engedélyével ide telepítette a Moreában hajlékukat vesztett örmény benézéseket s azóta itt nemcsak ezeknek egy érsek főnöksége alá helyezett congregatiója s semina-

A San Lazzaro kolostor oszlopívei alatt.

riuma keletkezett, hanem valódi nemzeti akadémiaja, nemcsak vallási, hanem szellemi központja is az egész világban szétszórt örménységnek. Könyvtára, kivált kéziratok dolgában, kincsesbánya, nyomdája minden nyelvű könyveket állít elő s terjesztője a szerzetesektől örmény nyelvre lefordított irodalmi műveknek; innen s a Velenzében levő két collegiumból kerülnek ki az örménység apostolai, tudósai és írói s ide zarándokoltak — legalább

látogatókként — királyok és pápák, költők és tudósok, kedves emléket víve magokkal mind a nyájas barátok köréből, a kik a *Child Harold* nyugtalan szerzőjét vendégszeretőkkel és tudományukkal képesek voltak hosszabb időre egy szerzetesi cellához láncolni.

A túloldali Sant-Andrea-sziget mellett, a hol Sanmichele a renaissance classikus építészetét a várerődítésre

Napnyugta San-Michele szigete fölött.

alkalmazta, — éjszakkak fordúlva a Laguna felső sziget-tengerébe jutunk, a hová Burano és Murano hívogatják a csipke- és üvegipar barátait, Torcello pedig a legrégibb keresztény művészet kedvelőit.

A városhoz legközelebb esik itt San-Michele, a temető-sziget, a mely felé a halottas gondolák tartanak, a melynek terjedelmes kolostorában folyt az osztrák uralom idejében perbefogott politikai foglyok elleni vizsgálat, innen küldték Silvio Pellicót is a spielbergi várfogságba.

Sajkánk nemsokára eléri Muranót s itt megint egészen velenceies környezetben találjuk magunkat, de olyanban, a mely Velence elhagyatottabb, félreesőbb részeivel hasonlítható össze: kevesebb élénkség és zaj, csak itt-ott egy elfeledve álmodozó magányos palota, közbe sok szégyenségnek a nyoma és mindenekfölött több zöld kert látható itt, mint Velenczében. Szemünk mindenütt gyönyörködhetik a szép, érett, piros «melagrano» sokaságában: a gránátalmában, vagy «pomagránát»-ban, mint a hogy Károlyi Gáspár az ő szép régi magyarságával nevezi, ebben a csalfán csábító gyümölcsben, melyet d'Annunzio regényeinek symbolumává avatott, s a melynek sohasem tudjuk megbocsátani, hogy izlelése koránt sem jár akkora élvezéssel, mint szemlélete.

De ezek a kertek ma már halvány fogalmat sem nyújtanak azokról, melyeknek bájában a XVI. század írói, költői, művészei oly szívesen gyönyörködtek, a melyekről még a XVII. században azt írhatták, hogy ez a sziget «a nymphák és a félistenek hazája». A szépségéről és pompaszeretetéről egyaránt híres Catarina Cornaro szeretett itt nyaralni, ugrókatokkal, diadalkapukkal ékes kertjében; Navagero, Trifone Gabriello, Aldo Manuzio, Bembo, Aretino, Tizian és Ariosto élvezték Murano virányainak, árnyékos pergolainak kellemeit, üde levegőjét és kilátását a tündéri Velenczére.

Ez a multja Muranónak ma már igazán csak történeti emlék, melynek visszaidézése majdnem egészen csak képzeletünkre van bízva; de az, a mely Velence művészetének és iparának történetével van kapcsolatban, az még ma is bizonyos szerepet és nevezetességet ad ennek a szigetnek. Nem mondható ez a velencei festészet történetére nézve, a melyben a Vivarinik muranói iskolája a velencei primitíveknek úgyszólván kiinduló-pontjaképen ismeretes, a nélkül, hogy ezeknek a hagyományoknak

folytatását találnók meg az újabb korban; sem az építészetről; a melynek szeszélyesen szép emlékét bírja ez a sziget a Szent Gellért csontjait is takaró San-Donato-bazilika félkupolás, arkádsoros apsisában. De élő valóságként áll ma is szemeink előtt Murano jelentősége a művészi jellegű velencei üvegyipar terén, mely csak annyiban csökkent, a mennyiben maga a velencei üvegyipar a maga régi világraszóló elsőségét, mondhatni kizárólagosságát, idő folytán természetszerűen elvesztette.

Az üvegfújó műhelyek lúzveszélyes volta okozta, hogy azokat a velencei tanács egy rendelete a Rialto-hid melletti régi helyökről még a XIII. század végén áttelepítette Muranoba, hol ez az ipar már akkor honos volt. Valószínű, hogy az olaszok az üvegyártást is az araboktól tanulták, mint a fayence készítését, s hogy első kezdete a mozaikművekben keresendő; de bizonyos, hogy az olaszok addig ismeretlen tökéletességre vitték, mind forma, mind színpompa tekintetében az üveganyag kezelésének minden nemét, hogy a velence-buranói üvegyöngyök az értékforgalom csereeszközéül — valóságos pénzü — szolgáltak az egész Keleten, hogy az üvegből való használati cikkek, disztárgyak, különösen tükrök tekintetében, az itteni gyártmányoknak az egész világ volt s részben még ma is piacza, s a zománczüvegből való mozaikgyártás ma mintegy másodvirágzását éli itt. Igaz, hogy a mi hajdan egy hatalmas testületi szervezetnek czéhszerű, kiváltságokkal és szigorú tilalmakkal védett munkája volt, az ma egy-két, a helyi hagyományokat ügyesen fölhasználó gyárvállalat érdeme; eltűntek azok az idők, a mikor a velencei patricius fia rangbeli házasságot kötött, ha a muranói vetraio leányát vette el, s a mikor ennek a szigetnek 30,000 lakosa volt, vagyis hétszer annyi, mint most. De azért Velence látogatói ma sem mulasztják el Muranóban megnézni az üvegfújás

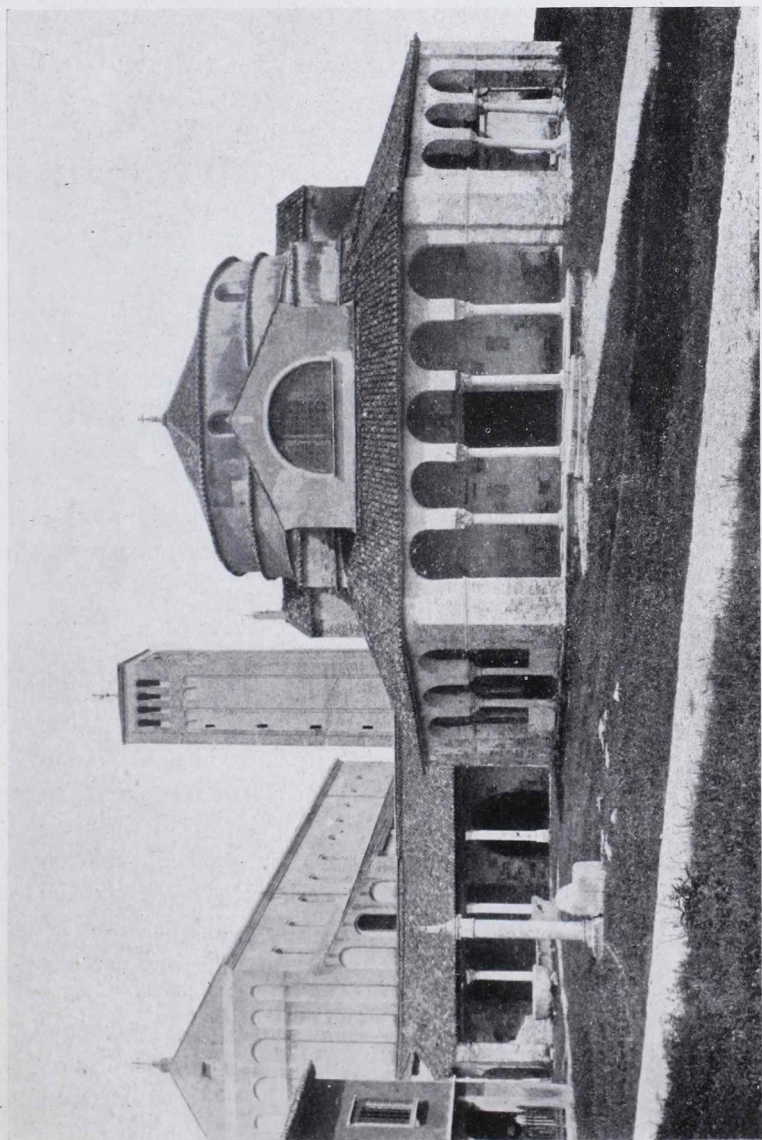
csodás mesterségét és az érdekes múzeumot, a mely nemcsak tárháza, hanem egyszersmind iskolája ennek az iparnak, mely kiválóságát úgyis csak nagy múltja hű utánpótlásának köszönheti.

Velence iparművészetének másik különlegessége, a csipkegyártás, mint népies ipar a jóval távolabb eső Buranó-szigeten virágzik, főképen egy pár lelkes, buzgó

Utczai jelenet Buranóban.

ember bátor kezdeményéből, a kik az itt is meglevő, de évszázadok homályába vesztett hagyományokat fölélesztve s iskolaszerű műhelyt alapítva, a szegény halásznép leányainak keresetet nyújtottak s a világhírű velencei «punto in ariá»-nak új csodáit hozzák itt létre. Különben az iskolaműhelyen kívül is, Buranóban épen úgy, mint lenn, Pellestrinában minden asszony, minden leány és minden gyermek csipkeveréssel és füzéssel foglalkozik, épen úgy,

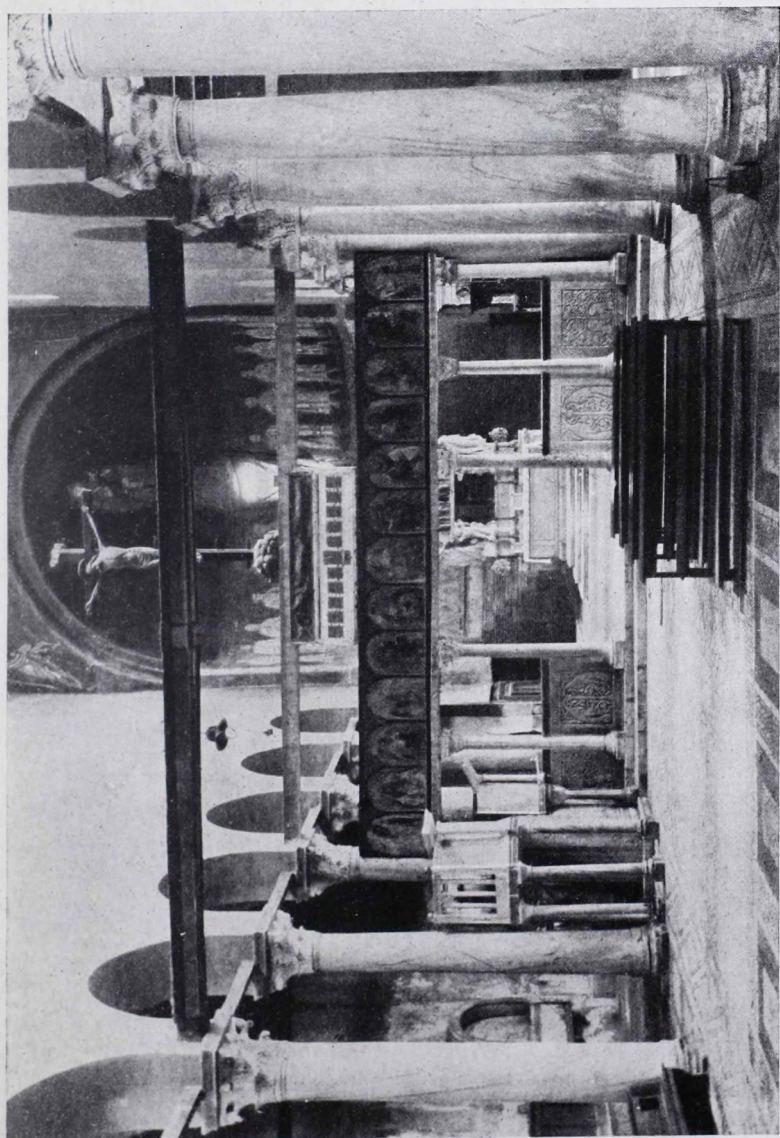
A Duomo udvara Torcello szigetén.

mint a hogy, Firenze környékén a fehérség még sétatájközben sem hagy fel a szalmafonással.

A Laguna legéjszakibb csúcsában terül el Torcello-szigete, melyen ezer év előtt virágzó kereskedő-város állott, s a hol most egy pár száz halász, kertész és szállógazda keresi meg nyomorult kenyerét. A csatornát, melynek mentén az egykori főpiaczhoz jutunk, régente valószínűleg paloták szegélyezték, most sás nő vizében, hallgatag kertek, egy pár magányos ház és csárda foglalják el a partokat. A főpiacson sorakozik egymás mellett mindaz a maradványa Torcello régi dicsőségének, a mely némileg elképzelhetővé teszi azt, hogy a velencei kultúra történetének tulajdonképeni kezdetét itt kell keresnünk.

A merev, négyszögletes, magas Campanilét már messziről megpillantottuk; a hajdani Palazzo Communale és Archiviot némi hozzáépítéssel érdekes múzeumká alakították át, melyben nemcsak Torcellónak, de az egész Laguna-vidéknek ingó régiségei vannak fölhalmozva. A most gyepes tér közepén fehér márványból alkotott egyszerű, alacsony szék áll, mellette karsú oszlopon Mária-szobor: valószínűleg püspöki trón volt, de a hagyomány majd Attila székének nevezi, majd a bíraskodó tribunokat ülteti belé. A Santa Toscáról nevezett keresztelő-templom egyik legeredetibb példája a keleti művészet befolyásának a nyugatira, mely itt, Velence vidékén már a kereskedelmi összeköttetések miatt is érthetővé lesz; üde, merész gondolatok nyilatkoznak meg a byzanci stílus dekoratív alkalmazásában, úgy a mint az ebben a kívülről nyolcszögű s oszlopos körjáratral beszegett, egykor kupolás kis templomban élénk tárul. Valószínűleg a VII. században épült, épen úgy, mint a vele kapcsolatos dóm, mely egészen a ravennai ó-keresztény bazilikák kicsinyített képét mutatja, részleteiben azonban sok,

A forecettoi Duomo beseje.

szinte páratlannak mondható eredetiséget tartalmaz; ilyenek a görög márványból készült oszlopokat összekötő sorompók faragott márvány-lapjai, az olvasó-állványok szerkezete, a magasra emelt, csak lépcsőn megközelíthető püspöki szék s a főhajó háttérét ellepő óriási XII. századbéli mozaik-kép, a mely az athosi képeskönyvek szigorú, bizantínikus elrendezésében ábrázolván a végítéletet, szembeszökővé teszi azt a haladást, mely a Páduában alig 100 évvel később működött Giotto művészi felfogását ugyane tárgy kezelésénél jellemzi.

Kedves legenda fűződik Torcello nevéhez és eredetéhez; e szerint az éjszakai partvidék virágzó városának, Altinónak lakói a hunnok vagy a longobardok elől menekülni levén kénytelenek, felfohászkodtak, az Égtől kérve útmutatást a keresendő új hazára nézve; s ekkor egy mennyei hang szólalt meg: «menjeteek föl a toronyba!» Fölmentek azonnal s a mint körültekintettek, a Lagunán egy nyájasan zöldelő szigetet pillantottak meg; semmi kétely sem férhetett hozzá, hogy a gondviselés azt a szigetet jelölte ki menekülésök és jövő boldogulásuk helyéül, oda is vonultak mindjárt bárkáikon s ott első gondjaik közé tartozott a réginek emlékére tornyot építeni s az újon épített város elnevezése is — Torcello — tornyocskára látszik emlékeztetni.

Általán a Laguna párás levegőjében virágzik a monda, a legenda. A ki Torcello felől útját nem Muranónak, de Tre-Portinak veszi, hamar eléri a San-Francesco del Deserto magányos kolostorának kis szigetét, melynek sötét cyprusai már messziről intenek s mely assisii Szent Ferencz regeszerű életének egyik legvonzóbb legendájáról emlékezetes.

Az Egyiptomból hazatérő szentnek hajóját — a legenda szerint — a vihar egy Torcello közelében levő sziget felé sodorta; imájára lecsillapodott a zivatar, úgy hogy társai-

val kiszállhatott a szigetre, a melyre egyszerre rásütött a nap s bokraiban a madarak százai hallatták vidám éneköket. Ferencz hálát akarván adni Istennek meneküléseért, társaival együtt dicsőítő szent dal éneklésébe fogott, de a madárdal túlharsogta őket, míg a szent végül kéroen fordult «testvéreihez a madarakhoz», hogy hagyják most őt énekelni; ekkor elhallgattak s csak a szent ének végeztével — mintegy folytatva azt — szólaltak meg újra. A nagy hitterjesztőnek megtetszett a sziget s ott időzván, különféle csodákat művelt; végül búcsúképen a földbe szúrta fenyőfából készült botját, mely legott kihajtott, — e fa maradványait most is kegyelettel mutogatják Szent Ferencz itteni követői.

A Laguna Veneta déli ága kevésbé gazdag változosságban s különösen történeti és művészeti emlékekben.

Ha a Giudecca és Giorgio Maggiore közt délnek fordulunk, oldalt hagyva a Canal Orfanót, az árvák csatornáját, melyet az itt elpusztult francia harcosok árváiról neveztek el így, és San Clemente, a női tébolyda gyöngédtelenül rózsaszínűre festett óriás épülettömegét, Poveglia tűnik nemsokára szemünkbe, egy jelentéktelen kis sziget, mely azonban fölötte kedélyes hagyományokat juttat eszünkbe. A Poveglioták régi időkben adófizetőivé lettek Velenczének; ennek az adónak a lerovása azonban bizonyos előjogok gyakorlása mellett ment végbe. A szigetváros tizenhét kiküldöttje husvét harmadnapján megjelent a doge előtt, neki jó napot kívánni; a doge pedig köteles volt mind a tizenhetet megcsókolni és azután megvendégelni.

Hajónk itt már közeledik Malamocóhoz, a mely tulajdonképen csak folytatása a Lido szigetének, s nevét adja a sziget alsó csúcsán megnyíló kikötőnek is, a legmélyebb járású hajók útjának a szabad tenger felől a Lagunába.

A tenger elleni védelem szerepét innen kezdve Pellestrina hosszú szigete vesz át, a melynek külső partját földik mintegy páncél gyanánt a Murazzik s a mely Chioggia kikötőjénél végződik.

Chioggia kikötője és csatornái a mindenféle tengeri járművek, vitorlák, evezők, hálók, horgonyok, kötelek oly hihetetlenül változatos, forma- és színgazdag egyvelegét tüntetik föl, hogy e tekintetben ezzel a Velenczénél is régibb, népes, szokásaiban és tevékenységében föltűnően conservatív halászcsoporttal alig versenyezhet más hely. A város maga különben — régisége ellenére — eléggé szabályosan van megalkotva, utczái rostélyszerűen szelik egymást, csatornái fölött majdnem egyforma magas hidak boltoznak s hosszú, íves kőhid és egy vasuti hid kötik össze a szárazföldnek azzal a Brondolónak nevezett félszigetszerű nyúlványával, mely a Laguna Venetát lezárja s a Brentának és az Adigének majdnem összeérő torkolatától elválasztja és a melynek belső partjára épült a Sottomarina nevű szegényebb városrész.

Habár az oszlopra helyezett oroszlán, a Szent Márk oroszlánja, itt is mindjárt szemébe ötlük a partra-szállónak, ez nem jelenti azt, mintha Chioggia egyszerű hűbérese lett volna Velenczének; ez a szigetváros viharos, harczos multja alatt, — mialatt egyszer a magyar győzelmi zászlót is kitűzték piaczn — gyakran védte saját testével a Szent-Márk köztársaságát; el is pusztult egyszer e harczban s nem bírt többé régi erejében újra föltámadni, de ép ezzel jogot szerzett arra, hogy magát a Doge-palota lakóival szemben inkább szövetségesnek, mintsem alárendeltnek tekintse s szervezetében, életében, népének jellemében mindig sikerült bizonyos önállóságot megőriznie.

E mellett kitünőségekkel bírt nemcsak a harczban, hanem a szellemi alkotás terén is: Pietro Bembo Chioggiának

volt székesegyházi kanonokja, Rosalba Carriera, a XVIII. századbeli Velenceze finom érzékű festőművésznője itt lakott, Carlo Goldoni is sokat időzött itt s innen merítette legjobb jellemalakjait, Eleonora Duse családja is innen származott. Lakosain rajtok van a hajós nép jellege: a lassú, meggondolt mozgás, a látszólagos egykedvűség, a biztos önuralom; e mellett azonban kedé-

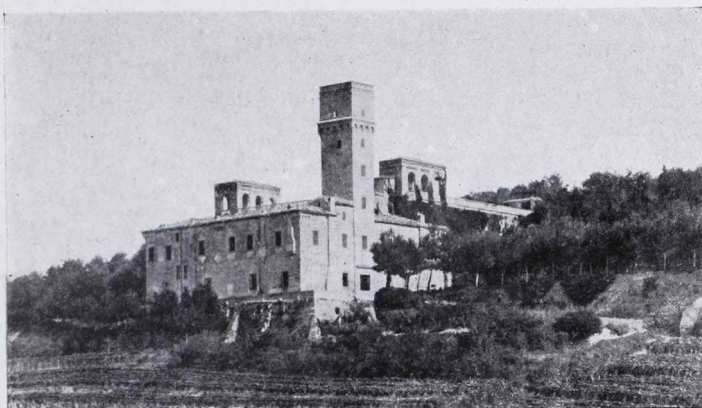
Részlet Chioggiából.

lyesek s elmaradhatatlan pipájokat rágesálva, az idegent, ki magát csónakukra bizza, szívesen mulattatják elbeszéléseikkel és dalaikkal. A helyi népviselet: a férfiak napbarnított, viharedzett arczához oly jól illő vörös vagy fekete phrygiai süveg és a nők *tondája*, vagyis fejökre is ráhúzott fehér kendője, mintha az utóbbi időben kissé háttérbe szorúlna, de azért a Chioggioták meg nem szűnnek az egész világ festőinek választott népe lenni. Ők mind született modellek, és ezt érezni is látszanak.

Utóvégre van ebben is valami dicsőség. Olaszország valamikor a legtöbb és legjelesebb művészt adta a világnak; ez az elsősege ma már elvitázható; de népét és földjét még mindig megilletheti a dicsőség abban, hogy legtöbb anyagot szolgáltat a művészetnek.

Österia Brondolo mellett.

A Villa Imperiale Pesaro 1616t.

III.

PESARO ÉS URBINO.

(1905.)

A tengerparti öt-város — a Pentapolis Maritima — egész vidéke, a legdélibb Anconától a legéjszakibb Riminiig, sőt azon túl is ma tengeri fürdőhelyek övévé lett, a melyekben a szegényebb igényű olasz közönség — újabban mind erősebben vegyítve magyarral — élvezi a fürdés és nyaralás kellemeit s gyönyörködik az Adria szép látványában, melylyel sohasem lehet betelni s a melynek annyi változata van a hány órája a napnak és a mennyi színjátéka a felhőzetnek, napvilágnak, holdfénynek.

Például a világ legcsökönyösebb későn-kelője sem fogja az ilyen helyen elmulasztani legalább egyszer üdvözlőni a felkelő napot, a mit itt annál könnyebben lehet, mert a tengerparti lakások ablakai, erkélyei majdnem egyenesen keletnek nyílnak s a fölkelő nap a tenger peremének közepéről úgyszólván ágyunkba süt be.

A pitymallat első hirnöke egy oszladozó, széles, vöröses

fénysáv szokott lenni, mely majdnem egészen összeköti az éjszaki szemhatárt a délivel s alig sejteti még, hogy melyik pontján fog a nap felbukkanni. A sáv fölött az ég ilyenkor sárgászöld, alatta a tenger pedig hideg világoskék, távolabbi tájakon kékesszürke; csak a part mentén elsimuló hullámokon mutatkozik az égsáv visszfénye. A tenger olyan nyugodt, mintha aludnék s még nem érezné az ébresztő nap közellétét; az árapály gyöngé, ütemes mozgása csak olyan mint a csöndesen alvónak egyenletes lélekezete. Lassanként mindinkább világosodik, a nélkül, hogy maga a horizont pirossága fokozódnék, de éjszaki irányban még mindig olyan, fénytelen, tompa szürkeséget látunk, valóságos fehér éjszakát, mintha a közeledő nap hiába küzdene a távolodó éjjel. Azután egy pontján elkezd erősebben pírúlni a szemhatár, mindinkább egy pontba fut össze ez az izzó vörösség, de egy vastag szürke páraöv nem engedi, hogy a pirkadás a tenger színét elérje. Egyszerre, hirtelen váratlanul a sötét pára-öv egy pontját áttöri a kigyuladó láng, — a pont csakhamar folttá növekszik, majd rohamosan izzó gömbbé izmosodik, melynek lángvörös korongjába szemünk belenézhet. Mikor a korong annyira nőtt, hogy fölülemelkedik a párasávon, e fölött már aranyárgává lesz s világítani kezd, míg földött alsó része vérvörös marad. A természetén nyugtalanság fut végig, a lombokat egy perezre suhogó szellő rázza meg; a part szélén a tükrözés fényesebbé lesz, míg a tenger színei egymásután zöldbe, violaszínbe mennek át. A nap visszfénye aranyhidat ver át a tengeren a mi nézőpontunktól egészen a kelő napig, mintha ez lángoló keblére hívogatna.

A fürdőtelepek természetesen mind a tengerpart szélét magát igyekeznek elfoglalni, a partvidéki városok közül azonban csak Anconának van a jelenben is határozottan kikötővárosi jellege és fontossága, a többiek némelyike —

mint Rimini — jó darabra elvonul a tengertől s csatornáját csak halászbárkák járják.

Legkellemesebb, legfestőibb a Pesaro fekvése, mert itt a tengerparton hegy s völgy váltják föl egymást, a hajdan Pisaurusnak, most Fogliának nevezett, a tengerbe szakadó folyó mentén és az egykori várak sánczfalain viruló kertek terülnek el, a tengerparti hegyeken pedig nyaralók épültek; valóban ez «az Adria partjának legnyájasabb idyllje, a hol a tengeri és szárazföldi szelek lyrai összhangba egyesülnek», mint a hogy a középkori Róma kitűnő történetírója mondja.

Annak, a kinek nevét elválaszthatatlan eszmetársulás köti e városhoz: Pesaro legnagyobb szülöttjének, a «pesarói hattyúnak», Rossininak szobrával két helyen is találkozunk: a főpiacon és a Liceo Musicale udvarán; ez a Liceo maga pedig, ezeknél a szobroknál is ékebben szólóan hirdeti a nagy mester dicsőségét, ki egész vagyonát e zeneintézet létesítésének céljára szülővárosára hagyta.

A régibb történelemben az Esték, Malatesták, Sforzák és Roverék nemzetségeinek váltakozó uralma fűződik a Pesaro névéhez, hozzácsatolva azt a közeli Urbinóéhoz is. A tenger közelében még áll a négy kerek toronytól szegélyezett régi Sforza-vár — most kaszárnya, — de Pesaro hajdani urainak életéről vonzóbb fogalmat ad a most Palazzo Prefettiziónak nevezett városbeli palotájok, melynek első építői szintén a Sforzák voltak, de melyet utódaik a Della Roverék egészen átalakították s pazarabb diszszel láttak el.

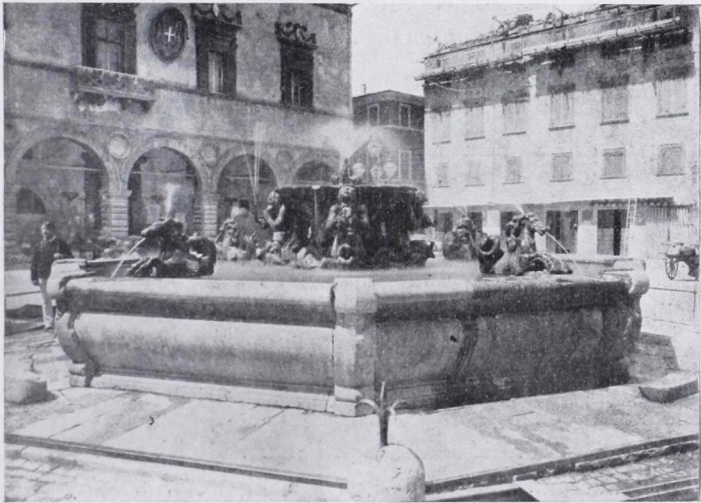
Galeazzo Malatesta Pesaro birtokát erőszakos rokona, Sigismondo, Rimini ura ellenében megvédeni nem tudván, eladta a hatalmasabb Francesco Sforzának, ki viszont testvérének, Alessandrónak adta tovább, hogy ott nemzetsége egy mellékágának uralmát alapítsa meg. Alessandro

Sforza építtetett itt először palotát, valószínűleg ugyanaz által a dalmát származású Luciano di Vrana által, a ki ugyanabban az időben a Federigo di Montefeltro urbinói palotáját építette. Federigo az Alessandro leányát Battista Sforzát vette el s Pesaro és Urbino urai később is sokszorosan összeházasodtak s tudományt és művészetet pártoló törekvéseik terén is gyakran találkoztak. De Alessandro a pápai hűbér jellegével bíró kis városi fejedelemségben nem érezvén magát eléggé biztosnak, törvénytelen fiát, Giovannit, összeházasította a híres Lucrezia Borgiával, a kinek ez első, rövid ideig tartó házassága volt, mert alig töltött egy évet a csöndes pesarói palotában, már visszahívták Rómába: a VI. Sándor nagyratörő politikájának más tervei igényelték az ő személyét eszközül.

A palota legrégibb, piac felőli részének különösen arányai által egyszerűségében is előkelő, loggiás homlokzata sem tartotta meg a Sforzák korának képét; a nagy díszterem szép, gazdagon faragott és festett famenyezete a Guidobaldo della Rovere idejéből való s a Bembo, Castiglione, Tasso látogatásaira emlékeztet, arra a költészettől és művészettől megdicsőített udvari életre, mely a kis olasz fejedelemségek legtündöklőbb jelensége volt s még ékesszólóbb emlékeket hagyott hátra a Pesaro urainak pompás nyaraló kastélyában a Villa Imperialében és az urbinói fejedelmi palotában.

Egyébként a kis város maga műemlékekben nem mondható szerfölött gazdagnak; a Piazza régi kútját nem épen művészileg alakították át a XVII. században; a corsón szemünkbe ötlük a Sant'Agostino szép portáléja, a gotikának Olaszországban ritka gazdagságú, jellegzetes alkotása; a Duomo Bellininek egy oltárképét rejtegeti, mely a keret és predella számos mellékképével egyetemben, mai elsötétült állapotában is elsőrendű műtörténeti érdek-

kel bír, mint Bellini kifejlett művészeti irányának és modorának egyik első próbája, mely mindazokra a befolyásokra emlékeztet, a melyek a velencei mester fejlődésére hatással voltak s mintegy sejtelmét nyújtja azoknak a diadaloknak, a melyeket a velencei festészet Bellini nyomdokain Giorgione és Tizián műveiben aratott.

A Piazza Pesaroban, háttérben a Palazzo Prefettizio.

Pesaro és vidékének legsajátabb jelentőségét a művészettörténetben az a majolika-gyűjtemény tünteti föl, melyet a Municipio, vagyis városház második emeletén levő muzeumban állítottak össze. Később, de dús virághajtása volt az olasz renaissancének az a művészi agyagipar, mely valószínűleg arab példák után indulva s az Adria-parti városokban és később főleg az urbinói herczegségben meghonosodva, a cinquecento nagy művésze-

tének motivumait a mindennapi használatra szánt tárgyak díszítéseiben mintegy aprópénzre váltotta föl. A mai kor azonban ezeket a Malorca sziget után Majolikának és Faenza város után fayencenek is nevezett agyagedényeket és díszműveket nem annyira rajzolataik, mint inkább színösszetételök s fémszerű zománczuk miatt becsüli meg s nekünk magyaroknak büszkeségünkre válhatik, hogy az olasz majolika-művészet egyik legjelesebb messterének, a gubbiói Giorgiónak feledésbe ment gyártási titkát egy honfitársunknak sikerült vegyi vizsgálat útján újra föltalálni.

Említettem már a Villa Imperialét, a mely magasan Pesaro fölött trónol, a völgyet a tengertől elválasztó Monte Accio szőlő-, olaj- és fügefá-ültetvényei között. Büszke nevét annak a történeti ténynek köszönheti, hogy alapkövét a Rómából hazatérő III. Frigyes császár, mint Alessandro Sforza vendége tette le. A gyönyörű fekvésű kéjlak, melyet szép kert környezett s melyek toronnyal, erkélylyel ékeskedő, páratlan kilátást nyújtó épülettömbét Francesco Maria della Rovere urbinói herceg és neje, Eleonora Gonzaga idejében fejezte be Girolamo Genga s díszítettek föl festéseikkel Pordenone, Dossi, Barocci és művésztársaik, mostani elhagyatottságában, zöldelő környezete közepett, félig folyondártól befutva, a mosolygó olasz ég napfényében fürödve, valóban olyan, mint a csipkerózsa álomba merült várlaka.

A helyenként befejezetlenül maradt s most romladozó falakat másutt díszesen és korhűen berendezett termek váltják föl itt, s a csatákat és tájképeket ábrázoló frescók még színeik teljes üdeségét megtartották; de mintha képzeletünk szabadabban szárnyalna ott, a hol a vár egykori lakóival a pompa és kényelem is eltűnt, s a kopasz falak és párkányok fölött csak a szellőtől lengetett lombok zizegése beszél . . .

Tehát itt székelte az az Eleonora Gonzaga, a ki büszke volt rá, hogy a Tizián egyik legszebb Venus-képének élőmodelljeül szolgált, a kinek férjét, mint fürtös hajú ifjút, Ráfael örökitette meg Stanzáiban, az athéni iskola képén, később pedig, mint pánczélos hadvezért, Tizián, a kinek ezt az Armida-kertjét korának leghíresebb költői énekelték meg, a kinek Torquato Tasso olvasta föl itt,

Terem a Villa Imperialében,

ezen az erkélyen, vagy ezekben a termekben pásztorjátékait és a ki fenéig tudta üriteni a renaissance kettős életörömeinek kelyhét: «Vivre par ses sensations et revivre par la gloire!»

Mint látjuk, Pesaro és Urbino között annyi a vonatkozás, hogy a ki itt időz, alig állhat ellen a kísértésnek: fölrandulni a hajdan fejedelmi székhelyül szolgált kis hegyi városba. Urbinónak van vasútja Fabriano felől s

ott-jártamkor készülöben volt egy másik, mely Riminivel kötné össze San León át, de Pesarótól kocsin is néhány rövid óra alatt odajutunk, és utazó ember örülhet mindig, ha egy darab vidékkel kocsin menve megbarátkozik, mert a vasút úgy elszigetel a világtól, hogy a merre százszor jártunk rajta, századszor is idegennek fogjuk érezni magunkat.

Az út legtovább a Foglia mentén halad s jelentéktelen falukat és tanyákat érintve, kissé egyhangú vidéken visz mind beljebb az Apenninek közé: a nyári melegben szinte harsogni halljuk a tücsköket, a mezőket kék virágú kóró és sok piros pipacs tarkítja, fölöttünk tiszta azur-színben boltozik az ég. A mint a Foglia medrét elhagyjuk, a völgy összeszűkül, fönn az egyik hegy tetején megpillantjuk Colbordolót, a Ráfael családjának származási helyét, a honnan a Malatesták pusztítása miatt költöztek a Santik Urbinóba. A patak medrét beárnyékoló fák, a hegyek lejtőit borító cserjék olyan ismerősöknek, olyan honiaknak látszanak, mintha nem is olasz földön, hanem valahol a budai hegyekben járnánk. Utunk azonban mindinkább emelkedik, a völgy mind szűkebbre szorul s egyszerre az alkonyodó égen egy tornyos város körrajzait pillatjuk meg, oly magasban, a minőben várost csak az sejt, a ki már San Marinóban járt.

Sok kigyózó kanyarulat után, miközben mindjobban közeledve, az alkony homályában is tisztábban ismerjük föl az egymáshoz sorakozó épületek formáit, végre a városkapu magasságába jutunk s körültekinthetünk.

Ez a látvány egyike a legrendkívüliebbeknek mindazok között, melyeket az Apenninek egész lánczolata nyújt; annál rendkívülőbb, mert egész váratlanul és hirtelen tárul elénk. A benyomás, különösen alkonyi fényben az, mintha egy művészi panorama környezne, a melyet azért állítottak föl, hogy erről a helyről a maga teljes össz-

hatásában élvezhető legyen. Pedig csak az utolsó napfényben úszó hegyek hullámzó körvonalai alkotják a képet; a hatalmas, néha még nyáron is havas Monte Catria, melyet Dante megénekel, a Monte Nerone szürke tömege, a Monte d'Asdrubale, Pietralata és Carpegna; valamivel tovább San Marino hármasszúcsát is megpillantjuk és a lelapuló partvidék kékes ködében ott sejtjük az Adria tengersizkáját. Mély, részben meredek s már homályba borult völgyek szagatják keresztül-kasul ezt a hegyvidéket s belőlök — mintha mindezeknek a hegyeknek az ölekezése hozta volna létre — emelkedik ki az a magaslát, melyen állunk, ezzel a csöndes kis várossal, a mely csak azért látszott ide helyezkedni, hogy lakói ebben a látványban gyönyörködhesseken.

Bizony az ilyen helyet szerethetik a műzsák; szinte csodálni lehet, hogy csak egy igazán nagy festő került ki innen, igaz, hogy ez az egy — Ráfael! És érthető, hogy itt egyetemet állítottak s azt a maga szerénységében fönn is tartják; milyen ihlet-teljes lehet itt a tanulás: fiatal elmével, a napfényes reggel óráiban, a természetnek ilyen megnyilatkozásai közepett!

Kocsink halkán gurul tovább a keskeny utczákon, mintha nem akarná azt a néhány álmodozó embert zavarni, a ki az esti szürkületben ballag hazafelé, mialatt tekintete öntudatlanul a nyugati ég utolsó fénysugarában merül el.

Urbínónak belső megalkotása is tökéletesen rávall a hegyi városra: lenn a völgy mélyéből lépcsőzetesen emelkedő Borgo-külváros; fenn merész fordulatokban kanyarodó, tekervényes, meredek utcák, lejtős terek, fellegrészre épült paloták és templomok lenyúló lábozatai, meglepő kilátásokat nyújtó párkányok, melyekről szédítő mélységbe pillant le a szem — ezek a jellemző vonások alkotják a képet, melybe csak nagyon kevés, zöld lomb

vegyül, a lankásabb lejtőkön itt-ott, nagynehezen befásított sétahelyeken.

Azok közé a ritka olasz városok közé kell sorolnunk Urbinót, melyeknek legnagyobb nevezetességét nem templomok adják meg. Van ugyan egynehány temploma, melyet megtekinteni senki sem mulaszthat el, ilyen mindjárt a fejedelmi palota szomszédságában késő-renaissance homlokzattal, széles lépcsőzet fölött emelkedő Duomo; ennek a kupolája a XVII. század végén bedőlt s a régi templom falain kívül mindent maga alá temetett. A mi ma legjobban érdekel bennünket, az a sekrestye, mely egész kis képtárt foglal magában s a *Grotta* vagyis altemplom, mely egy Szt. Domonkosról nevezett világi confraternitás vallásgyakorlatának helye volt. A sekrestye képtára Piero della Francescának egyik legnevezetesebb, Krisztus ostoroztatását ábrázoló triptichonját őrzi, mely az urbinói fejedelmi-dynastia alapítójának, Oddantonió-nak képét is láttatja; találunk itt festményeket Giovanni Santitól, a Ráfael szerény jelentőségű s korán elhunyt atyjától és Timoteo Vititől, a ki minden valószínűség szerint Ráfael első tanítómestere volt a festészetben; egyik képén az ifjú Guidobaldo herceget ábrázoló szép fejet a nagyraihivatott növendék munkájának tartják. A Grotta legnagyobb kincse a Gian-Bologna gyönyörű fehér márvány Pietà-csoportja, melynek különösen Krisztus-alakja előkelő felfogásra valló, egyik legbecesebb alkotása a Michelangelo utáni olasz plasztikának.

A tér másik oldalán, az egyetem felé menve, a San Domenico szép portaléja mellett haladunk el, melyet Luca della Robbia majolika-domborműve ékesít; ha pedig leszállunk a város alsóbb utczáiba, a San Giovanni Battista és San Giuseppe kis templomai vonják magukra figyelmünket; az előbbiben a két San-Severino testvér hagyta hátra a Keresztelő Szent János és Szűz Mária

történetét, valamint Krisztus kereszthalálát ábrázoló frescóit; fekete alapon festett, élénk mozdulatú csoportokat, melyek a régi umbriai festészetet még jóval primitívebb jellegűnek tüntetik föl, mint a Giotto iskolájának időben előttejáró alkotásait. A San Giuseppe temploma vonzóerejét egy urbinói származású s egyébként kevésbé ismeretes szobrász, Federigo Brandani márvány-csoport-

A Palazzo Ducale Urbinoban, előtte Ráfael szobra.

tozatának köszönheti: a «Presepio»-nak, mely az üdvhozó bethlehemi jászol történetét a maga gyermeki naivitásának teljes, hamisítatlan varázsával s mégis csodálandó művészettel ábrázolja.

A legvonzóbb s legnevezetesebb építészeti műemlék, melyet Urbino magába zár, a fejedelmi palota, a Palazzo Ducale, a mely a dómhoz csatlakozva városi homlokzatának be- és kiszögellő vonalával csöndes kis teret alkot, hol most a Ráfael emlékszobra áll. Ez a homlokzat is

arányaiban, földszintjének befejezetlen márványburkolatában, kapuinak s ablakainak rajzában és domborműdiszében magán viseli a fejedelmi előkelőség s nemes izlés jellegét, de látszik, hogy tervezője a nagyobb építészeti hatást a déli oldal kiképzésétől várta, ahol a palota alépitménye lefut a várost hordozó dombnak majdnem közepéig s a hol a két karcsú, kerek torony közé helyezett loggiákból le lehet tekinteni egészen a völgyfenékgig, el lehet látni az Apenninek gyönyörű hegykoszorújáig, a hol a mosolygó tartomány fölötti uralom tudata boldog és büszke érzéssel tölthette el a palota fejedelmi lakóját.

Federigo di Montefeltro, az urbinói fejedelmek másodika, Mátyás királyunk kortársa és azt hiszem, sokban mintaképe, építette a XV. század hatvanas éveiben ezt a palotát a pihenés és a békés életélvezet czéljaira, bérhadvezéri minőségben folytatott harcok után, melyeknek diadalaít s Urbino urának egyéb erényeit és érdemeit kissé dagályos dicsekvéssel hirdetik a szép oszlopos udvar felírásai. És a mint Mátyás király később Giovanni és Jacopo di Trau személyében Dalmáciából hívott építész, úgy már előbb urbinói Federigo is a Vránai származású Luciano di Laurant — helyesebben Auranát — bízta meg ősei palotájának saját eszméi szerint való teljes átalakításával. Valószínű, hogy Lucianót a dalmát-földi római építmények maradványai ihlették meg s az is föltételezhető, hogy a tornyos déli homlokzat rajzánál a nápolyi Castello Nuovo bejáratának motivumai lebeghettek szemei előtt; de az kétségtelen, hogy a valódi renaissance-stil palotaépítésének ez első nagy diadalá volt, mely Urbino fejedelmi várlakát Itáliaszerte híressé s szinte mintaszerűvé tette. Ilyennek ismerte el Castiglione, a renaissancekori udvari élet finom tollú jellemzője, ilyennek Vasari, a művészetek akkori krónikása; már Lodovico Gonzaga és Lorenzo Medici megszerezni igyekeztek

a híres palota rajzait, hogy alkotásaikban azok után igazodjanak.

A palotának ma is méltatható legnagyobb művészi bece abban a dombormű-ornamentikában rejlik, mely ajtóinak és ablakainak pilléreit és architravjait, kandallóinak kereteit, folyósóinak és termeinek frizeit és fülkéit elborítja s mely mint több urbinói, firenzei, sienai és

A Palazzo Ducale udvara Urbinoban.

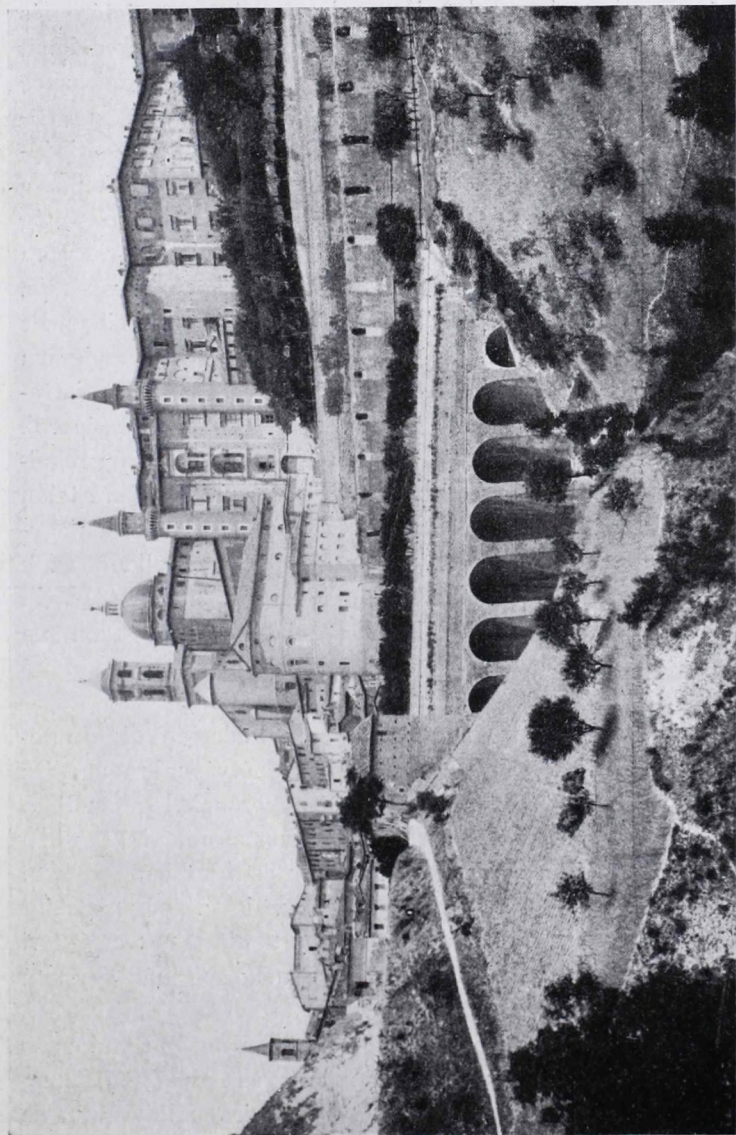
milanói művész munkája, a dekoratív plasztikában ugyanolyan ízléssel és leleményességgel alkalmazta a helyi jelentőségű vagy általánosan használt ornamentális elemek groteszkszerű összefonását, mint később Pinturicchio s az ő nyomán a Ráfael iskolája a dekoratív festészetben. És bizonyos, hogy az urbinói palota úgy építészeti-
leg, mint díszítő-művészeti tekintetben nagy befolyással volt a Bramante és Ráfael építő- és dekoráló stílusának

fejlődésére; hisz mindketten az urbinói fejedelemség szülöttjei voltak és a Ráfael ifjúkori vázlatkönyvében, melyet a velencei Accademia rajzgyűjteményéhez csatoltak, egy tornyos várkastélynak még majdnem gyermekies rajzát találjuk, mely szintén arról a maradandó benyomásról tanúskodik, a melyet a mesterre szülővárosának fejedelmi palotája tett.

A palotát most az Accademia Raffaello és az urbinói képzőművészeti intézet használják; a földszinten rendezte be az Istituto tantermeit, az emeleten pedig gyűjteményeit; az oszlopos udvart is plasztikai műemlékek ékesítik, a Pinakotheka pedig Giovanni Santi, Timoteo Viti, Piero della Francesca és — az olasz renaissance-festészetre nem csekély befolyást gyakorolt — Justus van Gent képeinek köszönheti jelentőségét. A Ráfael-akadémia, mely a legszebb termeket foglalta el, nevének megfelelően Urbino nagy szülöttje emlékének is szentélyt állított: a Federigo egykori kis házikápolnájának oltárhelyén a Ráfael koponyájának főszmáolatát helyezték el.

Az urbinói fejedelmi palota befejezetlennek látszó, legnagyobb műkincseitől, fényétől megfosztott mai állapotában is ékesenszóló monumentuma nagy alkotójának, Federigo herczegnek, a kit antik hadvezérként tüntet föl a Libreria ajtaja fölötti márványszobor s a ki egyéniségében, életpályájában, udvarában és ebben a palotájában talán valamennyi kortársa között legrokonszenvesebb és legnemesebb módon tudta azt a harmóniát megvalósítani, melyre korában, a közép- és újkor válópontján az annyi ellentétől, annyi változástól hányatott emberi szellem oly rajongó lelkesedéssel törekedett.

Katona volt és hadvezér, ki a béke idejét a tudomány és művészetek ápolásának s a nemes ízlésű pompának és életélvezetnek szentelte; korlátlan hatalmú ura volt kis fejedelemségének, melyben uralmát mégis nem a

Urbino a völgyből nézve.

fegyverekre és szolgaságra, de a nép szeretetére és ragaszkodására alapította s melynek gazdag jövedelmeit a közjólét emelésére fordította. Mint az olasz renaissance legnagyobb pædagogusának, a mantuai Vittorino da Felt-rének tanítványa, a test és szellem összhangzatos kiképzését, edzését, művelését tartotta szem előtt és munkálta is; öreg korában is legnagyobb gyönyörűsége volt még evés alatt is a római classikusok műveinek fölolvasására figyelhetni s az urbinói fiatalságnak maga volt vezetője, oktatója a testedzés és harci játékok gyakorlataiban. És mindezen fölül udvara — mint e tekintetben majdnem egyedül álló kivétel — ismeretes volt erkölceinek tisztaságáról, ő maga pedig tántorithatatlan becsületességéről.

Kortársai «nagy»-nak is nevezték őt, a mi — mai fogalmak szerint — egy oly kicsiny fejedelemség uránál talán szokatlannak és túlzottnak látszhatik; de hát ha a nagyság fogalmát az erkölcsi és szellemi értékre alkalmazzuk s a példának országhatárokon és emberöltőkön túlmenő hatására, vajon egy ily kis fejedelmi mikrokosmos a maga tiszta fényében nem tűnik-e föl nagyobbnek a romboló óriások múló alkotásainál?

Abban a harmóniában, melybe a Federigo di Montefeltronak a mi sokkal hatalmasabb Mátyásunkra annyira emlékeztető alakjában s udvarában korának legnemesebb törekvései összeolvadtak, legrokonszenvesebb világításban jelenik meg az a rajongás is, mely az ő korát a szellemi kiválóság, a tudomány, a művészeti szépség s mint akkoriban mindezekre nézve elismert mintakép: az ó-kori classikus kultúra iránt eltöltötte, s mely sok más egykorú jelenségben a túlzás és nyegleség torzalakját ölti.

Képzeletünket mindig ingerlik és vonzzák a rajongás korszakai, nemcsak azért, mert a legrendkívülibb jellemeket és eseményeket szokták többnyire fölmutatni, de azért is, mert legboldogabbaknak tünnek föl előttünk.

S valóban nincs is nagyobb boldogság az őszinte rajongásnál, mely egyetlen eszmével betölti egész világunkat, kárpótól és megvigasztal mindenért s ez eszme birtokában elcsüggedni sohasem hagy. Ilyen volt a középkor rajongása vallási eszmékért, ilyen a renaissance-é az ó-kor szellemi hagyatékaért, melyet a mi Janus Pannoniusunk ebben a hasonlatban fejezett ki: a leány új életre keltette csókjával az anyát s az ó-kor tudománya újra feléledt! A rajongás ilyen korát rendesen a kiábrándulás és kimerülés ideje váltja föl, mely mellett a megelőző lendület még annál irigylésreméltóbbnak tűnik föl. Az az idő, melynek árnyképei az urbinói palota falai között látszanak mozogni, ezt a rajongást legőszintébben érezte s épen ezen a helyen nemes és üdvös gyümölcseit érlelte meg.

Ennek azonban csak halvány emléke maradt meg itt, s az irodalomnak és művészetnek azokat a kincseit, melyeket a Montefeltrék oly szorgalommal és szeretettel hordtak össze, ma — a mennyiben egyáltalán megtalálhatók — másutt kell keresnünk.

A Federigo kis dolgozó szobájának intarsia- és stuccodíszé még látható, de ki ismerne rá a Ráfael-akadémia termeiben azokra, melyeknek választékos pompájában és műkincseiben itt Giuliano és Lorenzo Medici, Castiglione és II. Julius pápa, Bembo, Bibiena és Ariosto, Elisabetta és Eleonora Gonzaga gyönyörködtek? Federigo utódja, Guidobaldo uralkodása alatt Cesare Borgia, később a Guidobaldo unokaöccse, fogadott fia és uralmának örököse: Francesco Maria della Rovere idejében a Mediciek sokat elhordtak az urbinói palota nagybecsű kézirati codexaiből, szobraiból és festményeiből. Csak így magyarázható meg, hogy ma oly kevés művével találkozunk itt azoknak a kitűnő művészeknek, a kiket az urbinói fejedelmi nők oly szívesen foglalkoztattak.

Piero della Francesca, a kiváló matematikus, festő és építész, ki ünnepelt vendége volt gyakran az urbinói udvarnak, lefestette Federigot és nejét, Battista Sforzát, Urbino hegyvidékével a háttérben; ezek a képek most a firenzei Uffizikben láthatók; a fejedelmet másodszer is lefestette Piero, teljes vértzetben térdelve a szentektől környezett Madonna előtt, ez a festmény a milanoi Brerába került. Federigo mindkét képen arczélben van ábrázolva, valószínűleg azért, mert jobb szemét elvesztette; annál szembetűnőbb orrának betört felső csontja, egy lovagtornán szerzett sérülés következménye. Paolo Uccello, Melozzo da Forli, Cristoforo Romano, Francesco Francia itt működésének semmi nyomával sem találkozunk; Bramante egy szerény templom, a S. Bernardino de' Zoccolanti épületében hagyta hátra tevékenysége emlékét Urbino szomszédságában; Desiderio da Settignano egy bájos gyermekleány mellszobrában, mely most Berlinben van, örökítette meg egy urbinói hercegkisasszony arcvonásait. Azok a pompás arcképek, melyeket a Montefeltro-Rovere-dynastia férfi és nőtagjairól Bronzino, Barocci és Tizian festettek, ma egytől-egyig más városok gyűjteményeit díszítik.

És nem maradt Urbinonak semmi legnagyobb művészfia, Ráfael alkotásaiból sem. Szinte érthetetlennek látszik ez, ha a művész gyöngéd kedélyére gondolunk, Guidoaldo herceg iránti odaadó hódolatára, arra a kegyeletes gyakorlatra, mely az olasz mestereket mindig arra indította, hogy szülőhelyüket ne hagyják művészi munkásságuk emlékjele nélkül, valamint arra a kétségtelen tényre, hogy Urbino dicsekedhetik olyan palotával és templomokkal, melyek a legnagyobb mester művének befogadására méltók volnának.

Azonban a művészettörténeti kutatás eddigi eredményei fölvilágosítást nyújtanak arra nézve, hogy e jelenség okát

sem a Ráfael kegyelete-, sem áldozatrakész pártfogó hiányában nem kereshetjük, mert az urbinói hercegek palotáját egykor egész sora a ma is ismeretes s részben elsőrendű Ráfael-képeknek díszítette, melyeket az idők viszontagságai a világ minden tájai felé széthordtak.

Az urbinóiaknak tehát nem maradt egyéb, mint az a szerény, téglákból rakott kettős ház az egykor Via dei Montinak, most Contrada Raffaellónak nevezett szűk és meredek utczában, melyben a «boldog ifjú» született s melyet újabban a Ráfael-Akadémia közadakozásból megszerezvén, kis Ráfael-muzeummá rendezett be, és a művészileg talán nem egészen kifogástalan emlékszobor a hercegi palota és duomo közötti téren — Luigi Belli műve — melyet harmincz évi gyűjtés, vajudas és kísérelkezés után sikerült a kis Urbinonak néhány év előtt létrehozni.

Minden évben márczius 28-án — azon a napon, mely a mester születésnapjául van elfogadva — ünnepet ül a csöndes hegyi város, s népe tömegesen zarándokol a Casa Raffaello felé, abba a bolthajtásos szobába melyben, a hagyomány szerint, egykor a bölcső állott s melyben a szintén festő atyának egy ide áthelyezett kedves kis fresco-képe ábrázolja az anyát, ölében a csecsemő Ráfaellel . . .

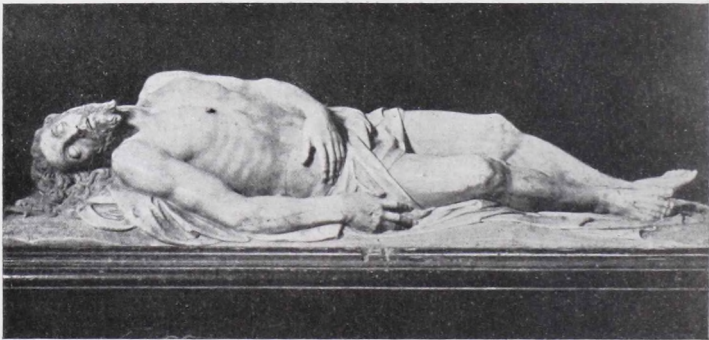
A falakon függő száradó koszorúk temetői illatot vegyitenek a csöndes szoba levegőjébe, melyben időzve, elképzeljük, hogy ezek a leereszkedő boltívek, az ezen a szűk ablakon beömlő napfény lehettek az első benyomások, melyeket a művészi lángelmék egyik legnagyobbika már csirázásában fölvelt magába.

A ház külső falán egy márványtáblába Muzio Oddi a XVII. században szép latin fölírást vésetett, melynek utolsó versei így hangzanak:

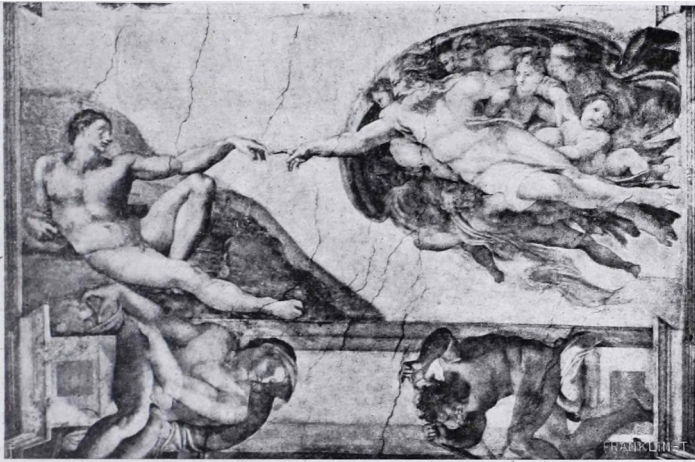
«Ludit in humanis divina potentia rebus,
Et saepe in parvis claudere magna solet.»

(Emberi dolgunk játékszer csak egy isteni kézben,
Mely gyakran kicsiből hozza elő a nagyot.)

Ráfael életpályája a renaissance legszebb álmának megvalósulása volt. Tulajdonképen az egész olaszországi renaissance olyan, mint egy álom, amelynek álmodói nem is sejtik, hogy álmuk megvalósul körülöttük s mint alvujárók teremtenek — szinte öntudatlanul — csodaszerű dolgokat, melyekre most gáncoskodva boszankodnak sokan, kiknek földhöz ragadt képzelete olyan szépet álmodni nem tud. De azért az olasz renaissance művészetének nemes, büszke, szép álma mégis maradandóbb lesz sok epigonmunka elcsenevészedett, sivár, vigasztalan valóságainál.

Gian-Bologna holt Krisztusa az urbinói székesegyház attemptomában.

Ádám teremtése; Michel-Angelo frescója a Sixtina-kápolna mennyezetén.

IV.

A CAPPELLA SISTINA.

(1907.)

A Michelangelo és Ráfael egyik életirója azt mondja, hogy Róma az a hely, a hol az ég a földdel érintkezett. Ez a mondás háromféle értelemben találó; akár úgy értelmezzük, hogy Róma a legrégebb és legnagyobb keresztény egyház látható fejének, az egyház hite szerint Isten helytartójának székhelye, akár úgy, hogy a mennyei hatalmak beavatkozásának látszó nagy fordulatai az emberiség történetének soká Róma sorsához fűződtek, akár azokra az itt összehalmozott magasztos alkotásokra gondolunk, melyeket az emberi szellemen megnyilatkozó isteni szikra létrehozott.

Ezek között is egészen különleges hely illeti meg azt a kápolnát, — a világ legnagyobb kápolnáját, — melynek négy fala között a keresztény művészet fejlődése és leg-

nagyobb virágzása korának remekművei veszik körül a látogatót s melyről Goethe azt mondja, hogy annak látása nélkül nem nyerhetünk fogalmat arról: mire képes az ember.

A régi Róma közmondásossá vált hét halmán kívül a város már az első császárok idejében kiterjedt az éjszaktól délnek, az Apenninektől a tenger felé kigyózó Tiberis jobbpartjára is, arra a területre, melyet hajdan «trans Tiberim»-nek, most «Trasteveré»-nek neveznek s itt különösen két halom köré csoportosult; az egyik a «Mons Janiculus», a másik a «Mons Vaticanus» volt. A Mons Vaticanus lejtőjén s az ú. n. Ager Vaticanuson építette Nero nagy circusát, melyben az üldözés első idejében a keresztény vértanúk egész seregei találták halálukat. Mikor a kereszténység diadalmaskodott, erre, a mártírok véréből öntözött helyre építette főtemplomát, s benne temette el Krisztus első helytartójának s Róma első püspökének, a közeli S. Pietro in Montorio helyén szintén vértanúhalált szenvedett Szent Péternek hamvait. A templom, melyet akkor is San-Pietro in Vaticano-nak neveztek, nem volt az, melyet most látunk ezen a helyen. Az egy ókeresztény basilika volt, a jelenleginél jóval kisebb, mely a XV. században romladozó lévén, már V. Miklós pápa megindította annak átalakítását; azonban csak a XVI. század elején, az elhatározásaiban még aggkorában is merész II. Julius pápának volt bátorsága sok kortársának heves ellenmondásával szemben a régi basilikát, melyhez a kereszténység őskorának annyi emléke fűződött, a pusztulásnak szánni s helyén egy újnak alapjait tenni le, mely Bramante, majd Ráfael és Michelangelo, legutóbb Maderna és Bernini tervei szerint barokkba átmenő renaissance-stilusban a XVII. században készült el abban az alakjában, melyben most ismerjük, az előtte levő teret félkörökben körülfogó oszlopsorokkal együtt.

A Szent-Péter vártemplomához már a VI. század óta pápai lakás csatlakozott. A pápaság avignoni idejében úgy a vatikáni, mint a másik főtemplomhoz csatlakozó lateráni palota egészen romlásnak indult, csak a szent-székek Rómába visszahelyezése óta kezdtek itt a pápák nagyobb-szerű palotát létesíteni, mely a többnyire sűrűn váltakozó pápák változó szükségletei és hajlamai szeriut csodálatos labirintusává lett a nagyrészt szabálytalanul

A Szt.-Péter-templom és a Vatikán,

összefüggő s többszörösen átalakított különböző épület-tömböknek, a melyek mégis összességökben a világnak valószínűleg legnagyobb s úgy történeti, mint művészeti szempontból legérdekesebb és leggazdagabb fejedelmi lakává alakultak.

A Vatikánpalota régibb részei várszerűen voltak megerősítve s tornyokkal is ellátva, de azonkívül összeköttetésben állottak egy ma is létező, bár elfalazott emeleti folyosó útján a Castel Sant' Angelónak, vagyis Angyal-

várnak nevezett erőddel, mely tudvalevőleg a Hadrián császár óriási mausoleumából alakult. Megerősített s tornyos nyaralókastély volt eredetileg a magas fekvése miatt Tor' de' Venti-nek, utóbb szép kilátásáról Belvederének nevezett épület is, melyet VIII. Incze pápa létesített, s a melyről most az egyik fülkéjében elhelyezett antik Apolloszobrot belvederei Apollónak nevezzük. Mióta ugyanis a Bramante nagyszerű terve szerint a Belvederét a 400 lépésnyi távolságban levő régi palotarészekkel a vatikáni kertek hosszában párhuzamos épületszárnyak kötik össze, azóta a Vatikáni Múzeum, a világnak antik műkincsekben körülbelül leggazdagabb muzeuma, ezekben a szárnyakban és a Belvedereben, a híres vatikáni könyvtár pedig a két nagy udvart egymástól elválasztó, V. Sixtustól épített szárnyban nyert elhelyezést, míg VII. Pius a «Braccio nuovo»-t, az új szárnyat a múzeum kiegészítésére építette.

Habár a pápák vatikáni palotája mindig összeköttetésben volt a Szent-Péter sirtemplomával, a belső egyházi szertartások szempontjából szükségét kellett érezniök egy olyan házi kápolnának is, mely a pápai ceremoniale térbeli igényeinek megfelelni képes legyen. III. Miklós pápa idejében a XIII. században van először nyoma ilyen «Cappella palatii», palotakápolna létezésének, mely azonban az avignoni korszakban szintén pusztulásnak indult. IV. Sixtus pápa érdeme, hogy a XV. század utolsó negyedében, valószínűleg a réginek helyén fölépítette a ma is az ő tiszteletére róla nevezett kápolnát, mely lényeges szerkezeti részeiben, sőt művészi dísze nagy részében is azóta változatlan maradt.

IV. Sixtus, a Mátyás király kortársa és szövetségese, családi nevén Francesco della Rovere, szegény liguriai családhól származott s mint egy kolduló szerzetrend, a franciskánusok generálisa, főkép nagy theologiai tudása érdeménél fogva emelkedvén a pápai székbe, kétségkívül

meglepte korát azzal, hogy uralkodása egyfelől az építésben és műpártolásban való bőkezűség, másfelől majdnem folytonos háborúskodás által lett nevezetessé a pápák történetében.

A Roverék családi czimere tölgyfa, stilizáltan összefont ágakkal; ezzel az emblemával nagyon sűrűn találkozunk ma is a Cappella Sistina ornamentikájában, s ezt annál több joggal alkalmazták ott, mert ez a kápolna voltaképen a Roverék családi monumentumává lett; nemcsak alapítója volt e családból való pápa, hanem mennyezetének művészi díszét is — mint látni fogjuk — egy másik Roverepápától, a IV. Sixtus unokaöcsésétől s már az ő idejében bibornoktól, a későbbi hatalmas II. Julius pápától kapta.

A kápolna egy évvel a IV. Sixtus halála előtt 1483-ban készült el végleg s a pápa koronázásának utolsó évfordulóján tartotta benne az ő jelenlétében az első ünnepélyes misét unokaöcsése, Giuliano bibornok. A mű befejezését, úgy látszik, nem sokkal élte túl annak építője sem, Giovannino de' Dolci, a pápának akkor udvari építész. A kápolna a Szent-Péter-templom mellé épült, majdnem egészen párhuzamosan ennek tengelyével s Kelet felől a Vatikán-palota régibb épülettömbéhez támaszkodott, ellenben nyugat felől eredetileg szabadon állván, ezért — de még az akkori háborús viszonyoknak is megfelelően — minden külső dísz nélkülöző, várszerű külső alakot kapott; egyszerű hosszúkás négyszögét rovátkás padmaly koszorúzta, körülfutó gyilokjáróval, melyet csak később borítottak be fődéllel, lábazata kiszélesedett, ablakait — ugyancsak védelmi czélokból — igen magasra helyezték. Mióta azután a Sixtus közvetlen utódai, VIII. Incze és VI. Sándor a nyugati oldalra — az oltárfal oldalára — két sekrestyét építettek, a kápolna nemcsak hogy arranézó ablakait elvesztette, hanem úgy eltűnt a Vatikán-palota tömkelegében, hogy most külsejéből csak akkor

látunk valamit, ha a Via delle Fondamentán megkerülve a Szent-Péter-templom szentélyét, a múzeumok felé vivő úton az ú. n. Zecca-, vagyis egykori pápai pénzverő-ház mellett haladunk el.

A hozzájárás a Sixtinához most a Szent-Péter-piacz jobboldali oszlop csarnokának szögletén levő Portone di Bronzon át, a tarka egyenruházatú svájci testőrség őrállomása mellett van, a hol hosszú folyosón előbb a Bernini fényes Scala Regiájára — vagyis királyi lépcsőjére — jutunk, azon fölmenve pedig a nagy elfogadóteremül épült Sala Regiába; ebből szokott a pápa is ünnepélyes alkalmaknál kíséretével a kápolnába bevonulni, a keleti keskenyfalon nyíló ajtón át, melylyel szemben van az oltárfal.

A Cappella Sistina a belépőre az első perczben legfőbb méretei, különösen magassági méretei által gyakorol imponáló benyomást; belső szerkezete is rendkívül egyszerű, 40 méter hosszú s csak 13½ méter széles, magassága azonban körülbelül kétakkora, mint szélessége. Építője azért látszott belső szerkezetében is minden tagolást mellőzni, hogy minél nagyobb területek álljanak rendelkezésre falfestések számára; a mennyezet is egyszerű dongaboltozat, mely azonban középen tükörboltozattá lapul, míg a magasra helyezett ablakok ívei közé bolt-cikkelyek ereszkednek le. A kápolna éjszaki falának alsó mezejét egy úgynevezett cantoria — énekkarzat — szakítja meg, melyhez külön csigalépcső vezet; ezen szokta a szintén IV. Sixustól alapított híres sixtinai énekkar — mely ez idő szerint Mæstro Perosi vezetése alatt áll — az ünnepi istentiszteleteket dalaival kíséreni. Ennek az énekkarzatnak közelében, a kápolnát szélességében átfogó s a régi templomi ikonostatisokra emlékeztető márványsorompó — ú. n. cancellata — szakítja hosszában két egyenlőtlen részre; a bejárás felőli kisebb részt nagy ünnepélyek alkalmával a márványsorompó magasságáig

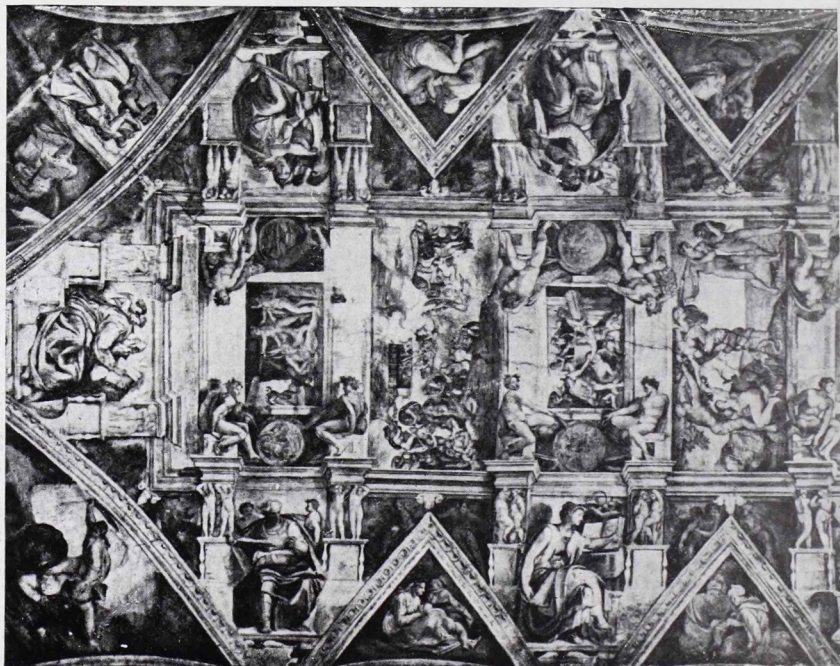
emelt karzattá szokták — a meghívott közönség számára — átalakítani. A hosszfalak mentén egyszerű márványpadka fut végig s néhány lépcsővel magasodik ki az oltár és a pápai trón emelvénye; a pápai trónt csak alkalomszerűen állítják fel, az oltárt is csak az istenitisztelet idejére szerelik föl, rendesen csak egyszerű mensája látható.

A Cappella Sistina belseje.

A kápolnának szintén Sixtus idejéből való márványpadlója ú. n. Opus Alexandrinum: formákban és színekben váltakozó igen szép és nemes mozaikmű. Ennél is pazarabb a Cantoria és Cancellata márványdíszje, mely a korai renaissance egész eszmegazdagságát és fiatalos gyönyörködését a formákban tünteti elénk, egyúttal azonban azt a nagy befolyást is, melyet a Rómában legnagyobb bőségben rendelkezésre állott antik műemlékek gyakoroltak

az akkori dekoratív szobrászatra s mely úgy a sikterületek dombormű-díszén, mint a pillérek, balausztrák és gyertyatartók faragványain szembeötlők. Ezeknek a szobrászati műveknek az eredetére nézve csak annyi valószínű, hogy legnagyobb részökben florenczi mesterek alkották ;

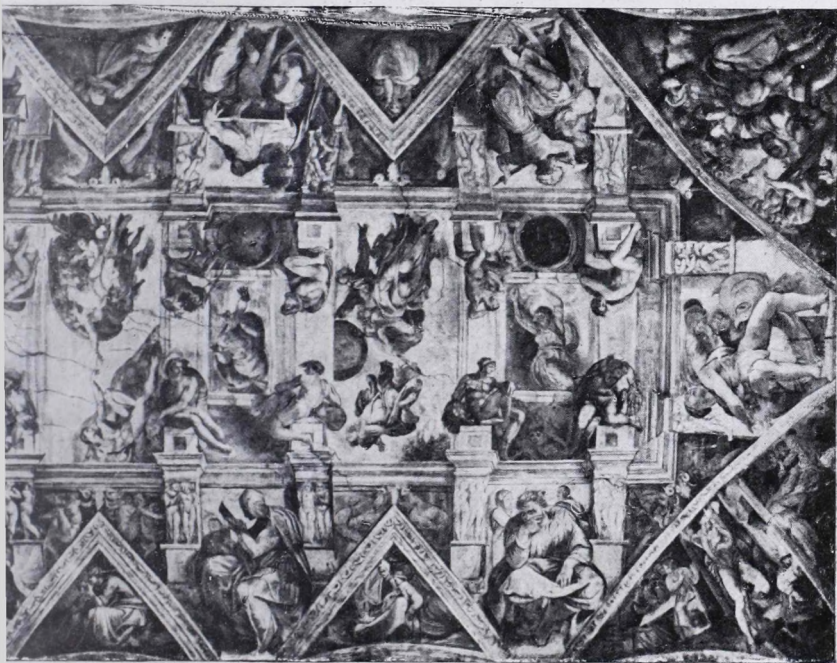

A Cappella Sistina

Andrea di Bregno, Mino da Fiesole és Giovanni Dalmata közreműködésére vélnek a műtörténészek következtetni ; ezek közül bennünket legközelebről érdekel Dalmata, kiről ma már bebizonyítottnak tekintjük, hogy azonos azzal a Magister Johannes Duknovich de Trau-val, a ki — első és második olaszországi szereplése közt hosszabb

ideig — Mátyás király udvari szobrásza s talán építész is volt és tőle birtokadományozásban is részesült.

Mint említettem, a Sixtus-kápolna már építéskor főleg fresco-festésekkel leendő díszítésre volt szánva. IV. Sixtus firenzei és umbriai mestereket fogadott föl a festői munka

mennyezete Michel-Angelotól.

végrehajtására s ezek föladatává tette, hogy az ablakok alatti falak felső felét egyfelől Mózes, másfelől Jézus életéből merített képsorozatokkal, azok alsó felét pedig szőnyegeket utánzó festéssel díszítsék, míg az ablakok közé festett fülkébe a vértanúpápák egész alakú képmásai voltak elhelyezendők; a mennyezetnek a csillagos

eget kellett ábrázolnia, a mi a régi hagyománynak leginkább megfelelt. Miután a kápolna eredetileg a mennybe szálló Szűz Mária — Maria Assunta — tiszteletére volt szánva, az oltár fölötti falképül — mint Jézus történetével is összefüggő jelenet — a Boldogságos Szűz mennybemenetele volt megrendelve.

A mesterek, a kik e föladat teljesítésén osztoztak, a következők voltak: a perugiai Pietro Perugino, a cortonai Luca Signorelli s három flórenczi festő: Domenico Ghirlandajo, Sandro Botticelli és Cosimo Rosselli. Ezek mellett, mint segítők, részben önálló munkát is végeztek: Bernardino Pinturicchio és Rocco Zoppo Perugino mellett, Piero di Cosimo Rosselli mellett, Bartolommeo della Gatta Signorelli mellett; kimutatható még ezenkívül Fra Diamante és Pier Matteo d' Amelia közreműködése is.

A meghívott mesterek akkor mind életök virágában voltak, forró becsvágygyal láttak hozzá munkájukhoz, mely bizonyos tekintetben az umbriai és flórenczi iskolák mérközésének is volt tekinthető: a flórencziek belévitték munkájukba Giottótól és Masacciótól örökölt egész drámai erejüket s hatalmas realismusukat, az umbriaiak viszont iskolájuk egész érzelmességét és áhitatát. De a közös iskolai vonásokon kívül dúsán érvényesült mindegyiknek egyénisége is, úgy, hogy a quattrocento második felének festészetéről alig kapunk egy helyen oly teljes és kifejező képet, mint a Sixtinának ezekben a régibb bibliai falfestéseiben.

A közreműködött festők egyéni érvényesülésének nem szolgált gátjául az, hogy a művészi föladat tekintetében kezeiket a megrendelő pápa meglehetősen megkötötte; az egyes képek elemzése elárúlja, hogy majdnem mindegyiknél valami mélyebb vonatkozás a kor eseményeire s különösen a pápa történetére szolgált a tárgy választásánál alapul s miután abban az időben sem a firenzei,

sem az umbriai festőknél nem volt már szokásban az ábrázolás régi, primitív módja szerint több jelenetet halmozni egy képre s ugyanazt a személyt egy képen többször jeleníteni meg, a mivel itt minduntalan találkozunk, ebben is okvetetlenül a pápa utasításának nyomát kell látnunk. Hogy IV. Sixtus, személyére nézve nem volt magasabbrendű műértő, azt Vasarinak az az elbeszélése is igazolni látszik, mely szerint a festők legjobbja részére kitűzött jutalmat a pápa Cosimo Rossellinek ítélte oda, ki pedig itt is mint általán művészi értékére nézve a leg-aiacsonyabb fokon állott versenytársai között, de értett hozzá az ultramarinkéknek és az aranyozásoknak pazar alkalmazásával megvesztegetni a pápa szemét.

A Sixtinában ezen első alkalommal működött festők munkájának egy része, az t. i., a mely a két keskeny falra, az oltár és a bejárás falára volt festve, kárbaveszett, mert nemsokára elenyészett. Az oltár fölötti falról III. Pál pápa rendeletére távolították el az összes festéseket azért, hogy helyet adjanak a Michelangelo óriás frescójának: a végítélet képeinek; a bejárat oldalán levő képeket későbbi kezek újították meg. Így nemcsak a vértanúpápák sorozata lett hiányossá, de hiányzik a történeti képsorozatból is Krisztus születése, Mária megdicsőülése s a kiseded Mózes megtalálása, pedig a kortársak tanúsága szerint Perugino és Luca Signorelli jelesebb alkotásai közül valók voltak az elenyészett művek.

A harmincz első pápának — a ki valamennyi vértanúvá lett — tisztán hagyományra és képzeletre alapított képmásaiba Ghirlandajo, Botticelli és Fra Diamante minden művészetőkkel sem tudtak sok változatosságot és sok egyéni vonást vegyíteni; érdekesebbek a szenttérténetből merített képek, melyekből a megmaradtak közül hat a Mózes, a hat szembenfekvő pedig a Jézus történetével foglalkozik.

Az oltárfaltól balra az első két fresco Mózes fiatalkorának eseményeit tulajdonképen fordított sorrendben ábrázolja. Az elsőn mély háttérű tájképbe beléhelyezett több jelenetben látjuk Mózesnek és családjának búcsúját apósától Jethrótól s vándorlásukat; látjuk, a mint az angyal útját állja s őt vallása parancsának teljesítésére készleti. A kép az umbriai iskoláé s valószínűleg legnagyobb részben a Pinturicchio önálló műve, kinek talán ez volt első nagyobb frescója, melyen már egész szeretettel hódol a tájképfestésnek.

A második képen Botticelli Mózes fiatalságának az előbbieket megelőző korszakát tünteti elénk nem kevesebb, mint hét jelenetben s Mózes alakjának ugyanannyiszor való megisméttlésével. A képnek legjobban megrongált része ábrázolja a kegyetlenkedő egyiptominak megöletését; azután egyedül menekül Mózes, majd a pásztorokat űzi el, kik Jethro leányainak juhait távoltartották a kúttól; a szelid nyájasság, melylyel a fiatal hős a középső jeleneten a Jethro szökehajú leányait a kútnál kiszolgálja, leginkább mutatja a Botticelli géniuszának kifejező erejét. A háttérben ott látjuk még a sarúit leoldó s az égő csipkebokorból isteni megbízást nyerő Mózeset és a balszélen már a zsidók kivonulását Egyiptomból.

A következő kép, mely a zsidók szerencsés átvonulását a Vörös tengeren s Fárao és seregének elpusztulását ábrázolja, már telve van kortörténeti vonatkozásokkal. Miután az üldözött egyiptomiakat itt nem annyira az összecsapó hullámok, mint inkább hirtelen záporosó rontja meg, nyilvánvaló, hogy e kép tulajdonképen a Sixtina elkészültét megelőző év nyarán Róma közelében, a Campo Mortón lezajlott véres ütközet emlékét örökíti meg, melyben a Rómát fenyegető nápolyi és azzal egyesült hadak pusztulását egyenesen az a záporosó idézte elő, mely ágyúik működését lehetetlenné tette. Ezen, úgy mint a többi ké-

peknek is majdnem mindegyikén, a sok egykorú ruházatba és vértzetbe öltözött alak kétségkívül akkori szereplők képmása; csak az sajnós, hogy a meglevő adatok nyomán nagyon keveseket tudunk megnevezni. Például — egykori följegyzések szerint — ezen a képen a pápai sereg győzelmes parancsnokai: Roberto Malatesta és Virginio Orsini is helyet találtak; csak sejtethjük a Mózes mögötti

Botticelli: Mózes ifjúságának élményei. (Falkép.)

csoportban úgy az ő alakjaikat, mint a Bessarion bibornokét s a fiatal Piero di Cosimóét, a kit joggal tarthatunk e kép festőjének, legalább legnagyobb részben, lévén ő már akkor jobb tájképfestő mesterénél, Cosimo Rossellinél.

A Cosimo Rosselli műhelyéből került ki a következő falkép is, mely a Sinai-hegyen adott törvények történetét tárgyalja: az első törvénytáblák átvételét, az arany borjú

imadását, s a Mózesből haragjában összetörték helyett nyert új táblák meghozatalát, mind ragyogó egykorú képmásalakok csoportjaitól környezve.

Korah nemzetségének bűnhődése — a Botticelli műve — ismét kortörténeti vonatkozásokban gazdag; csak ezek magyarázzák meg, hogy a képsorozatba ezt a középkori művészetben addig soha nem ábrázolt, Mózes életében korszakosnak épen nem mondható eseményt be kellett a flórenczi művésznek illesztenie. A káromlónak megkövezése, a tisztátalan áldozókra az égből lecsapó tűz, a pártütők alatt megnyíló föld, megannyi diadalmas utalás a Sixtus pápa tekintélye ellen spanyol- és német földön, úgyszintén Krajnában uralkodása utolsó idejében intézett, de szerencsésen leküzdött eretnek irányzatú támadásokra, sőt alig lehet kétség felőle, hogy a megkövezéssel fenyegetett alak magának Zamometič krajnai érseknek arczképe. Botticelli, a ki e képen nemcsak a gazdag építészeti részletekkel remekelt, hanem a compositio drámai erejével is, önmagát is megörökítette rajta, a jobboldali csoport második sorában.

A déli oldalfal sorozatának utolsó képe, Mózes végrendelete és halála, a cortonai mester, Luca Signorelli egyik legszebb fiatalkori műve, melynek elkészítésében a Bartolommeo della Gatta néven ismeretes San Clementei apát volt segítségére; mindkettőnek képmása is látható a baloldali csoport hátterében, az Abbatéé, ki nemcsak festő, hanem zenész gyanánt is ismeretes volt, sipszerű hangszerrel a kezében. A Signorelli ecsete itt is fölismerhető nemes indulatoktól hevített szép alakjairól, de e képernek főbecse az, hogy a tájképfestés egyik legkorábbi és legnagyobb diadalát képviseli. Az, hogy Mózes élete végének öt jelenetét kellett a képen elhelyezni, szükségessé tette a háttér mélyítését s a szintér változatos alakítását; így aztán festői, regényes, költői hangulatú tájképrészle-

tek keletkeztek, melyek legszebbike az ígérlet földjét mutatja, mintegy a Mózes életalkonyától bearanyozva.

Jézus történetét ábrázolják a szembenlevő fal képei. Ezek közül legkevésbé sikerültnek mondható Cosimo Rosselli két frescója: a hegyi beszéd — mely azonfölül még erősen meg is van rongálva — és az utolsó vacsora, mely mereven ragaszkodik az ábrázolásnak a középkorban

Luca Signorelli: Mózes végrendelete. (Falkép.)

kifejlődött hagyományaihoz. Miután a jelenet szobában játszódott le, a művész, hogy feladatának egészen megfeleljen, úgy segített magán, hogy a világmegváltás tragédiájának utolsó jeleneteit az ablakokon át mutatja.

A sorozat első képe, mely Peruginótól és Pinturicchiótól való s Krisztus megkeresztelésének jelenete köré csoportosul, különösen jellegzetes portraifjei által tűnik ki; ez az egyetlen kép a Sixtinában, melyben az Atyaisten

alakja a hagyományos, angyaloktól környezett mandorlában lebegve jelenik meg.

A következő kép tulajdonképen Krisztus kísértése történetének van szentelve, de föltűnik mindjárt, hogy a művész — Botticelli — e történet jeleneteit mind a háttérben helyezte el s az egész előteret a régi zsidó hitvallás egy rituális cselekedetének: a bélpoklos gyógyulását célzó tisztító áldozatnak nagy szakértelemre mutató részletességgel való elbeszélésének szánta. Ehhez ismét csak a kortörténet adja kezünkbe a magyarázat kulcsát. A tisztító áldozatnál a főszerepet az e célra megölt áldozatállat vérével való befecskendezés játszotta; a dominikánusok és francziskánusok között Krisztus megváltó vérenek szentsége fölött folyt nagy theologiai vitában pedig IV. Sixtusnak még bíbornok korában döntő és diadalmas része volt. Ez a kép tehát mintegy hódolat az ő theologiai nagy tudása és tekintélye előtt s talán ezért is szerepelnek rajta udvarának legkiválóbb alakjai: Giuliano bíbornok, a későbbi pápa és Girolamo Riario, a pápai haderő főkapitánya.

Domenico Ghirlandajónak a Sixtinában meglevő nagy történeti compositiók között egyetlen képe az, melyen Jézus első tanítványait, Pétert és Andrást követőkül hívja meg; ez a fresco teljesen jellemzi a mesternek flórenczi falfestéseiből jól ismert, az elrendezésben szertartásos, de az egyénekben erősen realistikus modorát s egyúttal szembetűnően magán viseli a Masaccio tanulásának nyomát, kinek Brancacci-kápolnabeli festményei valóságos főiskolájává lettek a váltakozó flórenczi festő-nemzedékeknek.

És végül itt látjuk Peruginónak is egyik, compositiójában és kifejezőmódjában talán legjelesebb képét, a legismertebbet a Sixtus-kápolna quattrocento-beli képei között: a kulcsátadás jelenetét. Hogy ennek, a Korah

bűnhődésével épen szembehelyezett frescónak is mélyebb történeti vonatkozásai vannak a megtámadásokkal szemben a maga isteni eredete alapján megóvott pápai tekintélyre, az alig fokozhatja a művészi kvalitásai által oly kiváló festmény jelentőségét. Az umbriai mester souverain módon bánt el a neki hivatalosan kiosztott szereppel, mely szerint e képen az Adógaras történetét s Krisztus

Ghirtandajo: Az apostolok meghívása. (Falkép.)

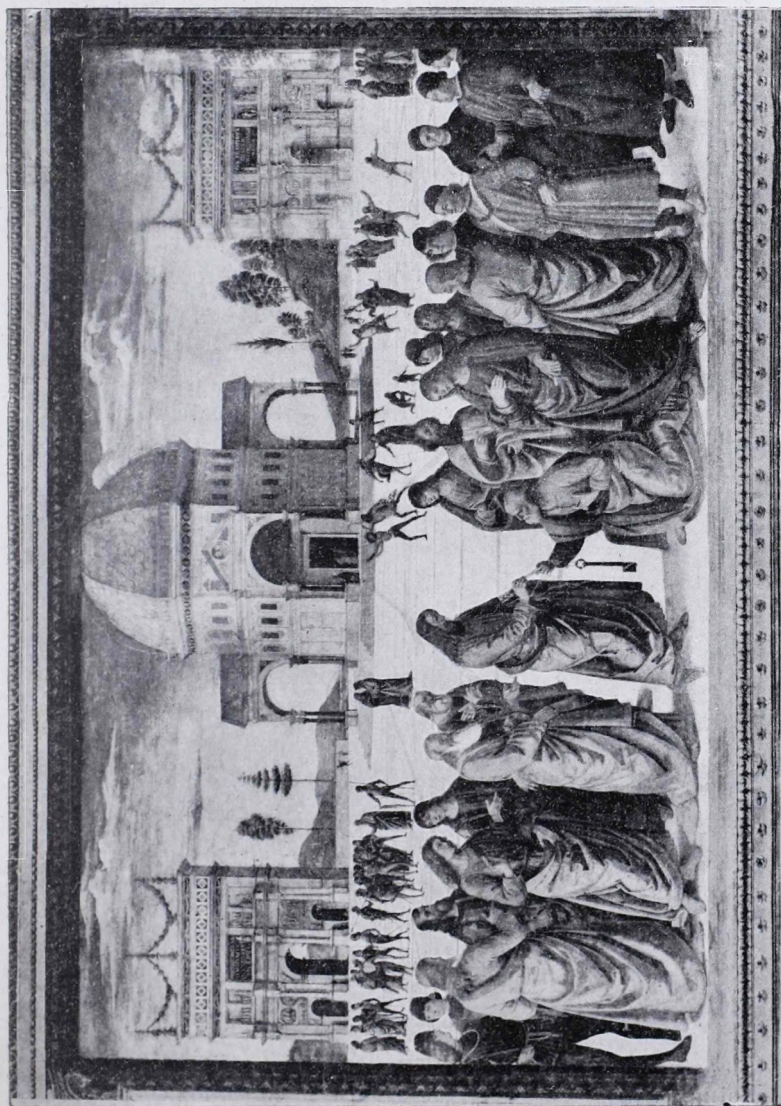
megkövezésének kísérletét is ábrázolnia kellett; a pompás antik- és renaissance-épületek körül elterülő széles, sík szintéren oly távolba helyezte ezeket a jeleneteket, hogy azoknak epizódalakai egészen eltörpülnek az előtéri főjelenet magasztosan egységes benyomása mellett; világosan látszik, hogy Perugino a főszereplőkben nem egyszerű képmásokat, hanem ideáltypusokat akart adni, s ennek a szenttörténeti cselekménynek talán minden időkre érvé-

nyes ideálképét is sikerült megalkotnia. Azonban a képmások sem hiányzanak e frescón: itt van a művész maga, Perugino, kinek ez egyik leghitelesebb arczképe, itt van a Sixtina építője, Giovanni Dolci és itt van — a bal szélen — a nápolyi trónörökös, Alfonso herceg, a mi Beatrix királynéknak testvérbátyja, kit a campo-mortoi csata után a pápa kegyeibe fogadott s vendégeül látott.

És ezzel véget ér a Cappella Sistina művészi díszének történetében az első korszak, a primitívek korszaka. Vészterhes idők zajlottak le az egyház fölött, míg egy másik Rovere-pápa, ki egyik kezében hadvezéri bottal, a másikat műmæcenási alkotásokra használta, s kit ehhez a kápolnához családi kegyelet is fűzött, II. Julius 25 év múlva ismét tért nyitott arra, hogy a vallásnak és művészetnek ebben az egyesített szentélyében a korai renaissance művei mellett a kifejlett renaissance egyik legnagyobb géniusza is hátrahagyhassa halhatatlan alkotásait.

Tudvalevő, hogy a már magas korban a pápai trónra jutott II. Julius először azért hívta meg 1505-ben az akkor 30 éves s már mint szobrász nagyhírű Michelangelót Rómába, hogy általa síremlékét készíttesse el. Azonban, egészen föl nem deríthető okokból, valószínűleg a Michelangelo iránt ellenséges Bramante, pápai udvari építész rábeszélései következtében a pápa szándékát váratlanul megváltoztatta s a síremlék tervét — melyre a művész már óriási munkát fordított — elejtván, Michelangelót a Sixtina mennyezetének festői díszével bízta meg.

Nagy lelki küzdelmek s hosszú ellenkezés után szánta csak rá magát 1508-ban Michelangelo, ki szobrásznak, nem festőnek tekintette magát s ki addig frescófestéssel sohasem foglalkozott, a megbízás elvállalására. El nem vitatható történeti tény, és egyik legrejtélyesebb jelensége a művészlélek psychológiájának, hogy Michelangelót szinte rá kellett kényszeríteni annak a művének meg-

A kocsátás; Perujno fatestménye a Sixtina-kápolnában.

alkotására, melyet művészpályája legteljesebb és legtisztább sikerének tekinthetünk. Magára a művészi megoldásra nézve azonban teljesen szabad volt a keze, mert az első, szegényes tervezetet a pápa a mester ellenzésére rögtön elejtette s kijelentette, hogy fessen a mit akar.

Tehát utasítás és theologiai tanácsadó nélkül, de sőt minden művészi segítség nélkül is — mert az eleinte szegődttett fiatal frescofestőkkel elégedetlen lévén, azokat csakhamar elküldte, — fenséges magányban, mint egy önkényes számkivetésben trónolva, a saját eszméi szerint szerkesztett óriási állványokon, hová csak néha hatolt föl a kápolnában megzendülő ének, hol csak a türelmetlenkedő öreg pápát s a ferrarai herceget fogadta vendégül, senkit be nem avatva terveibe, egymaga végezte el a művész az elvállalt óriási föladatot, a több mint 10,000 □ lábnyi mennyezet festői díszének elkészítését.

A munka körülbelül ötödfél évig tartott, de eredményéből már időközben is jutott Róma közönségének izelítő: a pápa követelésére ugyanis az 1511 nyaráig elkészült felét a mennyezeti festéseknek Mária mennybemenetelének előestéjén az állványok lebontásával láthatóvá tették s ez az esemény annyiban fontos e frescók keletkezésének történetében is, mert valószínűleg ekkor szerzett tapasztalatainak hatása alatt a művész további munkáján bizonyos modorbéli változások észlelhetők.

Midőn végre az 1512-ik év mindenszentek napján a teljesen elkészült mű feltárult a bámuló Róma szemei előtt, «mint egy új hatalom menydörgő kinyilatkoztatása», a benyomás, melyet annak látása különösen a művészvilágra gyakorolt, valóban az az érzés lehetett, hogy most már lezárhatók a festészet évkönyvei, mert ezen a mennyezetten Michelangelo mindent megfestett, a mit ecsettel alkotni lehet.

El nem kerülhetvén — már választott tárgyai beoszt-

hatása szempontjából sem — a roppant terjedelmű s építészetiileg tagozatlan mennyezet megfelelő tagozását, architektúrát is kellett festenie s azt díszítéssel ellátnia. De nyilvánvaló, hogy e mellett a szem megtévesztésének közönséges mesterfogásaira nem is gondolt, az ábrázolt építmény valószínűségét, vagy csak lehetőségét is egyáltalán nem mérlegelte, az ornamentika anyagául pedig — szakítva minden hagyománnyal, mellőzve a díszítésnek majdnem minden élettelen elemét — egyetlenegy motívumot használt bámulatos változatosságban és gazdagságban: azt a motívumot, a mely a Michelangelo gondolatközlésének tulajdonképeni eszköze, művészetének tulajdonképeni nyelve volt: a lélek minden indulatától mozgott emberi alakot, főképen a mezítelen emberi testet, a cinquecento művészetének legsajátabb ideálját. Ebből állott a két nagy, korszakos újítás, mely már a feladat fölfogása s az anyag elrendezése tekintetében szembeötlő.

A mennyezet figurális festményeinek főalakja tizenkét jós, egymást felváltó hét férfi és öt nő, a kik a világmegváltás mystikus jóslatát jelképezik. A hét próféta: Jónás, Jeremiás, Dániel, Ezekhiel, Ézsaiás, Joel és Zakhariás; az öt Sybilla: a lybiai, a perzsiai, a cumæi, az erythreai és a delphii, valamennyien két-két gyermekded génusz segítők, sugalmazók társaságában, a festett oszlopok közeiben trónolnak. Ezek köré csoportosulnak a megváltás előzményei és előjelei a világ teremtésétől kezdve a zsidó nép történetén keresztül. A bolthajtás középső sikkját elfoglaló öt kisebb és négy nagyobb négyszögű mezőt — melyek mintegy a mennyezetnek a festett architektúrát áttörő nyílásait képviselik — a teremtés és őstörténet jelenetei foglalják el: a világosság elválasztása a sötétségtől, az égi testek, a növényzet, a víz és az állatok, azután Ádám, végül Éva teremtése. Ezeket követi

a bűnbeesés és a paradicsomból való kiűzetés, az első embercsalád áldozatának bemutatása, a vízözön és utána Noé ittasságának és kigúnyoltatásának jelenete: a teremés története tehát legvégül is az emberi gyarlóságban, a bűnben hangzik ki, a mely el nem hagyta Ádámnak azokat az ivadékait sem, a kik a nagy pusztulástól megmenekültek s a melynek kárhozatától az emberiséget csak az engesztelés egy újabb ténye: a megváltás szabadíthatta meg. A mennyezet szélein, a próféták és Sybillák sora alatt láthatók azután a zsidó nép történetének jelenetei: a négy szögletbe helyezett legjelentősebb ábrázolások oly eseményeknek vannak szánva, melyek mind az «Isten választott népe» fölött örökös gondviselés mentő tényeinek, tehát szintén az üdvözítés előhírnökeinek tekinthetők: az érczkiigó csodája, a Holofernest megölő Judith, a Góliáthot legyőző Dávid és az Esthertől leleplezett Hámán bűnhődése. Az ablakok fölötti félkörű- és csücsüvek képei genreszerű jelenetekben ábrázolják a váltakozó nemzedékek történetét egész Krisztus szüleinek koráig, az ő leszármazásának rendjén: megannyi állomásai az élet terhes vándorútjának, telve fáradsággal, gondnal, de enyhítve a családi élet melegétől és áthatva a Messiás eljöveteleért esdő vágódástól.

Az összes többi alakok, a szokásos elnevezés szerint: a mezítelenek (Ignudi) és gyermekek (bimbi, putti) tisztán dekoratív jelentőséggel bírnak; egy részök márványalakokként van festve, egy részök bronz színben; a festett pillérek számlójain ülő húsz hatalmas termetű mezítelen ifjú azonban, kik tölgylombokból és gyümölcsökből font füzéretet látszanak oszloptól oszlophoz vonni, s az építészet megszemélyesített erőinek is tekinthetők, a napbarnított ifjú test életteljes színeiben pompáznak.

A «Volta» frescóinak szemlélését és élvezetét mindig megnehezíthette a boltozat rendkívüli magassága, a bo-

nyolult beosztás, a tárgyak sokszerűsége s különösen az emberi alakok roppant száma, mely mellett az egészről egységes benyomást nyerni nem lehet. Ma még fokozza ezeknek a zavaró körülményeknek a hatását az immár közel négyszáz éves festéseknek a korrallal előhaladó romlása; a színek természetes tompulásához hozzájárul a felszállott tömjénfüst és por szürkésége, míg a vakolás repedezései lassankint egész hálót vonnak a képcykus fölé, helyenkint megzavarják a körvonalakat, sőt egynémely alakot a felület leválásával egészen megcsontítottak.

De így is láthatjuk, hogy Michelangelo itt nemcsak formákban gyönyörködni és általok gyönyörködtetni akart, hanem történeteket is tudott a maga lapidáris egyszerűségével megragadóan elbeszélni. A Genesis történetei: a teremtés képei, legtökéletesebb megjelenítései az «időelőttiség»-nek, legvalóságosabb szemléltetései a természetfölöttinek, a megfoghatatlannak. Elmondhatjuk, hogy az Atyaisten alakját a képzőművészet számára ő teremtette meg; utána senkinek — még Ráfaelnek sem — juthatott eszébe az ábrázolásnak ezen a módján változtatni; szemünk, értelmünk, képzeletünk a legmagasabb lényre csak ilyen emberi formában ismerhet rá; csak ilyen energia volt képes a világot megteremteni s csak ilyen fenség képes a fölött uralkodni. Bámulatos, hogy ő, a szobrász, hogy volt képes ennek a hatalmas testnek a légtérben lebegését természetesnek tüntetni föl; és ebben a lebegő alakban a mint — a régi ikonographikus hagyomány megtartásával — egy képen kétszer is megjelenik, a fenség mellett annyi borzalmasság van, hogy igazat adhatunk a műtörténészeknek, kik Michelangelónak ebben az alkotásában a Savonarola prédikációinak fenyegető, büntető Jehovahját látják újra megjelenni.

És ime, ugyanezt a borzalmas fenségű alakot a szelíd

A végítélet.
Michel-Angelo óriás falképe a római Sixtina-kápolnában.

atyai szeretet tekintetével és mozdulatával látjuk «alkonyi felhő gyanánt» az első emberhez leszállani, hogy őt a még ráboruló álomból teremtő erővel életre ébreszse. Ez az «Ádám teremtése» talán legmagasztosabb képe a ciklusnak, sőt Burckhardt szerint annak létrehozása legmagasztosabb pillanata volt a Michelangelo egész művészi munkásságának. Az isteni szikra átszállását a Teremtő-ből az erejének és életének öntudatára ébredő emberbe, egyszerűbben és mégis megragadóbban kifejezni, valóban lehetetlen volna; látszik, hogy egy gyöngéd érintése annak a leghatalmasabb akaratot magában rejtő isteni alaknak elegendő, hogy az élet lángját gyűjtsa meg a még bágyadtan emelkedő, még öntudatlan erőből duzzadó kézben s abban az egész még nyugvó testben, mely mint a tökéletes ember mintaképe fekszik a szűz föld egy ormán s emeli fejét hála-, bizalom- és reményteljes tekintettel teremtője felé, «mint virág a nap felé». Az Isten alakja körül lengő bő köpenyt gyöngéd szellő duzzasztja kerekre, s belőle mint egy fészekből néznek csodálkozó, kíváncsi szemekkel a gyermekded angyalok hatalmas földi képmásukra.

Ha Michelangelo ebben az Ádámjában a tökéletes férfi-alak ideálját akarta nyújtani, gondoskodnia kellett a nőiség ideáljának melléállításáról is. A háromszor megjelenő Éva ábrázolásai közül kétségkívül legszebb a paradicsomban, a tudás fájának árnyékában ülő alak, a melyben a tökéletes idomok és viruló szépség fejedelmi büszkeséggel s a végzetet maga ellen kihívó elszánt akaratral párosulnak; méltán tartják ezt a művész legszebb női act-jának, a Medici-sirok Aurorája jóslatának; a szelíd nőiség bájával azonban megragadóbban hat az épen megteremtett s az Úrhoz imádván közeledő Éva, kinek alakjában — mint másutt említettük — Quercia bolognai hasontárgyú domborművének hatására lehet ráismerni.

A delphii Sibylla; Michel-Angelo képe a Sixtus-kápolna mennyezetén.

A vizözön képe — Michelangelónak az utolsó ítélet mellett legnagyobb terjedelmű compositiója — bő alkalmat nyújtott neki, folytatni azt, a mit a flórenczi kartónokon megkezdett: remekelni a kapaszkodás, sietség és küzdelemtől feszült izmok, a szokatlan helyzetekben mutatkozó tagrövidülések ábrázolásában. Ehhez legközelebb áll a Mózes érczkgyjójának jelenete, a hol a kígyóktól szorongatott testek görcsös küzdése és vonaglása félreismerhetetlenül emlékeztet a Laokoon csoportjára, mely annál mélyebb benyomást tehetett a művészre, miután San Gallo barátjával együtt jelen volt ennek az antik műremeknek a Titus palotája romjai között történt kiásatásánál.

A mennyezet különálló alakjait Michelangelo talán még nagyobb előszeretettel — mondhatni szenvedélylyel — alkotta meg mint históriai képeit. A próféták és Sybillák alakjai közül csak az egyetlen Jónásnál — kit épen a hal gyomrából menekülve ábrázolt — hódolhatott a mezítelen test festésében való kedvtelésének, de e helyett ezekben az egymástól teljesen elszigetelt, külön életet élő alakokban az öltözet, a ruharedőzet monumentalitásában sikerült utólérhetetlent alkotnia; és még többet ennél: sikerült ezekben az «emberfölötti emberek»-ben olyan egyéneket teremtenie, a melyek minden idők számára a művészi jellemzés és lélekfestés legelsőrendű tyusaivá váltak. Zachariás és a Persica elmélyedő, megfontolt bölcsesége, a Delphicának tágra nyitott, ihletében mintegy a végtelent maga előtt látó szeme, ennek és a Lybiclának erőteljes, fiatal szépsége, Joelnek, a végítélet megjövendölőjének szigorú, nyugodt komolysága, Ézsaiásnak rejtélyes álmodozása, melyből mintha közeledő veszély moraja rázná fel, az Erythraának férfias, athletaszerű termete, mely a természetfölötti erőket a testben is példázni látszik, ép úgy, mint a Cumæának nevezett, félelmes rút-

ságú vén óriás asszonynál; Ezechiél heves, szinte ijedt mozdulata, melylyel a túlvilági üzenetet fogadja s Dániel buzgó sietsége, melylyel azt leírja, végül és mindenekfölött a Jeremiás végtelen, néma szomorúsága, melynek képebe a művész saját lelkét látszott beléönteni: mind ezek kitörülhetetlenül vésődnek belé nézőjük lelkébe. Halhatatlan alakok ezek, melyek élni fognak a művészet világában akkor is, ha a gyarló anyagot, melyből őket a művész alkotta, rég elpusztította az idő.

Míg a Sybillák és próféták képeinek megszerkesztésénél a művész képzeletét a hagyomány és a szentírás némileg még is megkötötte, a meztelen ifjak dekoratív alakjainak megfestésénél teljesen szabad szárnyra bocsátotta

Jeremiás próféta.

Michel-Angelo képe a Sixtina-kápolnában.

azt. A foglalkozás, melyet az «Ignudi»-knak adott, a feladat, melyet az elrendezésben nekik szánt, magában véve oly mellékes, hogy azzal minden helyzet és mozdulat össze volt egyeztethető. És Michelangelo búsán élt is ezzel a szabadságával s a rugékony, hajlékony ifjú izomzat megfeszüléseinek és megereszkedéseinek, az ellentétes mozgású tagok egyensúlyozódásának, sőt a fiatalos élénkség mindenféle megnyilatkozásának pajzánságban, ijeder

leben, sietségben annyiféle változatát hozta belé ebbe a hús alakba, mintha az ember testi és lelki változékony-ságának teljes, tudományos registerét akarta volna nyujtani; pedig csak az emberi test szépségében való gyönyörködésének akart széles tért nyitni, csak formaérzékét akarta egyszer minden korláton túláradni hagyni, meg akarta mutatni, hogy az emberi test egyedüli kifogyhatatlan bőségű tárgya a művészi alkotásnak, s hogy a kifejezés eszközeinek öntudatos korlátozásában nyilatkozik meg az igazi művész eszmevilágának végtelen gazdagsága. E mellett azonban az is valószínű, hogy Michelangelo Julius pápának az eredeti nagyszerű terv szerint soha nem jött síremlékére márványszoborul szánta legnagyobb részét azoknak a dekoratív alakoknak, melyek azután itt megfestve láttak napvilágot. Kétségtelen, hogy azok megszerkesztésénél is a művész erős hatása alatt állott a római antik szoborműveknek, különösen a Vatikán Belvederejében látható Laokoon-csoportnak és Hercules-torsónak.

II. Julius pápa nem soká gyönyörködhetett az ő megrendelésére létrejött remekműben; az ünnepély, melylyel a Sixtina új díszét fölavatta, volt életének utolsó diadala. És utána megint majdnem egy negyedszázadnak kellett elteltie, míg a pápai kápolna új alkotások számára nyílt meg. III. Pál pápa — családi nevén Alessandro Farnese — égett a vágytól, hogy Michelangelo, kire — mint mondá — oly soká várt, az ő számára is alkosson valamit s azt kívánta, hogy a Sixtina festéseiben tükröződő gondolatmenet utolsó láncszeme gyanánt fesse oda a végítélet képét, és mert a kápolnában már egy tenyérnyi befestetlen falterület sem volt, hogy az új képnek helyet teremtsen, leverette az oltárfalról nemcsak a quattrocen-tisták összes műveit, a Perugino oltárképével együtt, hanem magának Michelangelónak a Krisztus ősei sorozatába tartozó lunettefestései közül is néhányat.

A hol egykor fiatalkora merészen szárnyaló géniusza hagyta hátra remek alkotásait, oda most az öreg Michelangelo festette szomorú élete borzalmasan fenséges utolsó tanulságát, mintegy végrendeletét, a melyet joggal mond egy francia író a renaissance sírbeszédjének.

1536 tavaszán látott hozzá a festéshez, s ismét minden segítség nélkül dolgozva, közben az állványról való leesés miatt súlyosan meg is sérülve, — az 1541. év karácsonyára elkészült vele.

A hatás, mely egész Róma feszült várakozását követte, elámulás volt, melybe azonban csakhamar az éles, sőt szenvedélyes kárhóztatás hangjai is vegyültek. Már a munka folyamában Messer Biagio pápai ceremónia-mester megütközését nyilvánította a fölött, hogy a roppant kép összes alakjai teljesen mezítelenek voltak, a miért Michelangelo azzal állott rajta bosszút, hogy a pokolban gyötrődő Minosnak az ő arcvonásait adta. A kép elkészülte után Pietro Aretino, a híres költő és satyraíró, a ki magának az irodalom terén a legnagyobb trágárságokat engedte meg, s a ki neheztelt a mesterre, mert az előbbi hízelgéseit kellőképen nem jutalmazta, heves támadást intézett ellene s kijelentette, hogy Michelangelo e képen mindazt megszenstelenítvén, a mit a katolikus egyház szentnek tart, tulajdonképen a lutheránusokhoz pártolt. De III. Pál életében a művész alkotásával szemben ez a szenvedélyes bírálat legalább a tettek terére nem léphetett; ez az ürömpohár későbbre volt számára föntartva.

Az oltárgyertyák füstjétől a kép színei egészen elsötétvén, ezért, valamint a későbbi önkényes ráfestések miatt ma nehéz elképzelnünk a benyomást, melyet az óriási méretű *compositio* a maga 300-ra számlálható emberi alakjával a kortársakra tett. Ma az alakok és tárgyak egy része majdnem egészen érthetlenné vált, s az össz-

benyomás: egy kavargó viharfelhője a szenvedélyes, küzdelmes, föl- s leszálló vagy a levegőben lebegő alakok tömegének.

Behatóbb vizsgálatra lassankint különválni látszanak a tisztító-tűz, menny és pokol régiói, megjelenni látjuk a végítélet perczét, az üdvözülés és elkárhozás beteljesedését.

A kép alsó közepén hét angyal fujja a «Josaphat völgyének» a holtakat életre keltő harsonáit; velök mennyei hírnökök szállanak, mutatva a nyitott törvénykönyveket, melyek szerint kiki elveendi a maga ítéletét. A harsonák szavára a kép baloldali alsó részén elnyúló hegyromoként ábrázolt földön megnyílnak a sírok, belőlük fölkelnek a holtak, némelyikök még halotti leplét bontogatja, mások már csontvázzá asztak; a közepen látható üreg még a tisztító tűz kinjait láttatja, de a föltámadottak nagy része már fölfelé száll, vonzva, segítve az üdvözültektől, kik odavezérlik őket, a hol az emberiség ősei: Ádám és Éva (némelyek szerint Ábel) hatalmas alakjai körül gyülekeznek mindazok, kiket az Üdvözítő mint világ-bíró a maga jobbja felől helyezett. Maga ő, a világ-bíró, haragvó Herculesként, de Apollo örökifjú arczával ül felhő trónján, mint a «Dies iræ» büntető, bosszúálló Istene, mondja ki az ítéletet, mely fölemelt jobbja mozdulata nyomán villámcsapásként suhog végig a világon. Mellette Szűz Mária félve húzódik meg, Szent Péter kulcsait tartja felé, Szent Pál és Mózes megrémülve néznek. És vádlóként emelkednek föl a vértanúk, kik mártiriumuk eszközeit mutatják föl az ítélő Isten előtt, ezzel is kárhozatot mondva a pokolra szántak fejére. És vádlók az angyalok is, kik fön, a kép legtetején, a boltzikkelyektől kétfelé osztott mezőben két csoportban hozzák, vihargyors repülésben az Üdvözítő kínhalálának eszközeit: a keresztet és a töviskoszorút, az ostoroztatás bitóoszlopát és a lándzsát.

De a legsötétebb jelenetet a kép jobb oldala tárja föl, a hol — a két főbűnre való emlékeztetéssel — a kárhozottakat mintegy ellenállhatatlan ólomsúly vonja le a pokolba; némelyik még küzd iszonyú végzete ellen, vadul összefonódott birkózók buknak fejjel lefelé, s legalúl, az Acheron partjánál Charon üríti ki csolnakját, «vezőjével sújtva a késedelmeskedőt», mint Dante megírta.

Az «Utolsó ítélet» a mester ugyanitt szemlélhető fiatalkori alkotásaihoz hasonlítva kétségkívül magán viseli az öregség elsötétülő világnézetének és a körülötte megváltozott kornak kinyomatát. E mellett Michelangelónak az a festői alkotása, mely már az ő korában s azután és most is a legkevesebb föltétlen és osztatlan elismerésben részesült.

Még az ő életében rendelte el IV. Pál, — a Carafa-nemzetségből — kinek személyében az ellenreformatio legridegebb iránya jutott a pápai trónra, hogy az «Utolsó ítélet» meztelenségei a mutatkozó szükség szerint befödessenek. Az agg mester egykedvűen fogadta a pápa elhatározásának híret: «Képeket, — úgymond, — könnyű megigazitani: mondjátok meg a pápának, hogy javítsa meg ő a világot!» Tanítványa, Daniele da Volterra teljesítette a megbízást, kit ezért megfelelő gúnynévvel ruháztak föl. Az erkölcsrendészeti ráfestések a mester halála után is folytatódtak s a képet majdnem a fölismerhetetlenségig elváltoztatták. És nem szüntek meg a rávonatkozó teológiai bírálatok és vitatkozások sem. Nem tagadható, hogy tisztán vallásos szempontból az oly ábrázolás, mely a világ fölötti végítéletet úgyszólván csak a kérlelhetetlen bosszúállás tényeként tünteti föl s az igazak mennyei boldogságát a háttérbe szorítja, nem felel meg egészen a keresztény fölfogás nemességének, bár e tekintetben a művész eszméje az egyházi írók és hitszónokok egész soráéval találkozik. Hogy azonban művészi szempontból nagy si-

ker és diadal volt Michelangelónak ez a második sixtinai alkotása is, azt az a tény bizonyítja, hogy a képzőművészet évszázadokon át merített, mint egy kiapadhatatlan forrásból abból a formakincsből, melyet a mester pazar gazdagsággal hordott itt össze a legváltozatosabb s művészi szempontból tökéletes emberi alakokból és mozdulatokból, nem üres technikai gyakorlat- vagy bravúrképen, hanem úgy, hogy közöttük nincs egy sem, melynek helyzete, mozdulata fölösleges, következetlen vagy lélektanilag indokolatlan volna. Ha a művészi gondolat tekintetében, melyet Michelangelo itt kifejezni akart, nem érezzük magunkat teljesen kielégítetteknek, kérdés, vajjon ennek oka a mű fogyatkozásaiban, vagy a feladat tökéletes megoldásának lehetetlenségében keresendő-e?

A II. Julius közvetlen utódja, X. Leo is gazdagítani akarta a Sixtus-kápolna művészi díszét, és pedig úgy, hogy a római Cinquecento másik nagy művészsenije is, Ráfael, ki ugyanakkor a vatikáni Stanzák falképeivel volt elfoglalva, mikor Michelangelo a Sixtina mennyezetét festette, hátrahagyhassa itt teremtő erejének nyomait. Más terület, mint a történeti falképek alatti, szőnyegeknek szánt falmezők nem állván rendelkezésre, Leo pápa megbízta Ráfaelt, hogy — mintegy folytatásul a Jézus történetének, — az apostolok cselekedeteit ábrázoló szőnyegek számára fessen kartónokat. A kartónok — mint a művész compositionalis erejének talán legérettebb termékei — elkészültek, s azok nyomán flandriai takácsok elkészítették a szőnyeget is, melyek, bár brüsseli gyárból kerültek ki, a szőnyegszövevről legismeretesebb Arras akkor flandriai város után közönségesen Arrazzó-knak nevezetnek.

Tíz szőnyeg készült így, öt a Péter, öt a Pál történetéből merített tárgygyal, darabonkint 1000—1000 aranyért. Mikor Rómába hozták s elsőízben alkalmazták e kép-

szőnyegeket a szentélytől a sorompóig terjedő oldalfalak alsó területén, nagy s általános csodálatot keltettek. Pedig már akkor föl kellett tűnnie a nagy változásnak, melyen a rajzok s rajtuk még az arcztípusok és ruházatok is a szövésben átmentek; idővel aztán a sok viszontagság a színeket is erősen megviselte, úgy hogy a híres Arazzikat a Sixtinában már régóta nem használják, hanem a Vatikán egy külön termében tartják. Sokkal nagyobb műbecsrel bír ma a Ráfaelnek a szőnyegekhez készített eredeti szinkartonjaiból megmentett hét darab, melyet a londoni Kensington-múzeum őriz.

A nagy gondot, melyet a Cappella Sistina művészi díszítésére a XV. és XVI. század pápai fordították, megmagyarázza az, hogy a Bazilika átépítésének idejében a legtöbb egyházi szertartás itt folyt le s azóta is e kápolna fontos és fényes istentiszteleti és egyházkormányzati cselekvények színteréül szolgált.

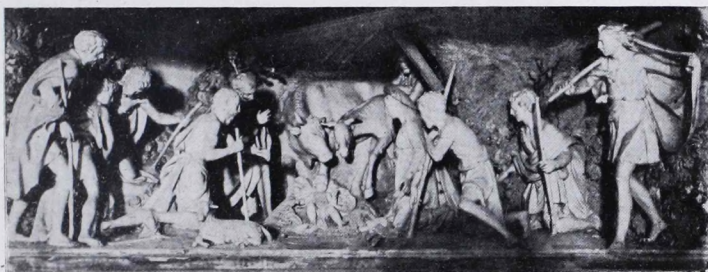
Az ideutalt czeremóniák száma idő folytán kevesbedett ugyan, de még ma is tekintélyes; és különös jelentőséget kölcsönöz e helynek az, hogy Sixtus ideje óta a legtöbb conclave, vagyis pápaválasztó gyülekezet — így a legutóbbi is — itt tartatott meg, hogy továbbá a pápák rendszeren itt olvassák koronázási miséjüket és a holt pápa lelkiüdvéért mondatni szokott könyörgéseknek is ez a helye. Régente, mikor a szent collegium tagjainak száma csekélyebb volt s az igények is kisebbek voltak, a bíbornokoknak a conclave, vagyis elzárkózás idejére lakó czelláikat is itt rendezték be; most, midőn a bíbornokok száma rendszeren megüti a hetvenet, a lakosztályokat a Vatikánpalota más, közeli részeiben rendezik be s itt csak az Isten-tisztelettel egybekötött választógyűlések tartatnak, melyeknek idejére a bíbornokok számára a falak mentén baldachinos trónszékeket állítanak föl.

Azt, a ki a szent collegium választása alapján mint pápa

lép ki ebből a megszentelt csarnokból, az, a mit e helyen maga körül és maga fölött lát, arra emlékeztetheti, hogy magasztos egyházi küldetésén kívül elődeinek nemes hagyománya a művészet ápolását is földadatai közé sorolja.

Angyalok Krisztus szegyenosztopával;
részlet Michel-Angelonak a Cappella Sistinában
levő, a végítéletet ábrázoló falképéről.

Begarelli Krisztus születését ábrázoló domborműve a modenai Duomóban.

V.

MODENA.

(1907.)

Az olaszországi városokat tudvalevőleg két osztályba sorolhatjuk; olyanokéba, a melyekben Viktor Emánuel — nem az élő, hanem a márványból vésett vagy bronzba öntött — lovon ül és olyanokéba, a melyekben gyalogszerrel jelenik meg. Ezekhez az utóbbi, szerényebb városokhoz tartozik — egykori székvárosi jellege ellenére — Modena is. A fényes carrarai fehér márványból vésett Re Galantuomo itt a tágas Piazza Garibaldi közepét foglalja el s valószínűleg egykori győzelmi útja gyorsaságának symbolumaképen a művész egy éppen fölszállni készülő, szárnyait bontó sas helyezett melléje. Eredeti, de nem éppen szerencsés változata ez a modern olasz szobrászatban meglehetősen elcsépelet tárgynak, mert messziről nézve a földön álló fehér sas veszedelmesen hasonlít a lúdhöz.

A Piazza Garibaldinál kezdődik a szép, tágas sétány, melyet a modenaiak az egykor megerősített város hajdani sánczfalain alkottak maguknak s a mely nemcsak a legszellősebb sétaútja a városnak, hanem magasságával kellemes kilátóhelyül is szolgál.

Az olaszok itt is megmutatták, hogy tudnak elbánni a múlttal: a régi erődítményeket le nem rombolják egészen, mint másutt szokás, hanem békés sétahelyekké alakítják át. És ép úgy a modenai herczégek egykori várát se bontották le, királyi palotává se keresztelték át — hiszen az olasz királynak kelleténél több a palotája, — hanem nagy katonai nevelőintézetet rendeztek be benne, úgy {hogy ennek a közeli Bologna mellett ma jelentéktelennek látszó városnak legalább megvan az az előnye, hogy olyan szülők, a kik katonai pályára akarják adni fiaikat, évenként egész csapatokban vándorolnak ide.

Hogy a szobroknál maradjunk, mindjárt meg kell állapítanunk, hogy az egykori herczegi székvárosnak történetileg legemlékezetesebb jellegét nem az elmaradhatatlan Viktor-Emánuel-émlék, hanem egy láthatólag sokkal jelentéktelenebb szobor fejezi ki, mely 1853 óta az Apennineken túli tartomány után «Via Emiliá»-nak nevezett utca egy kis Largo-ját díszíti s könyve fölé hajló szelid papot ábrázol, ezzel a felírással: «A Lodovico Antonio Muratori.»

Igen, Modena ma főleg és leginkább mint a Muratori városa ismeretes és híres.

Talán fölösleges is olvasómnak hosszasan magyarázni a Muratori jelentőségét. A ki valaha járt az olasz történet gazdag mezején, — pedig egészen az újkorig az olaszországi történet tulajdonképen «európai történet»-et jelentett, — annak találkoznia kellett ezzel a névvel, mert hiszen Muratori nélkül ezen a tág mezőn sehol se lehet előrehaladni. Az ő száz fólio-kötetével ez a történetbúvár és adatgyűjtő szinte páratlanul áll. Az ő «Scriptores» című gyűjteménye az összes nemzetek történeti irodalmára nézve mintaszerűvé lett s «Annali»-jában forrásgyűjteményének óriási anyagát maga földolgozta és műveihez még a «Thesaurus Inscriptionum»-ot csatolta hozzá. Persze nem hiányzott a bőkezű Maecenas sem: ezt az

Estei I. Rinaldo herczeg személyében találta meg Muratori, ki őt a XVIII. század elején a milanoi Ambrosianából hívta ide, udvari könyviárát és levéltárát bizta reá s gyűjteménye számára oly kiadást rendezett, melynek pompája és tökéletessége ma is csodálatot kelt. A művészetért és tudományért való áldozatkészség régi, nemes hagyománya az Estékek, mely már Ferrara egykori urainak feje köré dicsfényt vont s ezt a dicsfényt még családi ármányaik és kegyetlenségeik se tudták elhomályosítani. A XVI. század közepén Ferrarából Modenába szorult ivadékaik is becsületesen igyekeztek ennek a hagyománynak megfelelni. De a Muratori neve alatt ismeretes történet-tudományi kincs körül legjobban érdemesült ő maga, fáradhatatlan gyűjtői és írói szorgalmával, valamint elfogulatlanságával, melynek köszönhetjük, hogy pap, sőt utóbb főpap létére aggálytalanul vett föl Scriptorai közé olyanokat is, a kiknek följegyzései a római curiát nem érinthették nagyon kellemesen, — mint például Stefano Infessura római naplóját.

Az olyan embernek, mint Muratori, valódi kéj lehetett az olasz kéziratgyűjteménynek azóta még mindig ki nem merült kincsesbányájából az első, dús szerzeményt napfényre hozni. Mert a késő középkor és a renaissance classikus korszaka volt a krónikásoknak, titkároknak és a maguk körül mindent följegyző nótáriusoknak. Néha igazán élvezetes ezekben a följegyzésekben lapozni, melyek sokkal gyakrabban lepnek meg naivitásukkal és pedanteriájukkal, mintsem elfogultságuk és túlzásaik által válnának gyanúsakká. Így például a kis Sant' Elia város derék tanácsjegyzője, «Angelo de' Tumulillis lelkiismeretesen ránkiszármaztatta azt a beszédjét, melylyel I. Ferdinánd nápolyi királyt üdvözölte — volna, ha ez a városkát útjába ejtette volna; ámde a legfelsőbb útiterv az utolsó perczben megváltozott, Sant' Elia nem látta a

királyt és a beszéd elmondatlan maradt. De szerzőjének valószínűleg nagyon tetszett a szónoklat, s ezért megóvta azt a feledéstől. Továbbá utalhatok a calabriai hercegnek, később II. Alfonso néven nápolyi királynak titkárára, Joampiero Leostello-ra, a ki ura számára «Effemeridi» címen naplót szerkesztett, melyben hét éven át majdnem napról-napra minden legkisebb élménye a tettvágyó, de tulajdonképen semmirevaló trónörökösnek föltalálható. Naponkint megtudjuk, melyik teremben étkezett, melyik istállóját látogatta meg, hány órakor ment aludni s még azt is, hogy milyen gyógyszert vett be. Elfog a bosszúság, hogy miért kellett éppen egy ilyen jelentéktelen fejedelemnek ily lelkiismeretes krónikásra szert tennie, miért nem kísérte inkább például az Alfonso sógorának, a mi Mátyás királyunknak életpályáját ilyen szolgálatkész írói toll?

Ezeknek a Muratori vagy utódai által közzétett régi följegyzéseknek hitettségéről többnyire már a forrásművek megegyezése kezeskedik, de bizonyos tekintetben lélektani mozzanatokkal is igazolható. Ezeknek az embereknek egyszerűen nem állott érdekében a tények meghamisítása; ők nem a napi szükséglet, az egykorú nyilvánosság számára írtak, hanem csak lelkiismeretök s egy távoli utókor számára, a mely talán egyszer majd fölfedezi és olvasni fogja kéziratukat . . . A modern hírszolgálat megbizhatatlanságát szemben a régi krónikásokkal szintén nem a mai emberek rosszasa magyarázza meg, hanem az a körülmény, hogy a modern tudósító az olvasnivaló mai közönség számára dolgozik, a melyet ismer s a melyről jól tudja, mit kíván, mit vár tőle s így igazságszeretete bizony gyakran meghajol e zsarnoki követelés előtt.

Az Este-levéltár, mely Ferrarából Modenába szállítatván, az elmúlt századokban jeles írók, úgymint az idősb és

ifjabb Muratori — az utóbbi unokaöcscse az idősbnek, — Pellegrino Loschi, Cesare Foucard, Giambattista Guarini kezelése alatt állott s újabban állami levéltárrá alakult át, a mi magyar történelmünkre nézve is valóságos kincseshánya. Magába foglalja Beatrix királynénak, a Corvin Mátyás nejének majdnem összes létező leveleit, melyeket az Este-ház tagjaihoz, névszerint nővéréhez Eleonorához, ennek férjéhez I. Ercoléhez s gyermekeikhez intézett, különösen a hirhedt Hippolyt bíbornokhoz, kit Lodovico Ariosto is megénekelte «Orlando Furioso»-jában.

Ez az I. Hippolyt bíbornok tudvalevőleg már gyermekkorában elnyerte az esztergomi érsekséget, melyet utóbb, a Mátyás halála után az egrői püspökséggel kellett felcserélnie. Koronkint Magyarországon tartózkodott, itt vadászatokban vett részt s birtokait olasz emberek által kezellette. Ennek a gazdasági kezelésnek számadó könyvei 32 vastag kötetet töltenek meg s megszámlálhatatlan fontos kulturtörténeti adatot tartalmaznak a XV. század végéről s a XVI. századnak elejéről, melyeket történetírásunk még korántsem aknázott ki egészen. Sajnos, oly szegények vagyunk ama kor kultur- és különösen gazdaságtörténeti adataiban, hogy idegen forrásokból kell saját viszonyainkra vonatkozólag felvilágosítást szereznünk. Ilyenképen a modenai levéltárnak különös vonzóereje van reánk, magyarokra nézve s ezért a mi szempontunkból is öröndetes tény, hogy a Muratori állását ez idő szerint egy szakférfiú tölti be, ki nemcsak hogy alaposan ismeri ennek a nagy levéltárnak minden zugát, hanem idegen kutatók iránt oly előzékenységet és szeretetreméltóságot is tanusít, mely eléggé nem dicsérhető. Cavaliere Giovanni Ognibene * aggregény, ki levéltárát élettársának tekinti, kitől a legkecsegtetőbb meghívások sem voltak képesek

* Néhány évvel e sorok írása után meghalt.

elválasztani. Ő vezette be Gregoroviust az Estei levéltárba s érdekes anyagot terjesztett a legutóbbi római történelmi congressus elé.

Az Esték nemzetségének finom ízlése és bőkezősége épp úgy kiterjedt a művészetekre mint a tudományra; Modena a régibb művészet ama termékeit, melyeket templomaiban s kevesektől látogatott, pedig figyelemreméltó muzeumában, az «Albergo Arti»-ban fölmutathat, leg-

I. Ercole d'Este arcképe Dosso Dossitól
a modenai képtárban.

nagyobbbrészében szintén ennek az uralkodóháznak köszönheti. Nem vonatkozik ez az ősrégi Duómóra, erre a nevezetes emlékére az olasz-román építőművészetnek, mely a város védőszentjének, Szent Geminianusnak sírja fölé épült s melynek kissé görbe harangtornyában, a «Ghirlandiná»-ban őrzik a legendás «Secchia Rapitá»-t, azt a vízcsöbröt, a melyet a bátor modenaiak egy gúnyos mondás megtorlásául ra-

boltak el harcban a bolognaiaktól. De már ennek a dómnak belsejében is épp úgy mint a többi templomokban találunk szoborműveket Mazzonitól és Begarellitól, kiknek művészete az Esték idejében virágzott Modenában, s a ferrarai Dosso Dossi is az ő megbízásukból festette néhány, a muzeumban látható pompás képét.

A Guido Mazzoni s utóbb az Antonio Begarelli szoborművei az olasz renaissance plasztikájában oly különlegességet képviselnek, mely Modenában jutott teljes kifejlődésre s ezért válhatatlanul van e városhoz csatolva. Ezek

az úgynevezett «mortoriák», vagyis többnyire festett, szabadon álló agyagszobor-csoportok, melyek rendszeren Krisztus siratását, vagy egyéb heves indulatoktól áthatott jeleneteket ábrázolnak. E modor első művelője a modenai Guido Mazzoni a XV. században kissé durva realizmusnak hódolt, melytől azonban a megragadó hatást nem lehet elvitatni. Eredetileg álarczok készítésével foglalkozott

Krisztust siratók; Mazzoni szoboresoportja a modenai S. Giovanni templomban.

s ez indíthatta arra, hogy alakjait befesse s arcaiknak az eltorzulásig fokozott szenvedélyesség kinyomatát kölcsönözze; egyébiránt az ábrázolás e nemei a középkori mysteriumokba nyúlnak vissza s az egykorú népeletben szokásos szertelen, tüntető halottsiratásokban is lelik magyarázatukat. Mazzoni talán nem egészen ment attól a szemrehányástól, hogy művészi hatásai inkább a durva, mint a finom kedélyekre látszanak számítani; de a mi

mai tapasztalataink némileg megerősítik ezt a szemrehányást, a mennyiben az elé a kérdés elé állítanak: melyik művészet jogosultabb, az-e melyet mindenki, vagy az, a melyet senki sem ért meg? Guido Mazzoninak mindenestre sikerült teljes élethűségben állítani elénk az olasz renaissancenak azt a néptypusát, mely a gazdag műbarátoktól megrendelt szertartásos- és elbeszélőképeken helyet nem talált. Ezek nem finomult, alakoskodó «Übermensch»-ei ama korszaknak, kiknek egész lénye értelmök uralma alatt állott, hanem a polgári munkásságnak azok a durván erőtejes emberei, kik mégis teljes mértékben megérdemlik érdeklődésünket, mert hiszen derék munkájokkal ők teremtették legnagyobb részét azoknak a dús gazdasági javaknak, melyeket azután a hatalom fényes birtoklói művészeknek, költőiknek és tudósaiknak ölükbe szórtak.

Antonio Begarelli már a XVI. század művésze, a ki az antik plasztika, valamint a Sansovino és Michelangelo szoborműveinek varázsa alatt áll s ezért a szobrászat színtelensége felé hajlik. Nagyobb súlyt helyez a symmetriára és számítóbb mint Mazzoni, de a keresztről való levéltelt ábrázoló csoportjainak némely részletében s egyes alakjaiban valóban jeles műveket alkotott. Nemesak tárgyai választásában, hanem a mulékony és — sajnos — már tényleg meg is rongált agyag-anyag használatában is hű maradt a modenai irányhoz. Állítólag Michelangelo azt mondta, hogy ha Begarelli műveit márványban formálta volna, azok a régi görög mesterek alkotásaival is kiállanának az összehasonlítást. Ez talán egy kis túlzás, de jellemző a Michelangelo és az ő kora felfogására nézve a márvány megbecsülése tekintetében. Michelangelo fanatikus híve volt a márványnak s ezt a rajongó hűségét bizonyos tekintetben a saját sorsa is igazolja. Az egyetlen bronzszobrot, melyet alkotott, összezúzták és ágyúvá öntötték, ellenben azt a márványszobor-csoportot, melyet

elégedetlenségében ő maga összetört, halála után barátai — a miben talán nem is volt igazuk, — összeillesztették és fölállították. De Michelangelo és kortársai másképp is bántak a márvánnyal, mint a modern művészek; az agyagmintát többnyire csak vázlatnak tekintették s a márvány formálásában látták a valódi művészi feladatot. Flórencz nagy szülöttje lelki szemével már a nyers márványtömbben

A Mater Dolorosa a keresztfá alatt; Begarelli szoboresoportja a modenai S. Francesco-templomban.

meglátta a maga szoboralakját s dühös türelmetlenséggel ment neki vésőjével és kalapácsával a márványnak, hogy azt az alakot mielőbb kiszabadítsa burkából. A mi modern szobrászaink azonban agyagformálók, a kik a márványból való kifaragást rendszeren alárendelt erőkre bízzák s beérik bizonyos javítással és simítással, a mi gyakran az egyéniség és intimitás kárára van.

A Michelangelo vélekedése szerint a modenai szobrászok tulajdonképpen lealázták művészetüket azért, hogy alsóbbrendű anyag földolgozására adták magukat. De éppen jogosultsága annak a fölfogásnak is, mely nagyobb becslet tulajdonít a művészetnek akkor, mikor hisz oly erejében, mely az alárendelt anyagot is meg tudja nemesíteni s át tudja hatni szellemével.

Krisztus siratása; Antonio Begarelli szoboresoportja a modenai San-Pietro templomban.

A bolsenai mise,
Ráfael falképe a vatikáni
Stanza d'Eliodoróban.

VI.

A HELIODORRÓL NEVEZETT SZOBA.

(1908.)

II. Julius pápát, az elődje, VI. Sándor iránti gyűlölet indította arra, hogy ennek lakószobáit a Vatikánban, az úgynevezett Appartamento Borgiát, elhagyva, felköltözzék a második emeletre, a mai Ráfael-stanzákba. A harcias pápa erőszakos természete, mely városokat tudott lerombolni, nem akarta elpusztítani azt a minden részletében a Borgiákra emlékeztető művészi dísz, melylyel Pinturicchio ékesítette föl az alsó lakosztályt: inkább átköltözött olyan helyre, a hol azok az emlékek nem sértették szemét.

Azonban gondoskodott róla, hogy új lakótermei se nélkülözzék a művészi géniusz alkotásait. Habár a Sixtus-kápolna mennyezetének befestése még folyamatban volt,

megindította a munkát lakosztályában is. Volt módja benne; olyan felséges munkafelosztást művészi megrendeléseinél sem azelőtt, sem azóta fejedelem meg nem engedhetett magának: a Sixtina festéseit Michel-Angelora bízta, a Stanzákét — Ráfaelre.

A Sixtina mennyezete és a stanzák elseje: a Segnaturáról nevezett, körülbelül egy időben készült el. 1512-ben Ráfael már a második szobában — teremnek alig nevezhető — dolgozott, melyet akkoráig, valószínűleg kandalója miatt, camera del fuoco-nak neveztek.

A fiatal mester e szobában egy nálánál sokkal idősebb, érdemes barátjának, Baldassare Peruzzinak a helyére lépett. Az ő ellenállhatatlanul szeretetreméltó lénye ezt a félretolást — mert tulajdonképen az volt — minden sértő jellegtől megfosztotta. A mennyezeten meghagyta a nagyrebecsülte a sienai mester már kész képeit; ma is láthatjuk őket; Peruzzi legjobb festései közül valók. Gazdag stucco-dísz és aranyozás közé illesztve az ó-szövegség csodáit és látományait ábrázolják: a csipkebokor lángjában Mózesnek megjelenő Jehováht, a Jákob álmát, Ábrahám fia születésének jóslatát és Izsák feláldozásának megakadályozását. Ennek az eszmekörnek megfelelően a falakra az Apokalipsis látományait kezdte festeni Baldassare, mikor az ecsetet Ráfaelnek kellett átadnia, a ki elismerése jeléül a Heliodor-kép egyik főalakjának, a pápát trónszékén hordozó szakállas férfinak a Peruzzi arcvonásait adta.

Ráfael a bolsenai mise csodájának festésével kezdte itt munkáját; ez és a Szent Péter kiszabadulása vannak tudvalevőleg a keskenyebb ablakfalakra, az ablakívek fölé és köré festve, a két szélesebb falat pedig a Heliodor kiűzetése, melyről most a szobát nevezik és Nagy Leó pápa s Attila találkozása foglalják el.

A Stanzák elsejében, a Segnaturáról nevezettben Julius

pápa még a maga alakját és tetteit nem akarta a nagyobb művészi kompozíciókba belevegyíttetni; csak a Decretaliák átadását ábrázoló keskenyebb, alárendelt képen látjuk őt mint egy akkor vereségektől sújtott, törődött aggastyánt megjelenni.

Azonban a Heliodor-szobának képei már tele vannak saját történetére való vonatkozásokkal, sőt kettőn az ő

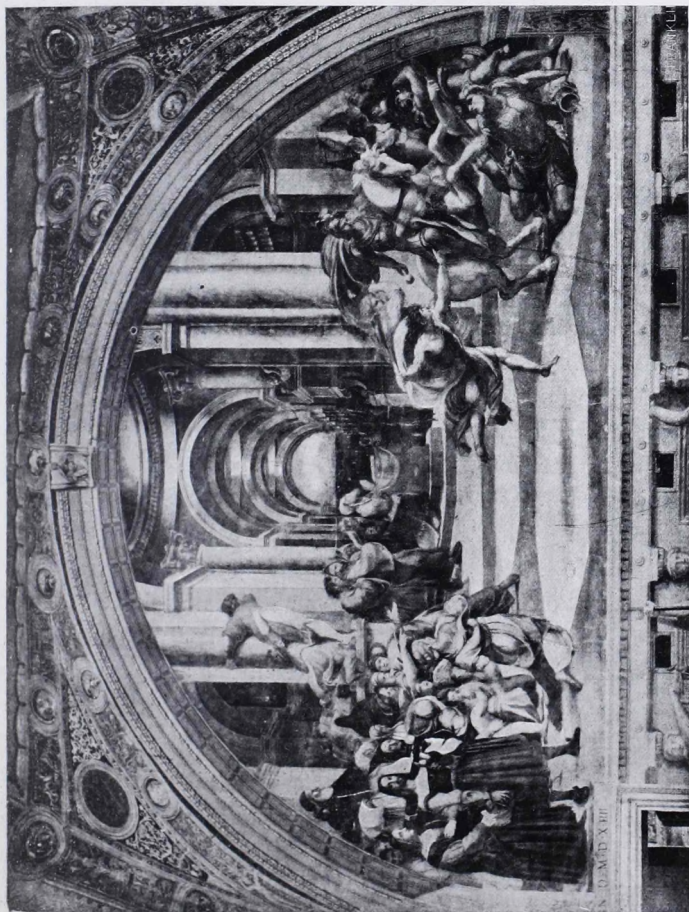

III. Julius pápa arcképe a "Bolsenai mise" képén.

diadalmas alakja szolgál középpontul. Kétségtelenül nagybátyja, IV. Sixtus példáját követte ebben is, a ki a Cappella Sistina alsó falképeinek legtöbbször a saját tetteivel hozta valamelyes vonatkozásba; ő azonban még idegenkedett attól, hogy főszemélyül magát is odafestesse; Juliusnak már nem volt e tekintetben aggálya, még kevésbé utódjának, Leónak, akit már a legutóbb elkészült Attila-képen is megjeleníteni látunk, mint nagy névelődje helyettesítőjét.

A bolsenai mise képe egy, az egyház hite szerint a XIII. században az Orvieto közelében, a róla nevezett tó mellett fekvő kis Bolsena városban történt csodát ábrázol, mikor egy hitetlen német lelkész kezében miseközben az ostya vérezni kezdett, bizonyságaképpen annak, hogy Krisztus valódi teste. Ez eset emlékére alapította az egyház az oltári szentség tiszteletére szolgáló úrnapja ünnepet, s az ostyától véressé lett kehelytakaró kendőt, az úgynevezett Corporalet, ritka becsű s csodatevő erejű ereklyeként őrzi az orvietói dóm. Julius pápa, mikor Bologna ellen hadba indult, Orvietóban megállott, hogy az ereklyét tisztelje s ottani buzgó fohászának tulajdonította talán későbbi győzelmét. Lehet, hogy ennek a gondolatnak is felel meg az az elrendezése a képnek, mely az imádkozó pápát mintegy szembehelyezi a hitetlen pappal: emennek arcán megszegyenülés és bűnbánás olvasható, amazét a hit diadala sugározza be. A hit, az isteni hatalom diadala, tárgya tulajdonképpen mind a négy nagy falképnek, melyek egyúttal a megrendelő pápa személyes diadalait példázzák: diadalát a lázongó bibornokok pisai «conciliabulum», törpe-zsinata fölött és diadalát a benyomult francziák fölött, kiknek kiűzését tekintette Julius élete legnagyobb sikerének. S ezt a vonatkozást még kiegészítik s magyarázzák az ablakmélyedés kisebb grisaille-képei, melyek Konstantin császárt ábrázolják, a mint hódolva nyújtja át a tiarát a II. Julius arcvonásait mutató Sylvester pápának s ugyancsak Julius pápát teljes ornátusában, a mint az eretnokség hidráját megfékezi.

A bolsenai mise képében a Ráfael művészete kolorisztikus hatás és valóságosság tekintetében tetőpontját éri el; sehol sem áll oly közel a velenceiekhez, mint itt. Az ő bámulatos receptív tehetsége azt a fölényt adta neki ellenségeivel szemben, hogy míg ezek gyűlölködtek és

Heliodor kizűzetése a templomból; Ráfael falképe a vatikáni Stanza d'Eliodoroban.

néha ármánykodtak ellene, ő tanult tőlük. Már a Segnatura-teremben is megmutatta, hogy mit tanult Michel-Angelotól, itt megmutatta, mit tanult Sebastiano del Piombotól.

Ez a kép a nagy freskók sorozatában valószínűleg az utolsó, melyet Ráfael egészen maga festett meg; a következőn már felismerhetjük a részletes kivitelben segédei, különösen Giulio Romano és Giovanni da Udine közreműködését, a mit valószínűleg a türelmetlen pápa sürgetése tett szükségessé. A Makkabeusok II. könyvében találjuk meg a történetet, mely e kép tárgyául szolgált. Seleucus szíriai király parancsára, vezére és kincstárnoka Heliodorus a jeruzsálemi templomba hatolt, hogy elrabolja az özvegyek és árvák ott őrzött vagyonát; Oniás főpap és a templomba gyűlt hívek Istenhez fohászkodtak, hogy őrizze meg azt, a mit az ő szent oltalmára bíztak. S íme, mikor már a templomrabló zsákmányának biztos birtokában vélt lenni, ragyogó vértzetű lovas termett eléje, két ifjúval, kik megostorozták s a templomból kiűzték Heliodort és embereit. Ez a tárgy módot nyújtott Ráfaelnek, kompozíciójában olyan drámai erőt fejteni ki, a minőt talán egyetlen képe sem árul el. S ezt a drámai hatást még fokozza a merész ellentét: az, hogy a művész szemben a kiüzetés csoportjával, — mely csupa szenvedélyes mozgás, — odafestette ismét nagy pártfogóját, az ősz pápát, a mint kamarásainak vállára emelt hordszéken, nyugodt méltósággal bevonulva itt is büszke szemtanújává lesz a hit diadalának, az egyház védelmi területébe betolakodók kiüzetésének.

A következő ablakfal képe Szent-Péter kiszabadulását ábrázolja. A francziák megveretésének örömhírére a pápa hálaistentiszteletet tartatott címtemplomában, a San Pietro in Vincoliban, a hol most siremléke áll. Már maga e tény is megadja a vonatkozást a pápa diadala s a fal-

kép tárgya közt. Itt, úgy mint a bolsenai mise és a Parnassus képén a művésznak azzal a nehézséggel kellett megküzdenie, hogy egy ablakív fölébe kellett festenie, miáltal képe is körív alakját kapta. És ő ezt a körülményt, melyet a legtöbb művész, mint szerkesztése szabadságának súlyos korlátozását érzett volna, a kompozíció egy különösen szerencsés, előnyös elemévé tudta

Szent Péter megszabadulása; Ráfael falképe a vatikáni Stanza d'Elidioroban.

tenni, oly elrendezést választva, mely megkívánni látszik ezt a formát s melynél természetesebbre, érthetőbbre senki se tudna gondolni. A Szent-Péter-képen a történet elbeszélésének minden gyermekre nézve érthető egyszerűsége és természetessége mellett a fényhatások azok, melyekkel Ráfael itt ismét valami tekintetben minden eddigi műve fölé emelkedik. A holdvilág, fáklyafény és az angyal alakjának kisugárzása oly fényellentéteket és

vegyüléseket eredményeznek, melyekben joggal láthatjuk előhírnökeit a Correggio s később a Rembrandt nagy művészi hatásainak.

Legutolsónak készült el Leó s Attila találkozásának képe, mely hatásában nem mérkőzhetik a többiekkel, de részleteiben mégis a festői képességnek oly új jelenségeit is tartalmazza, melyek azt mutatják, hogy Ráfaelnél a művészi fejlődés folyamata itt sem ért véget. Új e képen a tájék és a légköri tünemények beléjátszása az ábrázolt jelenet hangulatába. Azon az oldalon, a honnan a pápa jön s a hol az egyház védelmére Péter és Pál apostolok szállanak le az égből, a Colosseum és római vízvezeték romjai fölött derűs alkonyi ég boltozik; ellenben ott, a honnan a húnok törnek elő, fölperzselt falvak füstje csap föl a fenyegetően viharos égre. A húnok öltözéke arról tanuskodik, hogy Ráfael a Traján-oszlop domborműveinek barbár alakjait tanulmányozta; ez talán az első törekvés korhűségre a viseletek ábrázolásában. A mód, a hogy ezen a képen a lovak festve vannak, azt mutatja, hogy a renaissance művészei rendszerint csak az embert tartották méltó tárgynak arra, hogy természetes mivoltában behatóan tanulmányozzák, az állatok ábrázolásában legtöbbször a régiek modorát, nem a valóságot igyekeztek utánózni.

Mialatt ez a falkép készült, megrendelője meghalt s az új pápa, X. Leó örömmel ragadta meg a névrokonság alkalmát, hogy a kép egyik főszemélyeül saját, épen nem festői alakját és ábrázatát festesse oda.

De ez a megrendelt személycsere nem téveszthet meg senkit; azért ez a szoba mégis a Julius pápa és a Ráfael egyesített emlékének szentélye. Azon a fehér paripán is ugyanannak a pápának kellene ülnie, a kinek alakját kétszer festette le itt Ráfael parancsoló hatalmának egész rémes fenségében s a ki e negyedik történeti képben is

a maga tetteinek hirdetésére keresett kifejezést. Heliodor és Attila itt egy és ugyanazt a személyt jelenti: XII. Lajos francia királyt, s az, a ki vele szembeszállott: fényes korának legfényesebb, a diadalmas renaissancenak legdiadalmasabb képviselője, az a «fehér oroszán», a királyi aggastyán volt, kinek a sors szeszélye hadvezéri sisak helyett tiarát tett fejére, kard helyett pásztorbotot adott a kezébe, védőbástya helyett oltár elé állította őt. És ő csinált a tiarából sisakot, a pásztorbotból kardot, az oltárból védőbástyát, hogy mint Heliodort és Attilát az égi hatalmak, kiűzze Itália földjéről a betolakodott idegeneket, Róma örökének rablóit és a klasszicizmus hagyományain felépült új műveltség durva ellenségeit, azzal a büszke és merész jelszóval, mint csatakiáltással: «Fuori i barbari!» Verjétek ki a barbárokat!

Ebben a jelszóban esendült meg utólszor egy alámerült világ uralkodó eszméjének a kifejezése: az a világfelfogás, mely a régi Rómát a föld egész kerekébe, a római polgárt az egész többi emberiség fölébe helyezte. Ebben a szóban volt kifejezve a római viláгурalmi álmak egész makacs dölyfe, a faji suprematia érzésének egész büszke fensége s a romjaiból feltámasztott ókori classicismus ép oly kizárólagosnak mint megdönthetetlennek hitt szellemi uralma.

Az agg pápa hatalmas szenvedélye magával ragadja itt képmásai szemlélőjét, mint magával ragadta Ráfaelt. A művészet meggyőző nyelvvel csak tétovázva mer vitára kelni a történelmi tények vizsgálójának hideg ítélete. Az a megfontolás, a mely kérdőre látszik vonni a büszke pontifexet, hogy jogosult volt-e épen ő kiadni a barbárüzés jelszavát? ő, a ki bibornok-korában halálos ellensége, Sándor pápa elleni gyűlöletből maga unszolta első olaszországi kalandjára a francia királyt, akkor még VIII. Károlyt? ő, a ki a gögös Velenczét megtörendő

maga intézte már mint pápa azt a cambrayi ligát, mely a francia hadakat harmadszor hozta olasz földre? És az Új-Róma bős haragja az idegenek ellen jogosítva volt-e a barbárság megvető fogalma alá foglalni mindent, a mi nem az Apenninek Hesperida-kertjében nőtt nagyra?

Vajjon hol határolódik a «barbárság», ha a saját nagyságától megittasodott olasz renaissance-kultúra e világoztásának helyet adunk? Barbárok voltak azok az erős, romlatlan, tiszta fajok, melyeknek az emberiség megújodását köszönhetjük; barbár volt az a szeretet, mely testvériségre tanította az egymást irtó népeket; barbár az isteni küldetésnek az a tudata, mely a Golgotha keresztfáját megdicsőítette; barbár az az önfeláldozó hit-hűség, mely szembeszállott az új vallás üldözőinek dühével; barbár a művészetnek az a forma- és színpompája, melyet a Kelet izzó képzelete szült s melyet a Nyugat eltanulni sietett, és barbár az a másik, éjszakon született művészet is, mely az ég felé sóvárgás megkövesült fohászaiból épített templomokat . . .

Óh, mily hiábavalónak tűnik fel így tekintve minden elképzelt emberi fölény s mily magasztosnak a megtiprott emberi méltóság! Nem! . . . a mit ebben a szobában érzünk, az az, hogy Ráfaelnek igaza volt, nem az, hogy Julius pápának is igazat kell adnunk. A művészet a szenvedélyt salakjából kiemelve, mint a nagy történeti események egyik mellőzhetetlen hajtóerejét ideális világításba tudja helyezni. Hit, jog, szabadság, béke: a legmagasztosabb ideálok diadalmaskodnak szemeink előtt a Heliodor-szoba képein; a harczias pápa küzdelmeiben azonban nem mindig ezek az ideálok voltak a czélok és nem mindig ezek az ideálok voltak a győztesek. A milyen nagy szellem volt, érezte és átlátta ezt s a maga igazának védelmét a művész ellenállhatatlan ecsetére bízta.

A Heliodor-szoba képeinek utolsójára tekintve, Leó

megjelenéséből megértjük, hogy Julius pápa meghalt, mert halandó volt. De valamennyi kép a századokon átható harsonaszóval hirdeti, hogy bennök Ráfael él, mert Ráfael halhatatlan!

Attila és Szent-Leo találkozósa. Ráfael frescója.

A Nagy-Sándor-sarkophag domborműveiből. (Konstantinápolyi múzeum.)

VII.

A DARDANELLÁK,

(1912.)

Ennek a ma úgyszólván közszájon forgó földrajzi fogalomnak annál inkább akarok néhány ismertető sort szentelni, mert néhány hét előtt a Dardanella-utat oly körülmények között jártam meg, melyek már akkor utalni látszottak az azóta bekövetkezett eseményekre.

«Dardanellák»-nak mai nap — mint tudjuk — azt a tengerszorost nevezik, mely délnyugati irányban a Márvány-tenger kifolyásaul szolgál az Aegei tengerbe s melyet délkeletről az ázsiai Törökország Myssia nevű tartománya, éjszak-nyugatról pedig a Drinápolyi tartományhoz tartozó Chersonesos félsziget fog körül. Hossza 60 kilométer, legkisebb szélessége 1350 méter, a legnagyobb pedig $7\frac{1}{2}$ kilométer; mélysége 50 és 90 méter között váltakozik. A Dardanella-útnak ép úgy, mint a Márvány-tenger fölött fekvő Bosporusnak sajátos természeti jelensége az állandó, erős áramlás keletről nyugatnak, vagyis a Fekete-tenger felől az Aegei felé, a mely bizonyára összefügg a periodikus árapálnak mindkét tengernél észlelhető teljes hiányával. Különös, hogy ezt a természeti tüneményt már Shakespeare is ismerte, ki azt pompás költői hasonlat

tárgyává tette. «Othelló»-jában a féltékenységre gerjedő mór azt mondja gonosz szellemének, Jago-nak, ki őt képmutató módon megnyugtanni igyekszik :

«Soha! mikép a Pontus árja, mit
Apály medrébe vissza nem szorit,
Feltarthatatlan omlik a Propontus
És Hellespont szűk partjain keresztül :
Úgy véres elmém vissza nem tekint
S báránszerelme nem hoz rá apályt, míg
A végtelen bosszú be nem nyeli.»

Tehát Shakespeare még a régies elnevezéseket használta, a «Propontis»-t (Propontic) a Márvány-tenger és a «Hellespont»-ot a Dardanella-út megjelölésére. Ez utóbbi név a hitrege Helléjétől ered, az Athamas és Nephele leányától, ki bátyjával Phrixossal együtt, álomképtől intve menekült mostohaanyja, Ino haragja elől s egy aranyszörű kos hátán akarta ezt a tengerszorost átúszni. Azonban a menekülés csak Phrixosnak sikerült, ki aztán hálából a kost Kolchisban Zeusnak áldozta és gyapját — a későbbi Argonauták aranygyapját — az Ares templomában fölfüggesztette. Helle útközben lecsúszott a kosról s a tengerbe fúlt, mely azóta az ő emlékére a Hellespont nevet viselte. Különben a «Dardanellák» neve is görög ókori eredetű: Dardanos városára emlékeztet, mely a Hellespont ázsiai partján feküdt, s melynek nyomai még most is láthatók.

Ezt a partvidéket egyébként is sokszorosán körülszóték a monda és a történet ragyogó szálai. Abydos, az ázsiai part egy sziklás kiszögellésén, a «Dardanellavárak» fölött, a hol a tengerszoros a legkeskenyebb, jelöli azt a partot, a hol Leander át akart úszni Hero-jához s a hullámokban találta halálát; valószínűleg ez a rege lelkesítette Lord Byront, a szenvedélyes úszót arra a merész vállalkozásra, hogy itt átúszza a tengerszorost. Külön-

bén ő ennek a helynek egy költői művét is szentelte: «Az abydotsi ará»-t, melyben pompás színekkel festi a Dardanellákat. Itt lépték át Xerxes, Nagy-Sándor s utóbb a hódító törökök az Ázsiát Európától elválasztó vízi utat.

A tengerszoros déli bejáratánál, a körül a kis előhegy körül, melyen most a Kum-Kalé nevű sokat emlegetett török erőd emelkedik, sereglettek össze egykor a görögöknek Tróját ostromló hajói s a hagyomány azokat a helyeket is megjelölte, a hol — a tengerparton — Achillest, Patroklost és Ajast eltemették. A Homer hősmondája napjainkban meglepő megerősítést nyert a Schliemann s utóbb Dörpfeld korszakos ásatásai által Hissarlik mellett, melyeknek látogatói a Dardanella-állomásnál hagyják el a hajót; az ásatások földhányásai a tengerszoros felől is láthatók. Itt feküdt Sigeion is, melyet az athéniak Peisistratos idejében meghódítottak, míg Aegospotamoi a Dardanellák felső partján a Lysandertől vezetett spartaiakkal szemben szenvedett vereségök helyét jelöli. A Chersonesosban, Gallipoli alatt, uralkodott valamikor a nemeslelkű Miltiades s közelben folyik el a Tschan-Tschai — egykor Granikos — mely mellett Nagy-Sándor véres csatában verte meg a perzsákat.

A közép- és újkor legnevezetesebb nyomaikat itt azokban a várakban és erődítményekben hagyták hátra, melyek mindkét parton emelkednek, s melyeknek fölépítésében a XVIII. században nagy része volt egy francia szolgálatban állott magyar embernek: b. Tóth tábornoknak, kinek emlékét csak most ujította meg a magyar történetírás. Legimponálóbb képet nyújt az Abydos alatt egymással szembenéző két «Dardanella-vár»: Kilid Bahr az európai és Kalé Sultanié az ázsiai oldalon; ezeket még a nagy hódító II. Mohammed építette; a Dardanella-útnak az Aegei tenger felőli nyílását is két vár őrzi: éjszakon Sidd el Bahr és délen Kum-Kalé.

Tájképi tekintetben tulajdonképen csak a tengerszoros-
nak Abydostól és a Dardanellaváráktól övezett, öbölsze-
rűen kiszélesedő hajlása nyújt festői látványt; megnyerő
a képe az amphitheatrumszerűen a parti magaslatokra
telepedett Gallipoli városnak is, mely a Dardanella-útnak
éjszaknyugati határát jelzi, a hol már a Márvány-tenger
nyílik meg szemeink előtt.

Kum-Kalé török erőd a Dardanellák bejáratánál.

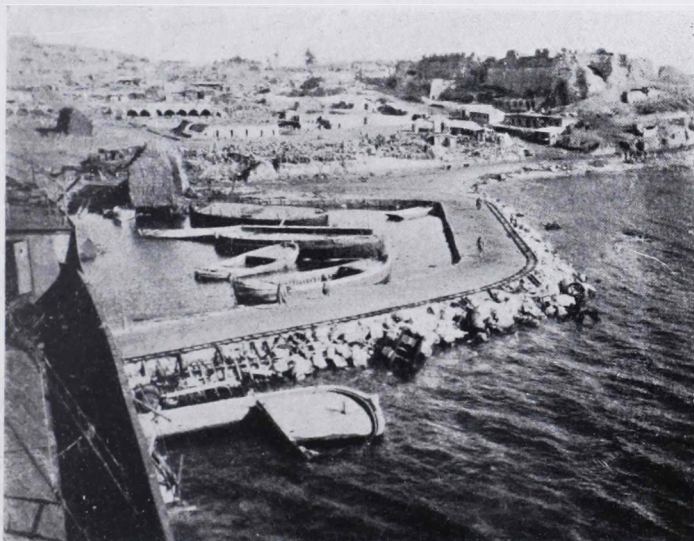
A márványtenger nyugati partjain sejtjük Rodosto kör-
vonalait, azét a helyét, a hol Rákóczi végnapjait élte s
a hol Mikes «egyedül hallgatta tenger mormolását»...

Egészen a Dardanella-út végeig az ázsiai partot jobbra
hullámzó, kopár dombok alkotják; az európai part merede-
kebb emelkedésű, de legnagyobbbrészt szintén csak szegé-
nyes cserjék borítják, csupán imitt-amott nyujtanak a

völgynyílások olaj- és szöllőültetvényekre kilátást; festői báj tekintetében tehát a Dardanella-út korántsem mérkőzhetik a Bosporusszal.

Április 2-án haladtam át — Athénből jövet — a Dardanellákon. A törökök harczkészsége azzal a veszélylyel szemben, hogy az olasz flotta a maga műveleteit az Aegei tengerre is kiterjeszthetné s magát Konstantinápolyt is veszélyeztethetné, már az év elején bizonyos korlátozásoknak vetette alá a hajózást ezeken a vizeken. Különösen a Dardanellákon való átmenetelt már akkor annyira lassítani kellett, hogy a román gőzösök menetrendszerű megállásukat Smyrna kikötőjében mellőzték s közvetlenül közlekedtek a Dardanellák és Pyräus között. Azután következett Beirut sokat emlegetett bombázása, melynek nyomán csakhamar aggasztó hírek keltek szárnyra Törökország védelmi rendszabályairól. Azt beszélték, hogy a Dardanellákban érintésre robbanó aknákat helyeztek el s hogy egy ilyen akna egy delfin beléütközésétől felrobbant; más ujsághírek azonban tudni vélték, hogy a robbanás vigyázatlanság következtében már az akna elhelyezésekor történt. Azután az összes híret megczáfolták. De tény, hogy abban az időben a Hamburg-America-Line «Cincinnati» nevű hajóját Marconi-távirattal rendelték vissza a Dardanelláktól, s hogy a szász trónörökös, ki velem egyszerre időzött Athénben, tervezett konstantinápolyi útjáról lemondott. Félénk lelkek rémmeséket beszéltek azokról a kínos órákról, melyeket a Pyräusba éjszáról érkező hajók utasai és személyzete a Dardanellákon való átkelés ideje alatt a vizalatti aknák miatt állítólag átéltek. De miután az athéni menetjegyirodák igazolták a Konstantinápolylyal való majdnem mindennapos közlekedés zavartalan menetét, nem láttunk komoly akadályt a «Dacia» nevű román hajóval Pyräusből való útrakelésre nézve.

Másfél órai késedelemmel indultunk s miután kapitányunk hajnal előtt akarta elérni a Dardanellákat, hogy elsőként kívánhasson bebocsáttatást és megelőzze a netán felülről érkező hajókat, egészen rendkívüli gyorsasággal haladtunk, mely vihartalan, nyugodt tengeren is majdnem viharos hullámzást idézett elő a hajó körül. Menetrendszerűen a román hajóknak a Pyräust délutáni öt óraker

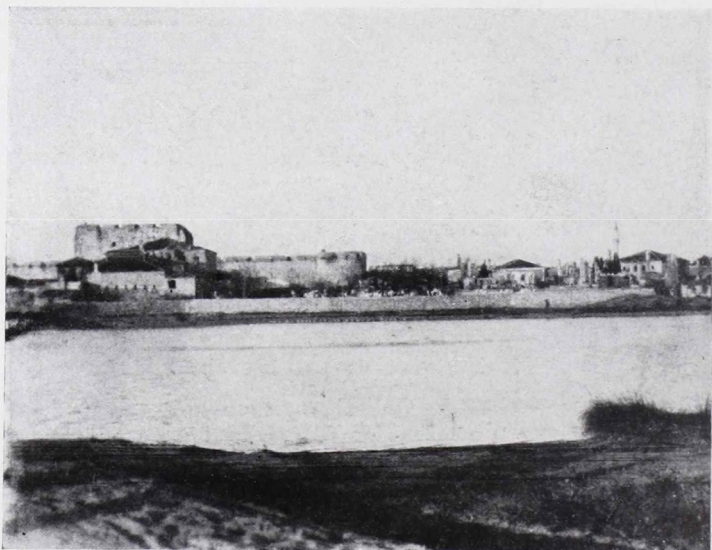
Sidd-el-Bahr török erőd a Dardanellák bejáratánál.

kellene elhagyniok, másnap reggeli nyolcz óraker Smyrnában kikötniök s onnan délután hat óraker elindulva, harmadnap déli egy óraker Konstantinápolyt elérniök: E helyett — a késő indulás ellenére, bár Smyrna érintése nélkül — már másnap hajnali öt óraker érkeztünk a Dardanellák bejárásához, a mi körülbelül óránkénti 20 tengeri mérföld gyorsaságnak felel meg, s így — az ott

újából előállott késedelem daczára — már esti nyolcz óra-
kor kiköthettünk Konstantinápolyban.

A hajóskapitány azonban mégis csalódott számításában; midőn szürkületkor a Dardanellák előtt horgonyoztunk, már útban volt egy sor, éjszakelet felől a tengerszoroson áthaladó hajó, s nekünk várnunk kellett, míg ezek elérték a nyílt tengert, mert az aknák által összeszűkített hajó-

Kalé-Sultanié török vár a Dardanellákban.

úton a járóművek egymásnak ki nem térhettek. Nemso-
kára láthatóvá is lett a hajósor: elől egy kis török pilóta-
naszád, mint útmutató, mögötte áruszállító hajók.

Körülbelül kilencz óra volt, mikor végre kiürült a ten-
gerszoros és mi sorra kerülhattünk. Időközben nem
kevesebb, mint tizenkét különböző nagyságú hajó, bárka
és naszád gyűlt össze a mi oldalunkon; ezek érkezésök

ideje szerint sorakoztak s a megfordult pilótanaszád vízbarázdáján megindultunk végre a Dardanella-úton, oly hihetetlen lassúsággal, hogy majdnem három óra telt belé, míg a tengerszorosnak körülbelül felehosszaságát jelző «Dardanella»-állomásig értünk. Itt rövid időre megállottunk, ki-beszállók s a hajó egészségügyi okmányainak megvizsgálása miatt. Azalatt a pilótanaszád megfordult s

Részlet a Dardanellák európai partjáról.

elhagyott bennünket, annak jeléül, hogy a további út óvrendszabályokat már nem igényel.

Lelkiismeretesen állíthatom, hogy az egész, kritikusnak mondott út alatt egy pillanatig sem volt az a benyomásom, mintha a földézetem valakit félelem gyötörne; minden inkább arra mutatott, mintha csak terhes, unalmas, de el nem engedhető formalitásról volna szó s mintha a

török hatóságoknak könnyen érthető érdekek volna a veszélyt a valódinál nagyobbnak tüntetni föl, úgy azonban, hogy a kereskedelmi hajózást még se kedvetlenítsék el végkép.

A mi azonban a partokon, különösen az európai oldalon tárult föl szemünk előtt, az csakugyan a legmoverebb harczképesség jeleit mutatta. Mindenütt táborozó és őrtálló török katonák voltak láthatók; a magaslatokon sátrak és faházak voltak elszórva, az egyik völgynyílásban nagyobb sátortábor is mutatkozott; a régi erődöket mind a lehetőség szerint megújították, átalakították és kiegészítették s a vársánczok nyílásain ágyúk torkai tátongtak. Abydosnál, túl a Dardanella-várákon horgonyzott a török flotta: mintegy 15—20 közép- és kisebb nagyságú pánczéloshajó, mind harczrakészen. Egy olasz operatársaság, mely a mi hajónkon utazott Braila felé vendégszereplésre, saját szemével győződhetett meg róla, hogy honfitársaik «fogadtatására» minden készen áll.

Körülbelül tudjuk, hogy azóta mi történt; hogy egy olasz flottilla ostromolta a Dardanellák bejáratát őrző két erődöt s azután a görög Archipelagos néhány szigetére vonult vissza, hogy továbbá, épen ennek következtében a törökök aknákkal egészen elzárták a tengerszoros nyílását s így teljesen megakadályozták egy időre a hajóközlekedést. Ennyit körülbelül tudunk — többet nem. Mert jó dolga volt Homernek, a mikor a «gyorslábú Achivok»-nak ugyane helyen lefolyt hadműveleteire nézve egyszerűen versbe foglalta a fennálló hagyományt. A mi napjaink történetíróinak sokkal nehezebb feladatuk lesz, mert hiszen a homlokegyenest ellenmondó ujsághírek miatt ma például még azt se tudjuk biztosan, vajon az olaszok «Varese» nevű pánczélos czirkálója igazán elsülyedt-e vagy nem?

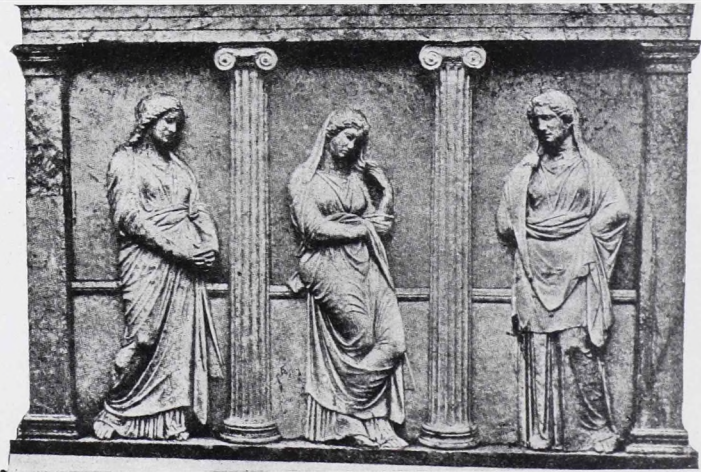
Ilyen hiányos értesülés mellett politikai combinatiókba

sem akarok bocsátkozni. Az bizonyos, hogy a Dardanellák elzárása a legtöbb európai állam kereskedelmét veszélyezteti, sőt egyértelmű a törökországi lakosság megsarczolásával is. De a károsított anyagi érdekek jelentőségét még messze fölülhaladja azoknak a politikai bonyodalmaknak a veszélye, melyeket a Dardanella-probléma föl-tárása hoz magával. Ezért valószínű, hogy ez az állapot nem fog soká tartani, tekintettel a nyomásra, melyet a hatalmak mindkét hadviselő félre gyakorolni fognak. Vajon melyik fél fog engedni? Hogy vajon Törökország lesz-e kényszerítve a szabad forgalom érdekében föl hagyni egy egyébként kétségkívül jogosult védelmi rendszabályllyal, vagy Olaszország fogja-e magát indítva érezni, a Dardanellákon való áttörésre irányzott tervét határozottan elejteni? ezekre a kérdésekre talán már a legközelebbi napok biztos választ fognak hozni.

* * *

Azóta, hogy ezeket a sorokat megírtam, az események nemcsak az azokban fölvetett kérdésekre adták meg a választ, hanem sokkal nagyobb bonyodalmakat és rázkódtatásokat idéztek föl Európának ezeken a keleti szélein is. A törökök és olaszok békét kötöttek, de oly békét, melylyel egyik fél sem érte el célját: Törökország máig sem kapta vissza az olaszoktól akkor megszállott szigeteit s Olaszország a meghódított Tripolitania birtokát azóta majdnem egészen elvesztette. A mostani világháborúban hamar feledésbe mentek az Európát akkor izgató vitás kérdések s a Dardanellák körül egészen más, sokkal nagyobb küzdelmek támadtak: három nagyhatalom iszonyatos tengeri hadereje jött ide, a felülről leskelődő Oroszország számára utat nyitni a Hellesponton át. És az egyesült hármassal kétségbeesett, öldöklő harcok

után kénytelen volt a köd homályában csúfosan visszavonulni a török és azzal szövetséges haderők hősiességének védelme elől. Arra a partvidékre, a mely a Hektor és Achilles, Ajas és Odysseus, a Lysander és Nagy-Sándor vitézi tetteit látta, a mi napjaink hőslegendája új, ragyogó fényt vetett.

A síró-asszonyok sarkophagjának domborműveiből.
(Konstantinápolyi múzeum.)

Az olympiai Zeus-templom nyugati oromzatának szoboresoportozata.

VIII.

OLYMPIA.

(1912.)

Hajnali öt óraker szállunk ki a Lloydgőzösből Patras kikötőjében. Még élénk emlékezetünkben van kiszállásunk Korfu szigetén, a hol a kikötőből hullámai kegyetlenül megtánczoltatták csolnakunkat. Itt is jó messzire horgonyoz a hajó a rakodóparttól; de a tenger nyugodt, mintha nem akarná a hajnal ihletes csöndjét zavarni. Minden csöndes, — a hajón is csak a kiszállók sürgölődnek, a parthoz közeledve sem hallunk más zajt mint az evező csattanását, bár már lesik az utazókat a különböző vendéglők, közlekedési vállalatok ügynökei. Partra érve első benyomásunk határozottan rossz, a keskenyvágányú vasút — Görögország fő közlekedési vonala, — a parton fut végig s a szabad ég alatt áll meg; mögötte félig nyitott, pajtaszerű épületben van a vasuti pénztár és a podgyászfeladás: ez Patras pályaudvara. Amennyit a városból látunk az új és máris ronda, modern és mégis szegényes; igazi keleti kereskedő-város.

Miután a parton figyelmünket egyelőre semmi sem köti le, ösztönszerűen visszafordulunk oda, a honnan jöttünk s nyomban lebilincsel az, a mit látunk. A patrasi öblöt, — mely mintegy előpitvara a hosszú korinthosinak, — innen

nézve úgy körülzárják egyfelől a Peloponnesus partja, melyen állunk, másfelől Akarnania és Aetolia hegyei s a háttérben az ión-tenger elhagyott, szintén magas hegyekbe csúcsosodó szigetei, hogy nem is látjuk nyílását a szabad tenger felé; az egész víztükörré lilaszin homály borúl, csak a szemben emelkedő hegyeket árasztja el a fölkelő nap rózsafénye. Gyönyörű hegyek! Koparak, meredek, zordak; magas sziklafalaik egészen a tengerbe látszanak lenyúlni, mintha sehol az életnek helyet adni nem akarnának; de zordon ridegségök varázslatos költőiséggé lágyul a hajnal első ölelésében... A mint a világosság terjed, lassankint fénylő gyöngysorokat látunk libegni a vízsík fölött, a hegyek lábánál; ott tehát apró városok terülnek el. Az első hegy hajlása mögött sejtjük Missolonghit, azt a helyet, mely körül annyi vér folyt a görög szabadságharczban s a hol 1824 április 19-én 37 ágyúdörgés jelezte — életéveinek megfelelően — a Lord Byron halálát; önkénytesen vett részt Hellas küzdelmében és sírját találta benne; elvesztése volt a legnagyobb ár, melyet Európa a görögök függetlenségeért fizetett.

Tovább nyugat felé nézve alig tudja szemünk Kephalonia és Ithaka hegytömegeit egymástól különválasztani; nem látjuk, hol kezdődik Ithaka, — az Odysseus Ithakája!... Vajon csakugyan az övé-e? hiszen Dörpfeld Homérra támaszkodva, oly meggyőzően mutta ki, hogy a «leleményes Odysseus»-nak a mostani Ithakához semmi köze, az ő szigete a tovább éjszakon fekvő mostani Leukas volt. Tehát ilyenképen Ithaka most egyszerre gázdátlaná legyen, a Senki szigetévé? Veszedelmes mesterség az Archæologia! az embert, halála után egy pár ezer esztendővel az átköltözés kellemetlenségeinek teszi ki. Annyi azonban bizonyos, hogy a Homér tanuságát ezentúl komolyabban kell vennünk, mint eddig; nagy mesemondónak tartottuk mindig, annyira, hogy végre ő

maga is mesealakká látszott változni, s most ime a Schliemann és a Dörpfeld ásatásai bebizonyították, hogy Homér sokban igazat mondott; történetíró is volt, nem csak meseköltő.

Hogy tehát Ithakával miképpen áll a dolog? azt nem tudjuk, hanem az bizonyos, hogy ez a föld, a melyen állunk, a Peloponnesus legészakibb csúcsa, Achaia; a «göndörfürtű Achaiok» hazája, bár ép oly kétségtelen, hogy Homér az Achaiok nevével a görögökét helyettesítette, s hogy ez a tartomány sohasem volt kizárólagos lakóhelye ennek az ősfajnak, de talán tipikus volt az achaiok — tehát a görögökre nézve. Lehet, hogy most is így van; a mit látunk, az tényleg mind sajátos, elütő minden mástól, tehát tipikusan görög és görögföldi. Például Korfu még úgy hat, mint egy darab Délolaszország; ott azt hisszük, hogy valahol a sorrentoi félszigeten járunk; a növényzet buja, mindennek olyan olaszos szabása van, az emberek is majdnem mind, beszélnek olaszul. Ellenben itt egyszerre minden más. A tengerparttól távolabb hegyeket látunk, melyek mögött még magasabbak emelkednek, hófödte csúcsokkal, felhőktől borítottak, azok már alighanem Arkádia hegyei, mert a félsziget talaja közepén emelkedik legmagasabbra; a tengerpart jó darabra sík, rajta itt-ott tölgyek nőnek, melyek még lomtalanok, hanem a gyümölcsfák már teljes virágukban diszlenek, meg az Eukaliptus; platánokat, melyekről Pausanias beszél, itt, Patras vidékén, a Peiros völgyében, ma hiába keresnénk. Szántóföld nincs, csak legelő és szőlőkert, ez utóbbi most, márczius közepén még nem is zöldel; a szőlőmivelés itt főleg az apró mazsolafajokra szorítkozik, s azok tőkéit úgy körülhantolják földdel, hogy alig látszanak. De azért Achaiában terem Görögországnak ma legjobb bora is; látjuk a mint falusi szőlőgazdák tömlőkkel a hátukon jönnek az állomásokra;

ezek a duduformájú kecskebőr-tömlők ma is épen olyanok, mint a minőket Homér látott és leírt.

Utunk mentén, — a mint az azurkék tenger partján, a váltakozó szigetekkel láthatárunkon, délnyugat felé tartunk, Elis irányában, — megismerkedünk a népviselet még elpusztítatlan különlegességeivel is. A sötétbarna vagy fehér csuklyás halinagubába öltözött pásztorokkal, kis kucsmával fejükön, túszejük alól kilógó redőzött, fehér szoknyával s az elmaradhatatlan fekete gyapotpamacs-csal bocskoruk fölfelé kunkorodó orrán. A ruha lehet rongyos szurtos, de a pamacsnak nem szabad hiányoznia! Ez a nemzeti dísz egyébiránt a katonák bakancsán is előfordul s a népviselet többi motivumaival együtt macedon vagy albán eredetű lehet; a régi görögök viseletének ehhez valóban semmi köze.

A politika zaja elől menekültem ide, miután azonban az ember sorsát el nem kerülheti, itt is belékerültem a politika legéktelenebb zsvájába. Görögország választások előtt áll; néhány vasútállomáson jelöltet várnak vagy fogadnak, beszédeket tartanak, veszekesznek, a kortesek a vonatnak — szerencsére eléggé lassú — menete közben a régifajta kocsik külső deszkajáróján szaladgálnak s benéznek a kocsiosztályokba, keresve híveiket; az állomásokon megkoszorúzva látjuk a jelöltek s pártvezérek képmásait, legtöbbször a Venizelos miniszterelnök pápaszemes, barátságos arcját. A hírlapokat csak úgy kapkodják, pedig temérdek napilap jelenik meg Görögországban. A görögöket, — ép úgy mint bennünket, — megeszi a politika.

Ekközben átléptük Achaia határát s immár Elis tartományban vagyunk: az «isteni» Elisben, a melynek hasonnevű fővárosa gyakorolta az olympiai játékok rendezésének jogát. Tehát már közeledünk Olympiához. A Pausaniastól földicsért termékenységnek ma nem sok nyomát

látjuk; a vasút előbb beljebb kerül a szárazföldre s átlépi a Paneios folyót, azután Zakynthos szigetével szemben megint a tengerpartot éri el, míg — már az arkádiai öböl felső csúcsán — Pyrgosnál megállapodik. Itt át kell szállanunk egy másik kisebb kaliberű és még lassúbb menetű vonatra, mely már Triphylia tartomány határa

A Heraion romjai, háttérben a Kronion-dombbal Olympiában.

közelében kelet felé, tehát Arkádia irányában, még az eddiginél is semmitmondóbb vidéken visz Olympiába.

Már elértük az állomást s még nem látunk semmit az egykori Olympiádok színteréből; gyalog kell jó darabot sétálnunk a vasúttól fogadónkig, — mert fogat csak egy van s az is csak a poggyászt viszi, — hogy végre a dombról, melyen a legnagyobb és legújabb fogadó s mellette a múzeum épült, megpillantsuk a szent folyó,

az Alpheios völgyét, ott a hol a télen rakoncátlan, de most jelentéktelen Kladeos torkollik belé s a hol már az ásatások területe is föltáruul szemeink előtt.

A fogadó és a múzeum között, az egyébként kopár dombon nagy fa áll; úgynevezett aleppoi szurkos-fenyő, a Pán fája, az uralkodó fanem ezen a helyen; ilyen fenyők nőnek az ásatások területén is és ilyenek borítják a fölöttük emelkedő Kronion dombot, a melynek tetejéről valamikor, az őskorban, az öreg istennek, Kronosnak hozott áldozatok füstje emelkedett az ég felé. Hanem ez a fapéldány valóságos király valamennyi között; a legszebb fák egyike, melyeket életemben láttam. Az aleppoi fenyő abban különbözik az olasz piniáktól, hogy rendszeren alacsonyabb, dúsabb lombozatú és valamivel világosabb színezetű.

Különben a körülfekvő hegyeket jobbra csak silány bozót borítja; formájuk, agyagos, vizmosásos talajuk erősen emlékeztet a mi felvidékünk rosszabbfajta hegyeire. Falu nincs közelünkben, a mint hogy a régi Olympia sem volt soha város, csak egy, az isteneknek szentelt berek, melyben templomok és kincsházak épültek; most ezek helyett vályogvisekók és szerény vendéglők keletkeznek a vasúthoz vezető út mentén. A legközelebbi falú, Druva, a nyugati magaslatokon fekszik, melyeknek meredek útján, ott a hol egykor az olympiai versenyek ezrekre menő nézőközönsége sereglett össze, most parasztfiúk hajtják lassan fölfelé szamaraikat, szomorú dalokat énekelve, melyekben ennek a hanyatlásnak egész tragikumája jut öntudatlan kifejezésre.

Az Alpheios lassú, iszapos folyása nem árul el semmit azokból a pusztításokból, melyekkel a régi Olympia dicsőségét eltüntetni segített, sem annak a mythosnak a költőiségéből, melylyel a hellenek képzelete ezt a szent folyójukat körülövezte. Az a körülmény, hogy vize helyen-

kint a föld alá rejtőzik, azt a hitet keltette, hogy a tenger alá is tud rejtőzni s más földön felbukkani; ezért a Syrakusa melletti siciliai folyónak ugyanezt a nevet adták s az Arkádiában eredőnek folytatását látták benne. Ennyit, mint természeti tüneményt komolyan hittek s Pausanias is mint ilyet beszéli el. A magyarázatot aztán a hitrege adta hozzá: hogy Alpheios, a folyóisten — mert hiszen minden folyót megszemélyesített a mythologia — vadász volt s belészeretett a szintén vadat űző Arethusa nymphába; ez azonban nem viszonzta vonzalmát s a távoli Ortygiába, Sicilia egy mellékszigetére menekült előle, a hol a róla nevezett forrássá változott. Ekkor Alpheios is folyóalakot öltött s a tengeren átfolyva Siciliának vette útját, hogy ott mégis egyesítse habjait az Arethusáéval.

Azt hiszem, már harmadszor említettem a Pausanias nevét s így ideje, hogy tisztába jöjjünk ezzel a nevezetes kútforrásunkkal. Nem akarom nagyképművelően föltételezni, hogy minden olvasóm ismeri Pausaniast. Azaz másodkézből hogyan ismerné, hiszen minden görögthoni Bædeker-tudomány is tulajdonképen az ő «Periegesis»-éből van merítve. És ez még legkisebb érdeme a derék görög utazónak, Elmondhatjuk, hogy az egész görögországi archæologia is főleg Pausaniason alapul s hogy a Curtius, Homolles, Kavvadias, Schliemann és Dörpfeld ásatásait az európai görög földön alig lehet a «Periegesis» útmutatása nélkül elképzelnünk.

Pausanias tehát a mi korunk tudománya szempontjából kétségkívül a legérdemesebb ókori írók egyike, érdemesebb akárhány classikusnál. Mert classikusnak ő egyáltalán nem mondható; mint író — kontár, vagy mondjuk kiméletesebb szóval — műkedvelő. Az ő érdeme az, hogy nem lévén tudós, mint Plinius és Strabon, mégis nagy utazásokra s az utazásain látottak pontos és fáradhatatlan leírására adta magát. Igaz, hogy élete

oly időbe esett, a mikor az utazás kedvtelésére — hogy ne mondjam sportjára — maga a világ akkori ura, Hadrián császár adta a példát. Elfogulatlan naivitása mellett, melylyel minden hallottat leirt, mégis egész eljárása — mondhatni — modernül hat. Az ember megdöbbenve érzi, hogy a közel 1800 év, mely tőle elvალaszt, voltaképen nem is távolság. Szinte hallani véljük azokat az idegenvezetőket, a kikre a Periegesis írója hivatkozik és a kik már akkor — 1800 év előtt — üzletszerűleg telebeszéltek az 1800 év előtti görögországi utazók fejét, természetesen nagyrészt oktalanságokkal is, de a melyek épenséggel nem értéktelenek ma reánk nézve. Oh, valódi szerencse, hogy az emberek nem tudják, hogy oktalanságok, ha véletlenül leiratnak, némelykor milyen érdekessékké válnak — 1800 év múlva. Egy helyen például Pausanias azt mondja, hogy ő leírja ugyan mindazt, a mit a görögök beszélnek, de mindazt el is hinni, épenséggel nem köteles; vajjon nem a legmodernebb journalistika álláspontja-e ez? Másutt gúnyolja az egykorú görögöket, hogy mindent megcsodálnak, a mi a távol külföldön, különösen Egyiptomban van, de közönyösek saját hazájok szépségei és műkincsei iránt; vajjon nem illik-e ez rá akárhány modern nemzetre is?

* * *

Tehát Pausanias a vezetőnk akkor is, mikor a Kladeos rozoga hídján áthaladva, az évezredektől fölfordított iszaprétegen át tört úton az ásatások területére lépünk. Az útnkat szegélyező kövek s a jobbra tőlünk tágas négy-szögge formálódó romok az egykori Gymnasionból s a Palaistrából valók, a hol az athléták a versenyek előtt laktak s gyakorolták magukat, a mai fogalmak szerint a traininget végezték. Még fölismerhetők a nagy gyakorló-

tér porticusának oszlopmaradványai s egy medence helye, mely kétségkívül fürdőül szolgált. Az egykori Propylaionból, a kapuból jobbra csak a kissé emelkedett küszöbül szolgáló széles kőlapok maradtak meg, de melyek még elárulják, hogy a bejárás oszlopsorok által háromfelé oszlott.

Itt lépjük át a majdnem négyszögalakban fallal körített szent liget, az «Altis» határát; területén valamikor platánok nőttek, most csak mélabúsan zúgó szurkosfenyők vetnek rá helyenkint árnyékot, míg a zizegő, magas avar között tömérdek vérvörös és lilaszín anemóna virít. Itt balra volt a Prytaneion, romjait a Kroniondombból kellett kiásni, a mely idő folytán, csuszamlások következtében, reáborult. A Prytaneion fogalma legjellemzőbb megnyilatkozása volt a községi összetartozás érzésének a görögöknél; minden városnak vagy községnek megvolt a maga Prytaneionja, községháza, a melyben hatósága székel, annak tagjai ellátást is élveztek s a melyben szünetlenül kellett égnie az áldozattűznek a Hestia oltárán, hogy a ki városát elhagyja, ebből a lángból magával vigyen egy méceset új otthonába. Az olympiai szenttelepnek is megvolt a maga Prytaneionja, hol a templomok őrei laktak s a hol egyúttal a versenyek győzteseire rendezett lakomákat tartották.

Lassankint áttekinthetővé lesz az egész terület, melyet egykor az áldozó, versenyző, ünneplő görögök ezrei árasztottak el s mely a Kronion fenyőlombos, meredek magaslattól egész az Alpheios medre közelébe terjed és a melyet néhol 4—6 méter mélységig kellett felásni, hogy az épületek talapzatai, az oszloptövek, a szerteszét fekvő oszlopdobok, fölirotos kövek és mindenféle márványtöredékek meg bronzleletek, melyek nagy részét most az alapítójáról Syngroszeionnak nevezett itteni múzeum őriz, láthatókká váljanak.

A Heraion romjai között állunk, Olympia legrégebbi templomának helyén, mert a híres Zeus-szentély területén Herának már előbb áldoztak, mint isteni férjének. Ez a templom eredetileg fából és vályogból épülhetett, az oszlopokat úgy váltották ki idővel egyenkint kőoszlopokkal; a későbbi hatalmas, porosz mészkőből készült dór-oszlopokból néhányat a legújabb korban ismét fölállították, úgy hogy erről a templomról régisége ellenére ma legteljesebb fogalmat szerezhetünk magunknak, annál is inkább, mert cellájának körfalai is még majdnem könyök-magasságig állanak s frizjének, födélpárkányának terracotta díszeiről és vízöntő lárváiról képet alkothatunk a múzeumbeli maradványok nyomán. Azokból a fogadalmi ajándékokból is, melyeket itt Pausanias látott, egyet — a legbecesebbet — megőrzött számunkra a véletlen s most az a Syngroseion legirigyeltőbb ékessége: a Praxiteles Hermese a gyermek Dionysossal karján, a halhatatlan mester egyetlen kétségtelen, eredeti és majdnem egészen teljes műve, melyet bírunk.

Hermes, ez a legsokoldalúbb istenalakja a görögök hitvilágának, a ki egyebek közt mint nagy gyermekbarát is volt ismeretes, játszani látszik a kis Dionysossal, a kit Zeus rábizott, hogy az őt fölnevelni hivatott Nympháknak adja át; könnyedén támaszkodik egy fatörzsre, melyre köpenyét függesztette s másik — fájdalom, hiányzó — karját emelten tartotta, egy szőlőfürtöt mutogatva, a kisdédnek, a ki — mintegy sejtelmében későbbi hajlamainak — mohón nyúl a bor levét rejtő gyümölcs után. Ez a jobb kar úgyszólván egyetlen lényeges hiánya a parosi márványból készült s helyenkint még az egykori színezés jeleit mutató, közismert szobornak, melynek csodálatos épségét annak a szerencsés körülménynek köszönhetjük, hogy a míg a templom állott, mindig födél alatt volt s később a szétmállott puha vályog borította el.

A gyermekalak, kicsinysége mellett túlságosan arányos formáival rávall a szobrászat kezdetleges korára, egyekben s különösen a főalakban a természetes idomok hű plasztikai utánzása, a tartásban mutatkozó lendület, egyszersmind nyugalom és egyensúly s a kifejezés eszközei fölötti souverain uralom már igazi remekművé avatják

Praxiteles Hermes-e az olympiai múzeumban.

a IV. század mesterének e művét. Különösen az ifjú férfiarcz szépsége méltó tárgya az általános csodálatnak s bár úgy abban, mint az idomokban is van valami, a nőiesre emlékeztető kecs és elegancia, az egész alak még sincs annyira túlfinomítva s nem annyira színpadiasan öntudatos mint például a belvederei Apollo-szobor.

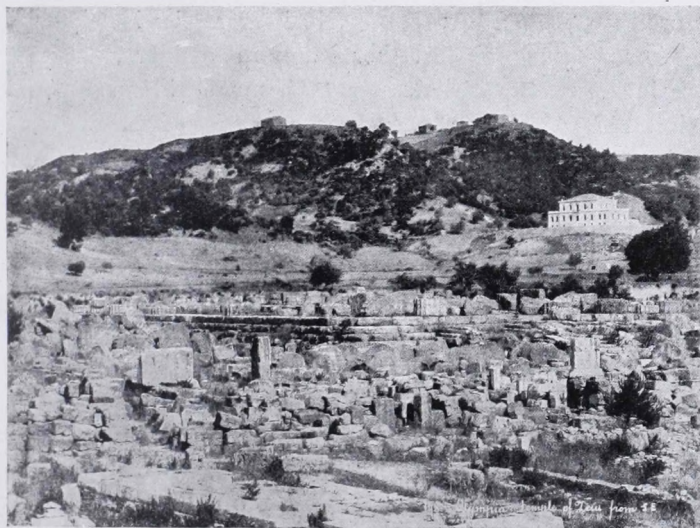
A Heraion alakulásának története legvilágosabb megerősítése annak a régi föltevésnek, hogy a görög építőstílus faszerkezetből keletkezett s így egyúttal csattanós czáfolata annak az újabb keletű művészetæsthetikai dogmának, mely szerint minden stílusnak az anyagból kell kialakulnia s csak az olyan formanyelv jogosult, mely az anyag valódi természetének megnyilatkozása. Ime a görög templom és ház oszlopai eredetileg fából készültek, az architrav vagy epistyl is fagerenda volt; a triglyph nem volt egyéb, mint a szarúfák feje, a metop pedig a szarúfák köze; s a görögök biztos művészi érzéke átvitte ezeket a formákat kőbe, márványba s ezáltal a régi stílusnak nem is sejtett új szépségeit keltette életre.

Ettől a templomtól délnek kell fordulnunk, hogy az olympiai Zeus-istentisztelet tulajdonképeni emlékeit lássuk. Itt volna mindenekelőtt a nagy, fő Zeus-oltár helye, mert hiszen az Altis egész területe kisebb-nagyobb oltárokkal s főképp Zeus-oltárokkal volt még a római uralom idejében elárasztva. Ezeknek s magának a főoltárnak is majdnem teljesen hiányzó nyomát, mely azok helyének megállapítását is ma kétségessé teszi, a régibb eredetű görög oltárok természete magyarázza meg. Azok tulajdonképen mészárszékek, egyúttal nyílt tűzhelyek és némileg kemenczék is voltak, a miből következik, hogy a szabad ég alatt kellett állaniok, nem készülhettek igazán monumentális anyagból s finomabb művészi kivitelben, sőt sok esetben úgy látszik a bemutatott tűzáldozatok szaporodó hamvával növekedett az áldozathely dombja s e hamuból gyúrt téglákból épült az oltár. Tehát ezek egészen másneműek voltak, mint a kisebb, vértelen áldozatok bemutatására szolgáló templomi oltárok.

Pelopsnak, a ki emlékezetes versenyével megalapítójává lett az olympiai játékoknak s a kitől ez az egész félsziget nevét kölcsönözte, a sírja szintén itt volt, valószínű-

leg a Zeus-oltár és Zeus-templom között; tehát az Altis legszentebb helyén, «az uralkodó királyok fölött uralkodó Kronion atyánk» tőszomszédságában áldoztak a heros emlékének.

Valódi középpontjául a szent ligetnek a Zeus temploma szolgált, Olympia és az egész Elis tartomány legfőbb dicsősége s az egész görög föld egyik leghíresebb, leg-

A Zeus-templom romjai Olympiában.

ünnepeltebb szentélye. Lehetetlen a retentő pusztulás fölötti fájdalom érzése nélkül lépünk a romok közé, melyek ma egyedüli hirdetői e templom egykori szépségének és nagyságának. Még látjuk a Peripteros hatalmas, dór oszlopainak töveit; az oszloptörzsek dobjai, mind délnek dőlve, ott fekszenek a magas fűben, összetartozásuk még fölismerhető; néhol egymásra tornyosultak a földrengés hatására is valló romok. Az egykori templom-

hajó területén a cellafal maradványai s a padló változó fehér és fekete mészkőlapjai még meglehetősen épen mutatják a belső szentély határait, az istenkép környezetét. Itt állott a Pheidias remekműve, melyet az Altis körfalán kívül számára épített nagyszerű műteremben alkotott elefántesontba és aranyba burkolt fából, melyet az ókor a hét világesoda közé sorolt s azt tartotta róla, hogy nem boldog az, a ki nem látta. Reánk semmi sem maradt e szoborból; csak óriási méreteit ismerjük s egykorú érdemből következtethetünk alakjára, A rege szerint a szobor fölállításakor Zeus maga villámcsapással adott kifejezést képmásával való megelégedésének.

A görög stílus egyszerűségének és szigorú törvényeinek köszönhetjük, hogy az Archæologia ezekből a maradványokból s a Pausanias egykorú leírásából teljesen rekonstruálni tudja az elisi Libon e templomalkotását, habár ma csak ásatag talapatát látjuk magunk előtt, nem fennálló romját, mint például a hozzá sokban hasonló athénei Parthenonnak. Hanem a miben az olympiai ásatások eredménye fölülmúlja azt, a mit a legtöbb egykorú görög műemlékből az utókor megőrizni vagy visszaszerezni tudott, az a két homlokoromzat timpanonjának márványszobor-csoportozata, melyet, bár töredékekben, de mégis annyira teljesen bírunk, hogy az egészről tiszta fogalmat alkothatunk. A töredékeket összeállítva láthatjuk az olympiai múzeumban, bár ez az összeállítás mindenesetre csak föltevéseken alapul s egyben-másban vitásnak tekinthető.

A keleti oromzat szoborcsoportja, mely Pausanias szerint Paioniosztól való, még kissé archaikus, merev elrendezésben mutatja Oinomaosnak a tartomány mesészerű ősi királyának versenyét Pelopsszal, melyben Zeus segítségével ez utóbbi lett győztes, a miért Pelops nemcsak Oinomaos leányának, Hippodameiának versenydíjúl ki-

tűzött kezét, hanem vele a legyőzött versenytárs országa fölötti uralmat is elnyerte. Az orommező közepében, a hol az legmagasabb, Zeus áll, mint a verseny intézője, nagyságban meghaladva az összes többi alakokat; két oldalán látjuk a két versenyzőt, küzdelemre készen, mellettük egy-egy nő: Oinomaos mellett neje, Sterope, Pelops mellett elnyerendő menyasszonya, Hippodameia. Tovább sorakoznak a versenyzők négyesfogatai, a legnehezebb művészi problemaképen a nem mély orommezőben a négy ló egymás mögé állítva; a kocsisok és nézők ülő alakjain túl, a timpanon alacsony szögleteibe két fekvő folyóisten van helyezve, bizonyára az Alpheios és Kladeos személyesítői.

A másik, a nyugati orommező csoportozata, melynek utánzatát a mi Szépművészeti Múzeumunk oromzatán láthatjuk, állítólag a Pheidiasszal egykorú Alkamenes műve. Ebben sokkal haladottabb fölfogás, több élet és mozgás, a csoportok szervesebb összekapcsolása, a tér szelleme- sebb kihasználása mutatkozik. A tárgy is — egyik legkedveltebb motívuma a görög plasztikának, a Kenthaurok és Lapithák küzdelme — sokkal alkalmasabb a mozgalmassághoz. A középhelyet itt is egy isten: Apollo foglalja el, itt is mint a küzdelem vezetője s a győzelem eldöntője. Az ábrázolt jelenet tulajdonképen a Peirithoos lakodalmán folyt le, mikor ő, mint a Lapithák fejedelme Deidamiával kelt egybe s a nászrakomára nemcsak barátját, Theseust, hanem a Kenthaurokat is meghívta s ezek az állatemberek a bortól felhevülve, hatalmukba akarták keríteni a menyasszonyt s társnőit, a kiket a két ifjú hősnek s a többi Lapitháknak csak erős küzdelemmel sikerült megmenteniök. A harcz heve még a timpanon-szögletekben kuporgó nőalakokat is — kiket a menyasszony szolgálóinak vagy talán helyi nympháknak tartathatunk — megragadni látszik; azok is izgatott kíváncsi-

sággal és félelemmel nézik a küzdelmet, melynek kimenetelét csak a két herost szemlátomást védelmébe vevő istenség nyugalma teszi a nézőre nézve kétségtelenné.

E két márványcsoportozat maradványainak művészet-történeti bece a görögök dekoratív plasztikájának s különösen timpanon-elrendezéseinek ismerete szempontjából egészen rendkívüli s azok fölfedezését joggal tekinthetjük az újabbkori archæologia egyik legnagyobb vívmányának. A művészi kivitel ugyan sok egyenetlenséget, néhol bizonytalanságot árul el; úgy látszik, mintha e művek azt az átmenetet mutatnák az archaikus szobrászattól a későbbi classicismusba, a mikor amannak lelkiismeretes igazságszeretete és tartózkodó mérséklete már elenyészett s emennek nemes idealismusa és hatalma a kifejezés eszközei fölött még nem volt uralkodó; de egyes megkapóan életteljes részletek, a meglevő fejek szépségei, az egységes compositio, hibáik és ellenmondásaik daczára magasra helyezik tiszta műbecs szempontjából is az olympiai Zeus-szentély ez oromzatdiszeit.

A templomnak keletre nyíló bejárata közelében állott a mendei Paioniosnak egy még kétségtelenebb műve, melynek talapzata most is régi helyén áll s melyet csonkán ugyan, szintén a múzeum kincsei között láthatunk: ez a messeneiek fogadalmi ajándékaképen s győzelmük emléke gyanánt idekerült Nike-szobor. A fejnek éppen elülső része letört, a karok csonkák, a szárnyak s nagy része a lengő köpenynek hiányoznak. De ebben a rongált állapotában is a szobor oly bámulatosan fejezi ki az alaknak röptéből való leszállását, a gyöngédségükben is aczélos tagok, a ruházat tapadó redői oly művészi tökélylyel vannak modellálva, hogy Paionioszt e műve után sokkal előhaladottabb mesternek kell tartanunk, mint a minőnek vésőjéről a keleti homlokzat csoportozata tanuskodik.

A messeneiek Nikéje csak egy volt a közül a meg-

számlálhatatlan fogadalmi adomány közül, melyekkel a görögök főistenöknek ezt a szentélyét gazdagítani igyekeztek. Elkezdve azokon az apró, többnyire bronzból készült s állatokat ábrázoló ajándékokon, melyeket a múzeum kifogyhatatlan bőségben tár elénk, s melyek által a görög földműves kétségkívül lábas jószágának jó-

A Paionios Niké-je az olympiai múzeumban.

létét akarta Zeus védelmé alá helyezni, a szobrok és kincsházak egész sora tanuskodott a hellének vallásos buzgalmáról, bőkezűségéről, de egyúttal művészetszeretetről is. A szobrok jobbára elpusztultak, néhány feliratos tábla vagy oszlop hirdeti még egyes versenyzők diadalát, s a Kronos-domb meredek lejtőjébe félig betemetve látjuk még, hosszú sorban azoknak a kis, négy-

szögletes, kápolnaszerű épületeknek — számszerint tizenkettőnek, — a Thesaurosoknak, kincsházaknak nyomait, melyekben az egyes görög tartományok és városok halmozták föl, különböző alkalmaknál, rendszeren hálából az Olympiai Zeusnak bemutatott értékesebb ajándékaikat. Sajátságos faja a Zeus dicsőségére emelt s őt ábrázoló szobroknak volt a kincsházák előtt sorakozó tizenhat «Zanes», vagyis oly istenkép, melyet büntetésül kellett a versenyszabályokat áthágóknak vagy egyébként vétőknek felállíttatniok.

Tekintettel az Olympiádok idejében a legnagyobb nyári melegben összesereglett nagy sokaságra, bizonyos profán jellegű épületekre is volt szükség a szentligetben és annak határain kívül; ilyenekül ismertük meg a Gymnasiont is és a Palaistrát, a Prytaneiont, ilyen volt a Buleuterionnak nevezett tanácsház és ilyen különösen a régebben, falfestései miatt Poikile, majd «a visszhang csarnoka» neve alatt ismert hosszú oszlopos folyosó, mely a Stadion bejáratától terjedt déli irányban az ünnepélyek kapuja felé, védelmet nyújtva a nap égető sugarai ellen s állítólag hétszeres visszhangjáról volt nevezetes.

Már a római uralom idejében, a mikor maga Nero császár lakást rendeztetett be magának az Olympiai Altis területén, hozta létre e helyen egy bőkezű adakozó a legfényűzőbb, de egyúttal valóban hézagpótló e nembeli építményt a Kronos-halom lábánál, az alkotójáról Herodes Attikosról nevezett fényes Exedrát, melynek alakját még világosan mutatják romjai. Ez az athéni Herodes, kinek nevével még a saját városában is fogunk találkozni, az Antoninusok idejében consuli tisztelet is viselt, egyébiránt mint dúsgazdag nagy úr azoknak a görög rhetoroknak a fajából való volt, kik sophista bölcselkedésökkel, szónoki hiúságukkal, ünnepeltetési viszketegökkel oly tipikus alakjaivá váltak Görögország római korszaká-

nak. Herodes Attikos azonban hazáját nemcsak szóvirágaival és szónoki poseaival, hanem igen szép építményekkel is igyekezett boldogítani. Ezt az Exedrát tulajdonképen helytelenül nevezték el így, mert az félköralakú volt ugyan, de ülőhelyek nem voltak benne, hanem vízmedenczék, a melyekbe mesterséges vezeték hozta az Alpheios csobogó vizét, mely itt a szomjazók és eltikkadtak üdítésére szolgált. A sok szobor között, mely e csarnokot díszítette, természetesen a bőkezű alkotó is szerény helyet talált, nemkülönben neje, kinek emlékére emelte ezt is úgy mint egyéb építményeit, talán engeszteléseképen, mert neje az ő brutalitásának áldozata lett.

Az ünnepi vendégek és az ünnepélyt vezető elisi hatóságok az oszlopos folyosó és a Zeus-templom közötti Agorán — piacon — gyülekeztek; ott olvasták föl műveiket az írók és költők, ott tartották beszédeiket a szónokok, mutatták be alkotásaikat a festők és szobrászok. Az atletikai mérkőzések színtere a Stadion volt és a Hippodrom. A Stadion bolthajtásos kapuját helyreállították; a kincsházak emelt-tere és az Echo-csarnok között lépjük át mint egy alagutat s túloldalán még láthatjuk a versenypálya medenczéjének kezdetét, a hol a pályabírák foglaltak helyet, a különféle gyalogversenyek, erőpróbák és küzdelmek intézői; a további Stadiont, melynek hosszát állítólag Herakles mérte ki az ő lépteivel, vastag földréteg borította be egészen a földhányásból alakított lépcsőzetes medence karimájáig. A ló és kocsiversenyek színteréül szolgált Hippodrom még távolabb esett, de az teljesen elpusztult.

* * *

Ezen az egész területen, melyet megismertünk, játszódtak le a világhírű olympiai versenyek. A templomok körül az istentisztelet áldozatok alakjában állandó volt,

de csak négyévi időközökben, az úgynevezett Olympiádokban lett e hely az egész görög világ középpontjává, melyen még némileg fokozottabb mértékben mint Delphiben, — nem is szólva az isthmosi és nemeai játékokról — keltek az összes görög államok egymással versenyre, nemcsak legjobb athletáik személyeiben, hanem műalkotásaikkal, szellemi termékeik bemutatásával és kitűnő férfiak találkozásával. A görögségnek apró államokra való széttagoltsága teszi csak igazán érthetővé ez ünnepi összejövetelek jelentőségét a nemzeti egység szempontjából; és e jelentőség magyarázza meg, hogy az Olympiasz vált a görögök egyetlen általánosan elfogadott időszámításává, hogy a hellén államok e nemzeti szentélyök helyét semlegesnek nyilvánították s az olympiai játékok idejére általános istenbékét rendeltek, azok zavartalan lefolyását biztosítandók. Megesett, hogy egymással hadi lábon álló országok küldöttei békés versenyre keltek e játékok alatt.

Az intézmény eredete a monda homályába vész, mely majd Pelopsot, majd Heraklest, sőt magát Zeust szerepelteti az olympiai versenyek megindítója gyanánt. Történetileg kimutatható módon a Lykurgos és Iphitos idejében ment végbe az első szervezés s így a Krisztus előtti 776. évtől számították az Olympiádokat és innen kezdve jegyezték föl a győztesek neveit; Pausanias megemlékezik még a 226-ik olympiaszról; a Krisztus utáni negyedik század végén szüntek meg végkép a játékok.

A nyári napfordulás idejét követő holdtöltekor kellett a versenyeknek végbemenniök, eredetileg egy napon, utóbb, körük mindinkább tágulván, időtartamuk is mindinkább hosszabbodott, míg végre öt napra terjedt ki. Míg ugyanis a verseny eleinte csak futásból állott, utóbb az egyszerű futamhoz — vagyis a versenypálya egyszeri befutásához — hozzájárult a kettős futam és azután a

lassúbb távgyaloglás, mely a Stadion tizenkétszeri bejárásából állott. Szokásba jött a fegyveres futás is — egy neme a katonai díszmenetnek — előbb teljes vértzetben, utóbb csak pajzszal. A birkozáson kívül kedvelték a Pankrationt, vagyis fegyverzett ökölvívást is, mely hasonló volt az angol boxoláshoz s művelték a kettőt egybekötve is. A tulajdonképeni atletikai versenyek koronája volt a pentathlon, vagyis összetett ötös verseny, mely futásból, a magas- és távolugrás bizonyos egyesítéséből, gerelydobásból, diskosvetésből és birkózásból állott; e verseny győzteseit helyezte a közbecsülés a legmagasabb polczra. Bizonyos versenynemekben nők is szerepelhettek, de teljesen elkülönítve, úgyszintén serdülő fiúk; volt réa eset, de csak egy, hogy egy 12 éves fiú a pentathlont megállotta. A hippodrom játékaik kocsi- és lóversenyek voltak; tartottak külön versenyeket felnőtt lovakkal és külön csikókkal, külön két- és négyfogatú kocsikkal. A kocsiversenyek különös tiszteletben állottak, azokat oly komoly ünnepi cselekményeknek tekintették a görögök, hogy halottaik emlékét is ilyenekkel ünnepelték. Az olympiai kocsiversenyekben királyok is részt vettek; általán idővel a költségesebb kocsi- és lóversenyek bizonyos aristokratikusabb jelleget kaptak a kevésbé költséges, inkább polgári jellegű gyalog atletikai versenyekkel szemben.

Részt vehetett az olympiai játékokban minden szabad és feddhetetlen életű görög, bárhol élt a föld hátán; csak a barbárok, vagyis nem görögök voltak kizárva. Idővel, mikor a göröglakta területek mindinkább római uralom alá kerültek, módot kellett nyújtani a rómaiaknak is a versenyzésre; kimondták tehát, hogy a rómaiak, mint a görögök vérrokonai, szintén versenyképesek.

A versenyre jelentkezők esküt tartoztak tenni Zeusra, hogy becsületes küzdelmet fognak vívni, valamint annak

tanúbizonyosságául is, hogy magukat valamely gymnasionban tíz hónapon át képezték és gyakorolták a versenyre. Az előképzés betetőzése azután Elisben s végül az olympiai gymnasionban és palaistrában ment végbe. Elis városa ugyanis minden Olympiásra tíz versenybíróvá választott; ezek voltak a Hellanodikék, a kiknek vezetése alatt folytak 30 napig a versenyzők próbagyakorlatai s a kik azután a pályázó athleták élén néhány nappal a verseny kezdete előtt bevonultak Olympiába s ott az ünnepély egész rendezését, valamint a pályabírói tisztet ellátták.

A verseny idejére azután Görögország színejava elzarándokolt a szent ligetbe. Minden állam követeket küldött oda, kik gyakran fontos diplomatiái tárgyalásokra használták föl ezt az alkalmat; a görög közélet, irodalom, művészet kitünőségei mind találkozót adtak egymásnak itt, hogy az olympiai napok fényét emeljék s magukat ünnepeltessék. Az Altis körül egész sátortábor keletkezett, az Alpheioson bárkák horgonyoztak, kereskedők élelmiszerekből és árucikkekből egész vásárt rendeztek. Csak a nők megjelenését korlátozta szigorúan a törvény, azok csupán az Alpheios déli oldalán tartózkodhattak s az ottani hegyek lejtőjéről nézhették a versenyt. Csak egyszer szegte meg e tilalmat egy anya, kinek fia a versenyzők között volt. Némelyek szerint Kallipateira, mások szerint Pherenike volt annak az özvegy asszonynak a neve, a ki, hogy meghalt férje helyett fiát, Peisidorost a versenyre vezethesse, az athleta-oktatók ruházatát öltötte magára; de mikor fia győztes lett, az öröm elragadta őt s átugorván a korlátot, annyira leleplezte magát, hogy ráismertek. A törvény szerint halállal kellett volna bünhődnie, de megkegyelmeztek neki fia érdemeért s az ő nagy anyai szeretetéért. Azonban ez eset óta, mely oly jellemző arra a lelkesedésre nézve, melylyel a görögök e játékokon csüngtek, szabálylyá emelték, hogy — ily ala-

koskodás elkerülése végett — ne csak a versenyző athleták, hanem a tanítómesterek is meztelenül tartoznak a Stadionban megjelenni.

Tudvalevőleg az olympiai győztesek pályadíja nem volt semmi egyéb, mint egy koszorú annak a szent olajfának lombjából, melyet a néphit szerint Herakles plántált itt, és egy pálmaág; az erő és a halhatatlanság jelvényei.

Az olympiai Zeus-templom metópjainak domborműveiből.

A Zeus temploma előtt hírnök kiáltotta ki a győztes nevét s hazáját és az arany asztalon nyugvó koszorút a Hellanodikék tették az ünnepeztetté. A megtiszteltetések és jutalmak egész sora követte még azután a megkoszorúzást; a győztes általános csodálat és ünneplés tárgya volt, megvendégelték a Prytaneionban, hazája diadalmenettel fogadta, minden köztelhetőtől mentes volt s minden gyülekezetben díszhely illette meg. Gyakori

volt az ily versenygyőztesek szobrának fölállítására is az olympiai szentély területén, különösen a pentathlon nyertesénél ez majdnem soha el nem maradt, mert ezt úgy tekintették, mint az összhangzatosan, egyenletesen kifejlesztett testi erők próbáját s a ki azt kiállotta, az a leg szebb férfiúnak is volt elismerve.

Az idők folyamában az Olympiádok intézménye sem maradhatott ment bizonyos túlzásoktól és kinövésektől, melyek részint az emberi hiúság, részint a versenyzés szenedélyének talajából fakadtak s élénken emlékeztetnek a mi mai sportéletünk túlhajtásaira. Csak a játékszenedélynek a mai sporttal kapcsolatos jelenségeire nem találunk példát a régiéknél; ez egészen a legújabb kor productuma. Ellenben a görögöknél is voltak athleták, a kiknek négyszáz győzelmi koszorúja nem annyira az ő dicsőségöket növelte, mint inkább az elszaporodott versenyek diadalának értékét csökkentette. Az egykorú leírások szerint az Altis végül szinte hemzsegett a győztesek, — köztük félig serdült fiúk — szobraitól. Volt olyan versenyző, ki ügyében bizva már előre elkészíttette s magával hozta a szobrát, úgy, hogy a kivitt diadal után azt nyomban föl is állíthatták, Kissé visszatetsző, bár teljesen modernnek tűnik föl az a mód is, a hogy a ló- és kocsi versenyeknél az ember egészen háttérbe szorult a ló és ennek tulajdonosa mellett. Olympiában volt rá akárhány eset, hogy a nyertes ló tenyésztőjének, sőt magának a lónak emeltek szobrot; ily megtiszteltetésben részesült különösen egy Pheidolas nevű kancza, a mely lovasát futásközben levetvén, mégis elsőnek ért a célhoz s ott szabályszerűen megállott. Nem hiányoztak a nyilvánvaló visszaélések sem. A kincsesházak előtt sorakozott birságszobrok a tanúságai, hogy bizony gyakran ravasz furfang, sőt egyenesen csalás és vesztegetés voltak segítők a sikerben; erre a monda szerint maga Pelops

adta a példát, megvesztegetvén ellenfele, Oinomaos kocsisát, úgy hogy ez aztán szándékosan kidöntötte urát; s Pelopsot mégis mint herost tisztelték. De viszont a görögök becsületes szigoráról tanúskodik, hogy például a versenyről igaz ok nélkül elmaradót mint gyáva szökevényt büntették. Szóval — az olympiai versenyek története is, ha összehasonlítjuk korunk sportviszonyaival, mutatja, hogy az emberiség az évezredek folyamában keveset változik: erényei mintha kopnának és eltorzulnának; félszégei, gyarlóságai, apró hitványságai vígan és mindig üdén öröközdelnek.

Azonban ezek a minden fényes jelenséggel együttjáró árnyoldalak nem homályosíthatják el azt a hatást, melyet az olympiai és egyéb versenyjátékokban betetőződő görög gymnastika az egész ókori görögség életére, testi és lelki fejlődésére, tetteire és szellemi alkotásaira gyakorolt. E nélkül nem is tudjuk elképzelni azokat a hős nemzedékeket, melyek e maroknyi nép életét oly ragyogó beütökkel vésték a történelem évlapjaira, e nélkül soha sem lett volna teljes a testi és szellemi erők ama nagyszerű harmoniája, mely mindenre, a mit a görögök hátrahagytak, a nemes szépség kitörölhetetlen bélyegét ütötte. Az athleták versenyei megtermékenyítették a görög költészetet és művészetet egyaránt. Alig van görög költő, ki a délczeggé, erőssé, hajlékonyná és ruganyossá képzett emberi test szépségét, s annak az athletikai játékokban való nyilvánulását meg nem énekelte volna. Pindaros szerint nincs nemesebb győzelem, mint az olympiai; Homer gyönyörködő részletezéssel írja le a futást, a diskosdobást, a birkózást és a kocsiversenyek izgató hajszeját, mert ő is úgy tartotta, hogy:

Szebb se dicsőbb diadalt nem arathat földön az ember,
Mint a melyet gyors láb s az erős kar versenye viv ki.

Még szembeötlőbb a kölcsönhatás, mely a görögök testi nevelése és képzőművészete, különösen szobrászata között fennállott. A mikor a külső és belső harcok lecsöndesedésével s egy áldásos békekorszak felköszöntével a művészet a hőscultus feladatát mintegy lezártnak tekinthette, rajongással karolta föl a versenyek békés harczaiban diadalmas férfierő megörökítését. Csodálandó realismussal mintázta meg a futó, a birkózó, a gelyvető, a diskosdobó alakját, az izomerőnek minden mozdulatban való kiformalódásával; s midőn így képet alkotott a görög athletika egész módszeréről s az ez athletikai játékokban nagyra nőtt nemzedék szépségéről, egyúttal ezeket az alakokat ideálul, kánonul, követendő például állította a fölserdülő utódok elé. Így szolgálta a görögök élete művészeteket s művészetök életöket.

A pusztulás végzetét semmi sem kerülheti el; Olympia dicsőségét is elérte az. A játékokat, mint a melyek szorosan össze voltak fűzve a pogány istentisztelettel, a hatalomra jutó kereszténység kezdettől fogva rossz szemmel nézte. I. Theodosius, az utolsó római császár, ki még a nyugat és kelet közös ura volt, 394-ben megtiltotta az olympiai versenyek megtartását. Konstantinápolyban, az egykori hippodrom helyén látjuk ma is az egyiptomi obeliszk talapzatának domborművein a szigorú imperator alakját, oldalán fiaival, Arcadiusszal és Honoriuszal, a kik között azután megosztotta birodalmát, és egész feszes udvarával, a mint a kocsiversenyeket szemléli. De a mit nem látunk többé Konstantinápolyban, azok az olympiai istenek keresztény buzgalommal kifosztott szentélyeinek kincsei, az a Pheidias boldogító Zeus-szobra, a mely szintén idekerült, hogy itt egy tűzvész alkalmával elpusztuljon. Byzancz nemcsak a saját multjának, hanem az antik kultúra nagy részének is temetőjévé lett. A keletrómai császárok balvégzetű hiúsága odavitette

Hellas műkincseit, hogy ott, az uralmukat és a várost ért katastrophák annál biztosabban pusztítsák el azokat.

A játékok vidám zaja elnémult, az istenképeket elhurcolták, de a templomok még állottak. Ekkor II. Theodosius fölgyújtatta az olympiai szentélyeket s az ő rombolását folytatta Alarich a maga gótjaival, folytatta a kezdődő középkor, mely a templomok köveiből várat épített az egykori Altis közepén, az ércszobrokat fegyverekké és munkaeszközökké kovácsolta át s a márványból meszet égetett. Még az, hogy az egyik épületet, a Megaront byzantin keresztény templommá alakítottak át, sem tudta azt a romlástól megóvni.

Mert a pusztítás munkáját az emberektől nemsokára átvette a természet, elenyésztette az alkotók és a rombolók nyomait egyaránt. Ismételt földrengések ledöntötték az oszlopokat, a Kronos-domb csuszamlásai elborították a lábához támaszkodó épületeket, a Kladeos áradásai évről-évre növelték az iszap, homok, kavicsrétegeket Zeus egykori szentélyének területén és az Alpheios sodró ereje magával ragadta az egész hippodromot. Az újkor közeledtével Olympia völgye sivár pusztaság volt, s a szőlőtermelő paraszt sejtelmével sem birt annak, hogy micsoda dicsőség sírhantjába vágja kapáját.

A feledés mély homályába végül a tudomány mécsese vetett derengő fényt. A XVIII. században Winckelmann kezdett arról ábrándozni, hogy Olympiát föl kellene kutatni, de eszméje saját hazájában sem keltett visszhangot. Azután az angolok és a francziák foglalkoztak a tervvel, sőt vizsgálták is a megmaradt kőhalmazokat; 1829-ben Abel Blouet a francia Akadémia megbízásából főlésta a Zeus-templom romjainak egy részét s a párisi Louvreba vitette a Herakles tetteit ábrázoló belső metopok néhány lapját. Ernst Curtius, a nagy német történet-és régiségtudós, — kinek most szobrával találkozunk az

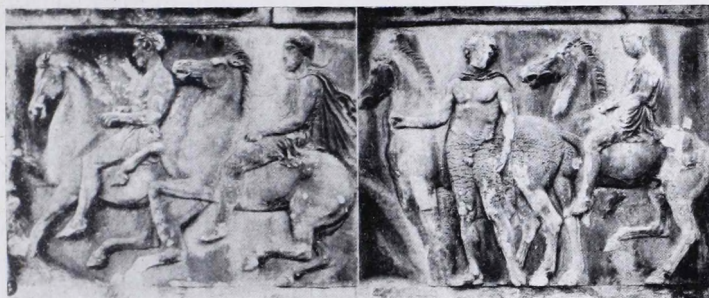
olympiai múzeumban, — mint az akkori porosz trónörökös oktatója, az ötvenes években oly lelkesedést keltett e fennkölt lelkű királyi ifjában Hellas régi dicsőségének föltárása iránt, hogy ez utóbb keresztülvitte atyjánál, I. Vilmos császárnál az olympiai munkálatoknak a német birodalom önzetlen áldozatkészségével való megindítását és keresztülvitelét, közel 900.000 franc költséggel. 1875-től 1881-ig tartott a munka, melyről elmondhatjuk, hogy majdnem mindent föltárt, a mi a régi alkotásokból még létezik e helyen, örök dicsőségére a nagy győzelme után az emberi művelődés békés szolgálatára kész német birodalomnak.

És tizenöt évvel Olympia föltárása után a művelt nemzetek egyetértése kiásta sírjokból az olympiai játékokat is. A francziák kezdeményezték, mi is részt vettünk benne s Görögország fővárosa igényelte magának az elsőséget, mint az új olympiai versenyek színtere. Azóta négy évenként más-más világvárosban újul meg a nemzetek versengése az olympiai dicsőségért. Igaz, hogy sok tekintetben el kell térni a régi példáktól, de az eszme, a cél, a szellem ugyanaz lehet s legyen is, a mi a régieknél volt.

Az Alpheios völgyében, a Kronion lábánál szomorú omladékok hirdetik a régi görög világ pusztulását; de a csákány, mely azokat kiásta és az igyekezet, mely az olympiai játékokat visszaállította, mutatja, hogy a régi görögök szellemének nemes megnyilatkozásai halhatatlanul élnek az emberiség köztudatában.

Az olympiai Zeus-templom nyugati oromzatának szoboresoportozata.

Részlet a Parthenon-fríz domborműveiből.

IX.

ATHÉNI BENYOMÁSOK.

(1912.)

«Thalatta! Thalatta!»

Ez a tengerüdvözlő kiáltása a Xenophon hazatérő harcosainak szinte jelmondása lehetne a görög nemzet egész fejlődésének és életének. Mindenütt a tenger övezi, tagolja a görög földet s a hol legmesszebb esik, ott a természet fölmagasította a talajt, hogy legalább el lehessen látni a tengerre. A görögök tekintete, gondolata így szükségkép a Poseidon sós árára volt irányozva mindig és mindenütt, képzeletükben, természeti ösztönükben az egészen összeforrt a haza fogalmával.

Abban a tengerközi, részben vagy egészen szigetszerű fekvésben, mely Hellast a tenger útján kelet- s nyugatra úgyszólván az egész világ szomszédjává tette, mintegy természeti próféciája is rejlett annak az egyetemes, világot átfogó hatásnak, melyet a görög szellem az egész emberiségre gyakorolni hivatva volt.

A görögök természetesen korán szolgálatukba fogadták a tengert, hajós nép lettek, mindig azok is maradtak; de

hajózásuk majdnem mindvégig csak parti hajózás volt, mely az öblök és szigettengerek vizeihez tapadozott, kerülte a nyílt tengert, nem ölelt föl nagy távolságokat. Nem voltak kereskedő-nép, mint a phœniciaiak, a világgal való tengeri érintkezésük inkább passív volt, mint activ; előbb fölvettek és földolgozták minden régibb nép kutúrájának gyümölcseit s azután közölték minden velök érintkező néppel életök és alkotásaik benyomásait, hatását. Miután telepeiket az ő szigettengereik túlpártjaira is kiterjesztették, végül legnagyobb diadaluk az lett, hogy az őket meghódító nemzet, a római, tőlük kölcsönözte legmagasabb műveltségének zománczát.

Thalatta! Thalatta! A tenger kísér el mindenüvé, a hová megyünk: akkor is, ha Olympiából Athénbe utazunk. Már Pyrgosnál elérjük az ión tengert s partján járunk Patrasig; onnan kezdve a korinthosi öbölnek a havasi tavakra emlékeztető látványában gyönyörködünk egészen az Isthmosig; itt átszeljük a csatornát, mely a nyugat tengerének vizét a keletével vegyíti össze, hogy aztán az Aegei tenger sziklás partjába beékelt sínek vigyenek egészen az Athén előtti utolsó halmokig.

A tenger és az ég leghívebb, legváltozatlannabb tanui itt Görögországban az idők folyásának; az egyedüliek, melyeket az emberek el nem pusztíthattak.

Már a korinthosi csatorna, bármily bámulatos mű, teljes megtagadása a múltnak; a régiek babonás kételylyel fogadtak minden kísérletet, mely a Peloponnesusnak az éjszaki görög szárazföldről való elszakítására irányult. Lehetetlennek tartották, hogy az ember megváltoztassa az istenek rendelkezését. Ez a lehetetlenség végre a XIX. században sikerült, és pedig főkép egy kiváló magyar ember, Türr István szívós igyekezetének. Most már a Peloponnesus sziget, és tengeri hajók a Piræusból egyenesen mehetnek át az ión vizekre és viszont, a nélkül, hogy meg kellene kerülniök az egész görög partvidéket.

Az út, mely a korinthosi földszorostól Athénbe vezet, a görög föld legrégebb szárazföldi közlekedési ere s majdnem lépten-nyomon hitregei visszaemlékezéseket idéz föl. Ezek szerint gyalogösvény gyanánt Skiron, a megaraiak hadvezére alapította ezt az utat, ki aztán itt lesben állott a vándorokra, s a ki hatalmába került, azt a meredek partról a tengerbe dobta, a hol egy óriás teknősbéka falta föl. A hős Theseus végül magát Skiront is e sorsra juttatta s ezzel szabaddá tette ismét az utat, mely azután Hadrián császár alatt nyerte el legnagyobb szélességét.

Most már vonatok viszik az utast zakatolva, prüszkölve, fütyülve a kaké skála fehér sziklafalának félmagasságában a tenger fölött, füstjüket el-elfogják a szirtrepedések s a ki kocsijok ablakából kinéz, az Aegei tenger hol arany-sárga, hol ibolyaszín síkján egymás útján látja fölbukkanni a Saroni öböl szigeteinek sziklahegyeit, a távolabbi Aeginát, a közeli Salamist s a háttérben Argolis messzenyúló part-jait. Nemcsak a Skiron áldozatainak emlékét őrzi ez a tenger mellék; itt ugrott a menekülő Ino kis fiával, Melikertessel a tengerbe; a gyermek holttestét egy delphin az Isthmosra vitte s ott Sisypchos megtalálván azt, eltemette s emlékét Palæmon név alatt vallásos cultus tárgyává tette, melyből az isthmosi játékok intézménye fejlődött ki.

Az isthmosi játékok helyét ma már megjelölni nem tudjuk, semmi emlék sem őrzi nyomukat; a földszoroson ma is szurkos fenyők nőnek elszórtan, mint akkor, mikor Sinis óriás ily fák összehajtott sudaraihoz kötözte áldozatait, hogy így széttépje őket, míg Theseus vele is úgy bánt el, mint Skironnal.

Láthatjuk, hogy itt a mythos minden elbeszélése a Theseus tetteihez, a Theseus nevéhez vezet, mint a hogy az út, melyen haladunk, a Theseus városa felé visz, ahhoz a városhoz, a melynek ő volt egyik legelső királya, ő volt

legendás nemzeti hőse, ép úgy mint a peloponnesusi dóroknak Herakles; ahhoz a városhoz, a melyet egy későbbi kor joggal mondott a Periklésének, s a melynek neve egy amaz istennőével, a kinek tisztelete a művészet legdicsőbb alkotásainak adott itt létet.

Athén a szárazföldről, Megara és Eleusis irányában megközelítve oly képpé foglalódik össze, mely egyszerre egész világot tárja föl a classikus ókor legnemesebb emlékeinek s főlemlő sejtelmét kelti bennünk mindazoknak a feledhetetlen benyomásoknak, melyek itt ránk várnak.

Tulajdonképen keskeny földnyelv az, melyet az Aigaleos és Parnes közötti magaslatokról áttekintünk, s mely az eleusisi és marathoni öböl között nyulik le a Kykladok szigetei felé, minden emeltebb pontjáról tengertől-tengerig nyitva kilátást. Majdnem teljes kopárságukban is festői, nyugodt, méltóságteljes körvonalakban emelkedő hegyek szegik be három oldalról azt a kis, domboktól megszagott, olajfák soraival behálózott síkot, melyen Athénnek ma már tekintélyes városképe nyugszik, középen az istennek várának, az Akropolisnak merészen felszökkenő dombjával, romjainak a köztudatba átment, semmivel össze nem hasonlítható classikus profiljával; a város délnyugat felé már majdnem összeér két kikötőjével: a jelentős kereskedő-emporiummá fejlődött Piræusszal és a modern tengeri fürdő alakját öltő Phaleronnal. Mint az Akropolis nyugodtabb rhythmusának szenvedélyes visszhangja emelkedik a város túlsó szélén jóval magasabbra a Lykabetos meredek kis szikladombja, mely elszigeteltségében igazán égből hullottnak látszik, mint a hogy a hitrege azt is tartotta róla, hogy a repülő Athena egyszer haragos ijedségében hullatta le.

Aigaleos, Parnes, Pentelikon, Hymettos; ezek a nevek csengnek fülünkben, ha Athén környezetének hegypanorámáján végigtekintünk. Ki hinné, hogy ezeket a neveket

ezen a földön valaha elfeledhették, hogy ilyen újabb keletűeknek adhattak helyet, mint; Daphno-Vuno, Ozea, Mendeli és Trelovuni? Most már ismét ezek az újabb elnevezések szorulnak szégyenlősen a háttérbe s a közhasználat büszkén újítja föl a régieket.

Az Aigaleos alacsony, hosszan elnyúló, jobbára kopár domblánczolata olyan, mint egy természetes sáncz, mely Athena városát az Eleusisnél a szárazföldre mélyen bevájódó tenger ellen védi. A Parnes legtávolabb esik s legmagasabb; rajta a Pausanias idejében vadkanokra és medvékre vadásztak, most is még legtöbb erdő borítja. Felső lejtőin fenyves födi még a Pentelikont is, melynek híres márványbányái messziről fehérленek, hirdetve, hogy innen került ki Athén fénykorának építő- és szoboranyaga, melynek maradványai ma is mutatják, hogy e márvány az idő s a légkör behatása alatt még szépül, mert halvány aranyzint ölt fel. A Pentelikon alatt terjednek el most a görög fővános nyaralótelepei. A Hymettost, melynek sziklás lejtőin ma már legfőlebb kakukkfű táplálja a méheket, főképp mézeért énekelték meg a költők; hatalmas, hosszan elnyúló háta a másik védőfal, mely Athént — szemben az Aigaleossal — mintegy körülfogja.

Bizony e hegyek erdőiben rettentő pusztítást vitt végbe különösen az újabb kor, veszni hagyva ezáltal a hegyek termőtalaját is és megrontva az égalji viszonyokat, különösen növelve a szárazságot, a minek természetes következménye a folyók kiapadása. Az Ilisos és Kephisos, melyeknek hús habjaihoz, árnyas folyásához annyi költői megemlékezés fűződik, ma tisztán talajalakulási fogalmak: medrek, a melyek végighuzódnak a város két szélén s a melyek fölött nagy hidak boltoznak, jelezve, hogy itt az év rövid, esős téli szakában víz folyik, a melynek azonban rendszeren már kora tavasszal nyoma sem látható.

Athén ma modern európai város benyomását teszi,

melyben az Akropolist és környékét kivéve csak elvéve bukkanunk antik maradványokra s melyben csak egy-két ódon, a fölmagasított utcák talaja alatt mintegy elsülyedt bizantin templom s az Akropolisz alatti régi városrész szűk, gyakran bűzös utcái emlékeztetnek arra, hogy keleten vagyunk s hogy itt a középkorban is város volt. Az újabb építkezés megemlékeznél látszik arról, hogy Homér szerint Athént «széles utcái» tették széppé, és tőle telhetőleg s a közelben kapható nemes építőanyag fölhasználásával igyekeznek a görög építőstílust fölújítani s a házaknak úgy anyaguk, mint alakjuk tekintetében monumentális jelleget adni. A királyi palota, mely szép kert szomszédságában úgyszólván középpontjául szolgál az újabb Athénnek, majdnem kaszányaszerű józanságában is ezt az építési irányt képviseli s a magánházak görögös stíljére a legszébb példát a Schliemann kis palotája adta meg.

Nagy szerencséje Athénnek s általán Görögországnak, hogy új korszaka ép úgy nem fogy ki a gazdag, bőkezű s a mellett még nemes ízlésű építőmæcenásokból, mint a régi, csak a jellegök változott meg a kornak megfelelően. Az Eumenesek, Antiochosok, Attalosok, Hadriánok és Herodes Attikosok helyére a Sinák, Bernardakisok, Vallianosok, Awerofok és Syngrosok léptek; a királyok, császárok és rhetorok szerepét a külföldön meggazdagodott bankárok és kereskedők veszik át. A példa egykép dicséretes és az eredmény egykép örvendetes.

Ezeknek a hazafias építőmæcenásoknak -- a kikért sok ország irigyelheti a görögöket -- az érdemét hirdeti a nemzeti Múzeum, a szép Akadémia-palota, -- a mely megelőzte a saját rendeltetését, mert Görögországnak akadémiaja még eddig nincs, -- az egyetem, a könyvtár és különösen a Stadion. Az előbbieken merőben új alkotások, de ez a legutóbbi megújítása a réginek, annak eredeti helyén és eredeti méreteiben épült tiszta fehér márvány-

ból. 50,000 ember befogadására s a környező cyprusligettől koszorúzva feledhetetlen benyomást tesz látogatójára.

Népráji impressiókat hiába várnánk Athénben; az utca életében is uralkodó a nemzetközi európai jelleg; a mi kevés népviselet látható, az ép úgy, mint az eladásra kínált háziipari munkák és a vadászkatonák egyenruhája határozottan albán jellegű, a minthogy ez a népfaj éppen Attikában ma is legerősebben van képviselve. Visszata-

A modern Athén, háttérben a Likabettosszal.

szító jelensége a helyi népeletnek itt Athénben is, hogy halottaikat nyitott koporsóban, fölvirágozva viszik végig a város utczáin; a magas fekete süvegű, karingbe öltözött, rendesen dús hajfürtű és hosszú szakállú görög papok festői alakú vezetői az ily meneteknek.

Én különben képviselőválasztások idejében is láttam Athént, s meggyőződtem róla, hogy lakosságának élénk temperamentuma hatalmasan hullámoz az ily mozgalmakban. Pokoli zajt ütnek, nemcsak kiabálásukkal, hanem mindenféle kézimozsarakkal is, melyeknek döreje félel-

mesen hasonlít a puskaropogáshoz, s e mellett valódi «görög tüzet» égetnek a mi már-már divatát múltó fáklafényünk helyett. A választás napján itt járt idegenek alig tudták megértetni a lármás kortesekkel, hogy ők sem a «Rha!», sem az «Angira!» jelszóra nem esküdtek, sem Rhallis úrhoz, sem a horgony jegyében győztes Venizelos úrhoz nincs semmi közük.

Széchenyi, a ki 1819. tavaszán, tehát még a török időben látogatta meg Athént, még annyira az óvilág romjainak kizárólagos hatása alatt állott, hogy mélységes melancholia fogta el: «Búskomolylyá tett — úgymond naplójában — a rég elmúlt nagyság szemlélete, s viszont ahhoz hasonlítva az én eddig oly dísztelenül töltött ifjú éveim átgondolása... mégis igen fájdalmasan esett nekem, s valami homályos ellenkezés fogott el, hogy ezt a helyet el kelle hagynom: mintha sehol többé olyan tiszta kék eget nem fognék találhatni...»

Persze akkor még Athén nyomorult kis városka volt, melynek alacsony jelene egy percze sem vonhatta el a figyelmet a múltnak töredékeiben is hatalmas emlékeitől, a mikor «Hellasnak kincse» igazán csak «egy elomló rom» volt. Ma ezeket a kincseket — a míg lenn a városban járunk — szinte fáradságosan kell összekeresnünk. Ezekben az alsó régiókban különben túlnyomók a római korszak emlékei, főkép a Hadrián alkotásai, a ki úgy belészeretett Görögországba, hogy Tibur melletti nyaralójában egész kis görög világot varázsolt maga köré s a ki a maga dicsőítésére emelt, ma is meglehetősen épen látható, se nem szép, se nem impozáns diadalkapunak keleti oldalára ezt a főnnhéjázó fölírást vésette: ez a Hadrián városa, nem a Theseusé, nyugati oldalára pedig ezt: ez a Theseus régi városa.

Az ilyenképen a Hadriánénak megjelölt városrészben látjuk a romjait annak a leghatalmasabb alkotásnak is,

melylyel e császár magát Athénben megörökítette; mert ő — mint hellén kortársai dicsérve mondták róla — a legnagyobb tiszteletben részesítette mindazt, a mit a görögök szentnek tartottak, sok templomot építtetett itt, sokat gazdagított adományaival, úgy hogy méltán minden városban szobrot emeltek neki. Ő juttatta befejezésre az olymposi Zeus óriási templomát, az Olympieiont, az egyetlen ismeretes Zeus-templomot Athénben, melyet a régiek a világ csodái közé számítottak s melyen Peisistratos óta építgettek Pallas városának hatalmasai, a nélkül, hogy el tudtak volna vele készülni. Csak egy Hadrián birkózhatott meg e földadattal. A templom rengeteg oszlopaiból még tizenöt áll; a XIX. század közepén állott még egy tizenhatodik is, mikor az 1852-ik évben ledőlt, földrengést véltek érezni a városban; most fekvé szemlélhetjük és megfigyelhetjük, hogy voltak dobjai egymásra illesztve. A vályúzott oszlopok korinthusi stílus hozza magával, hogy sokkal karcsúbbak és magasabbak például a Parthenon dór oszlopainál; a délkeleti szögleten a külső és belső oszloprend fejei még magukon viselik az epistil roppant kockaköveit s a megmaradt talapzat kiterjedése, összemérve az oszlopok szédítő magasságával, fogalmat ad az egykori Zeus-szentélynek maga körül mindent eltörpítő nagyságáról.

Tovább, az Akropolistól éjszaknyugatra eső területen maradt fenn, egy dombszerű emelkedésen a legépebb görög márványtemplom, melyet ma Athénben, sőt egész Hellasban találhatunk: a méreteiben kicsiny, de stíljében nemes úgynevezett Theseion, Theseus-templom, melynek a valóságban aligha volt valami köze a népszerű attikai heros cultusához. Bécsben a Volksgartenben mintegy másolatát állították föl s beléhelyezték istenképül a Canova szép Theseus-csoportozatát, mely újabban az udvari szépművészeti múzeum lépcsőházába került.

Ma a régészetben még mindig vitás kérdés, vajon ez a templom ugyanaz a Hephaistos-szentély-e, melyet Pausanias leír, vagy a melitei Herakles temploma volt-e? Pentelei márványból épült dór oszloprendű Peripteros, melynek csak domborművei készültek parosi márványból, s mely elrendezésében és plasztikai díszében elárulja, hogy a Parthenon után és annak hatása alatt keletkezett. Hogy külseje, sőt rekeszes mennyezetének nagy része is eléggé épen maradt reánk, azt annak köszönhetjük, hogy keresztény templommá alakították át s az újabb időkig mint ilyet használták is, a mi azonban viszont belső szerkezetében lényeges változásokat vont maga után s valószínűleg okozója lett annak is, hogy két homlokzatának timpanon-domborművei eltűntek. Megmaradt azonban a metópok reliefsjeinek egy része, mely mutatja, hogy az egész sorozat mintegy párhuzamosan a Theseus és a Herakles hőstetteit ábrázolta; az előbbieik közül még ráismerhetünk az athéni hős küzdelmére Prokrustessel, a Kentaurosokkal, a Minotaurossal, a kegyetlen Sinissel s az útonálló Skironnal.

A római kor Agorájának maradványai egészen körül fogják Athén egy másik, csodálatos épségben reánk maradt kis antik épületét, a jól ismert szelek tornyát. Így nevezik azért, mert a takaros kis nyolczszögű torony mind egyik oldalán a megfelelő szélirányt személyesítő istenség domborművű képét mutatja; azonban kétségtelen, mert a belső szerkezet elárulja, hogy e torony, melynek még építőjét is meg tudjuk nevezni, Kyrrhosi Andronikos személyében, egy vízóra házául szolgált, valószínűleg az első vízórának, mert azelőtt a vízlefolyást legfőlebb törvényszékeknél a beszédek idejének megszabására használták, nem a nap és éj óráinak mérésére. Megfejtetlen rejtély, hogy min alapul a Klepsydra névnek, mely a szó görög etymológiája szerint körülbelül lopódzó vizet jelent, közös-

sége az ókori vizórák s a között a forrás között, mely épen a szelek tornya fölött, az Akropolis dombjának egy sziklahasadékában ered és hajdan az egész fellegvárnak vízzel való ellátására szolgált? A helyi közelség azt a gondolatot kelti, hogy talán a forrás neve ment át a toronybéli s egyéb időmérőkre; azonban valószínűbb, hogy a forrás kölcsönözte nevét a vizóráktól, talán azért mert időszakonként telt csak meg vízzel.

Ezzel a kis emlékekkel némileg rokon, bár karesúbb és kecsesebb az Akropolis keleti csúcsa alatt emelkedő Ly-

Az ú. n. Theseus-templom Athénben.

sikrates-emlék, mely tulajdonképen csak talapzata volt annak az ércből készült háromlábasnak, a mely egy Lysikrates nevű karmesternek, ki fiú-dalkarával versenyzőztes lett, jutalmául szolgált. A régi görögöknél oly gyakoriak voltak az ilyen dalosversenyek emlékére közszemlére állított háromlábások, hogy ezen a tájon egy utcát neveztek el a háromlábasokról. Hogy ennek az egynek bájos, kerek, pilléres talapzatát a rajta levő Dionysosnak, a vidám dal istenének szentelt domborművekkel el nem pusztította az idő, azt annak a véletlennek tulajdoníthatjuk, hogy egykor a köréje épült kapucinus-

kolostor barátai a kis torony belsejét könyvtárul használták.

* * *

Szinte áhítatos izgalommal közeledünk az Akropolishoz. Előttünk emelkednek meredek sziklafalai, a melyeknek barlangjaiból az ókor természetes szentélyeket formált Pannak, Apollónak, Dionysosnak, Asklepiosnak s most e barlangok némelyikében keresztény szentkép előtt örökmécs ég; talán, hogy a pogány istenek hazajáró lelkeit tartsa távol. Feljebb várfal koronázza a sziklát, mintha abból nőtt volna ki: itt, a déli oldalon, melyhez közeledünk, a Kimontól alkotott fal, támaszpillérektől megszakítva majdnem egészen egyenes irányban fut végig a hosszukás várhegy szélén s annak merevebb, szabályosabb formát ad, mint a minőt a város felőli, északi oldal mutat, a hol a régibb falazás a szikladomb minden ki- és beszögelléséhez alkalmazkodni látszik. És a várfal párkánya fölött már intenek felénk a Parthenon sárgás márványoszlopai, minél közelebb jutunk hozzájuk, annál fájdalmasabban láttatva romlásukat...

Már a Lysikrates-emlék elárulta, hogy itt, a hol járunk, a Dionysos vidám uralmának területén vagyunk; az ő nagyszerű színházának romjai nyílnak meg előttünk, mikor útunk a fellegvár felé kezd emelkedni.

Ez a színház talán legnevezetesebb építészeti emléke a görög drámának, úgy a mint az a Bacchusi dalból és tánczból, a dithyrambosokból kifejlődött s mindenesetre itt Athenben ünnepelte legnagyobb diadalait; nevezetes azért is, mert különösen Dörpfeld kutatásai és iratai által még ma is eldöntetlen vitakérdések kiindulási pontjává lett a görög színházak szerkezetére, berendezésére nézve. Bizonyos, hogy a görög dráma fénykora óta nagy átalakulásokon ment ez a theatron keresztül s hogy az, a mit

Ébből az Akropolisra.

ma látunk belőle, nagy részében a római korszak alkotásainak, illetőleg átalakításainak eredménye. A skenát kívülről lezáró fényes oszlopcsarnok egészen elpusztult, ma már csak talapzataiból láthatunk valamit, a színházat bekerítő körfalak is a felső ülésorokkal együtt leomlottak; a proskenion diszeül szolgált márványdomborművekből, melyek a Dionysos történetét ábrázolták, most már csak a nyugati sorozat áll, önkényesen összeillesztve, jobbra csonkán, fejetlen alakokkal, csak egy, a kópárkányt emelő guggoló Silen tartotta meg hosszúfűrtű, nagy szakállú fejét a vállai között. De a most félkörű orchestra márványlapjai még ugyanazok, melyeken egykor szilaj énekszó mellett a dionysosi tánczokat járták és az első sorok pompás fehér, faragványos márványszékei még névfelírását viselik Bacchus ama papjainak, a kik szállólombbal koszorúzva telepedtek le rájuk, hogy kaczagva és tapsolva ünnepeljék a vidám istent, a kinek dicséretével telt meg szüret idejében ez az egész környék, a népies Bacchanaliák városnegyede.

Tovább haladva a vár útján, hosszú csarnok maradványai mellett megyünk el, melyet a középkor erődíjénnyül használt, úgy hogy omladékaiban alig ismerhetünk rá eredeti rendeltetésére. Ezt Athén barátja, Eumenes, pergamoni király építtette ajándékkul a városnak, mintegy az Akropolis építészeti befejezéseül s a végből is, hogy benne üdülést s úgy a napfény, mint az eső elől menedéket találjanak a Dionysos színház látogatói. Utóbb e csarnok nyugati csúcsához csatlakozott a Herodes Attikos színháza, mely már egészen római modorban, jobbra kötörmelékkal és habarcsesal megtöltött falakból épült; kívülről hatalmas kockakövek védik e falakat, melyeket a fényűző építő belülről valószínűleg márvánnyal vonatott be. Ez Odeion volt, vagyis kizárólag zeneművek előadására szánt színház, a miért méretei kisebbek s födele

is volt czédrusfából; belseje még teljes képet ad egykori szerkezetéről; azt is látjuk, hogy színpadja emeletes volt, valószínűleg a felső emeletek szolgáltak az istenjelenések színhelyéül.

Egy vasrácskapu, mely mellett őrház van, jelzi, hogy az Akropolis zárt területéhez jutottunk, de melyen belül még kocsit visz, erős kanyarulattal a Propylaiák elé.

A Dionysos-színház nézőtere Athénben.

Az a kapu, a melyet a barbárkor várerődítményeinek tömkelegéből Beulé francia régész szabadított ki, s a melyet ezért most az ő nevével szoktak megjelölni, a római uralom alkotása s mintegy külső zára a görög uralom idejében minden előudvart nélkülöző Propylaiáknak. Valószínűleg csak a rómaiak idejéből való a meredek lépcsőzet is, mely néhol építve, néhol a sziklába vájva vitt az alsó kaputól a Propylaiák felé s melynek

szerkezetét még most is egészen áttekinthetjük, annál inkább, mert részben már meg is újították. Legalább is kétségtelen, hogy Athén fénykorában a később Herodes Odeionjától elfoglalt terület felől kanyarulatós följárás létezett kocsik, lovasok, áldozatbarmok számára egész a Propylaiák közepkapujáig, a melyen keresztül is lépcsők nélkül lehetett a vár belső területére eljutni. E nélkül el sem képzelhetjük a Panathenaiákat ünneplők felvonulását úgy, a mint azt a Pheidias iskolája a Parthenon-fríz domborművein ábrázolta.

Az a pentelei márványból épült s Propylaiáknak nevezett kapucsarnok, melynek nagyszabású helyreállítását most van folyamatban, a Perikles idejéből való s Mnesikles építész tervei szerint csak részben épülhetett ki. Vajjon a közbejött peloponnesosi háború okozta-e a munka megszakítását, vagy fennálló, régibb szentélyek voltak akadályai a terv teljes végrehajtásának? azt nem tudjuk; azonban szembeszökő, hogy a déli szárny az éjszakihoz képest kétfelől is csonka maradt.

A díszkapuként, egyúttal bizonyára őrházul is szolgált csarnok építészeti alapgondolata két kiterjesztett kar lehetett, mely a várhoz érkezőt mintegy öleléssel fogadja. A középső csarnok szolgált tulajdonképen kapuként, és pedig hat oszlopsorának megfelelően ötszörös kapuként; az északi szárny Pausanias leírása szerint a híres Polygnot festményeit tartalmazta, a kisebb, déli valószínűleg az őrség tanyája volt. Ez utóbbihoz a frank uralom idejében a Propylaiák leomlott vagy lebontott köveiből épült ormótlan őrtornyot illesztettek, melyet csak Schliemann 1875-ben bontatott le, hozzáférhetőkké tévén ezáltal az antik építmény ott fölhasznált alkotórészeit is.

A Mnesikles Propylaiái csonkaságuk mellett is a görög építés egyik legtekélyesebb példáját szolgáltatották; erről tanuskodnak még mostani romjaik is. Gardner joggal

mondja a legszebb ókori diszkapunak, mely megszámlálhatatlan utánczás tárgya lett a régi és az újabb időkben. A várdomb meredek alakulásához való hozzáilleszkedés és az épület rendeltetésének szemmeltartása, különösen a középső főcsarnok építészeti megoldásában a művészi elmésség netovábbját eredményezte itt. A kapucsarnok külső megjelenése úgy a följárás, mint a vár belső tere felől a tömör, nyugodt, vaskos dór stíl alkalmazását kö-

A Nike-templom az Akropolisban.

vetelte meg; ámde a csarnok belsejében, mintegy pihenőül magas méretek és fényes kiképzés voltak szükségesek és el kellett kerülni, hogy az ily méretek mellett még vastagabb dór oszlopok a csarnok áttekinthetőségét gátolják. Így tehát a belül fölmagasított mennyezet tartóul Mnesikles karcsú, magas ión oszloprendet alkalmazott. Ez is fényes példája annak, hogy ha volt is a dór és ión építészeti stílus kifejlődésében ezeknek az egymással egyébiránt az idők folyamában gyakran helyet cserélő fajoknak

megkülönböztethető részök, e stílek használata soha időhöz és helyhez kötve nem volt, hanem a kifejtett görög építészet tisztán czélszerűségi és dekoratív szempontok szerint szabadon választotta és váltogatta azok alkalmazását, gyakran egyidejűleg és ugyanegy épületen helyet adva mindkettőnek, de rendesen úgy, hogy azok benyomása külön-külön érvényesüljön s ne árthasson egymásnak. Az ión Athénben az iónnak nevezett stílus csak mint kiegészítő jelentkezik a dór mellett.

A Propylaiák felé haladó balról, a képtárnak nevezett szárny előtt, ezzel majdnem egyenlő magasságú hatalmas kőtalapzatot lát, melyen a rómaiak idejében Agrippának, az Augustus császár vejének és barátjának s a római Pantheon építőjének diadalkocsira helyezett szobra állott.

Az ezzel szemben, a déli szárny előtt messzibbre kinyúló bástyára valamikor egyenes lépcső vitt, mely most félbeszakadtnak látszik; ha a Propylaiák első oszlopsoránál jobbra kanyarodva erre a bástyára lépünk, bájos, kis ión stílű templom áll előttünk: az Athena-Nike szentélye. Ezt valószínűleg a plateai csata emlékére, a perzsáktól elragadott zsákmányból építették az athéniek a «szárnyatlan» Nike, tulajdonképen Athena tiszteletére, ki a győzelem istennőjének is volt elismerve, s kinek inkább csak segítő-szellemi gyanánt szerepeltek a szárnyas Nikék. Ezt a kis templomot a törökök lerombolták a XVII. században, s mikor Görögország fölszabadult uralmuk alól, mintegy újabb győzelem jeléül, régi helyén újra fölállította a Nike-szentélyt. A kettős oszlophomlokzattal bírt épület azonban csonka; hiányzik födele, belseje üres és a körülfutó friz domborművei csak terracotta másolatai a British-Museumba került eredetieknek. Ezek a reliefek nyilván a plateai csatát ábrázolják rendkívül életteljes, mozgalmas csoportokban s a homlokzaton a győzelmet adó istenek egy gyülekezetét. Az itt kissé keskeny bástyát valamikor

márványsorompó szegte be, melynek egyes lapjai még ma is láthatók az Akropolis-múzeumban, a görög plasztika javakorából való gyönyörű Nike-csoportokkal; a ruha-redőzet utánzásának valóságos csodáit szemléljük ezeken az áldozatokat előkészítő, diadaljeleket fölállító, sarujokat leoldó, hosszú peplosba burkolt keces leányalakokon.

Saruját leoldó Nike-alak; dombormű az Akropolis múzeumában.

Ha a Nike-pyrgoson, ott, a hol a templom előtt egykor az istennő oltára emelkedett, megállunk, jobbra és balra messzeterjedő, felséges kilátás nyílik meg előttünk s egész raja az érzelmes, gyászos vagy magasztos mondai vagy történeti emlékeknek szállja meg lelkünket.

Innen nézett Aigeus király, Krétából érkező hős fia,

Theseus jötte elé. Ez megígérte, hogy ha szerencsésen legyőzi a Minotaurust, fehér zászlót tűz ki a hajóra, mely rendesen fekete lobogó alatt vitte a szörnyeteg áldozatait Krétába. Azonban az ifjú, hőstettével elnyervén Ariadne kezét, szerelmi mámorában megfeledkezett ígérteréről s mikor atyja megpillantotta a fekete zászlót, azt hívén, hogy fia elveszett, levetette magát a sziklabástyáról és szörnyet halt. Emlékére most is Aegeinek nevezik ezt a tengert.

A víz síkját, innen nézve nyugat felé Salamis hegyes szigete zárja le; a keskeny öbölben, mely e szigetet az attikai szárazföldtől elválasztja, vívták meg a görögök a győzelmes salamisi csatát Themistokles vezérlete alatt, miközben a perzsák a védtelenül hagyott Akropolist bosszúból fölperzselték.

A várnak ezt a nyugati fokát kisebb-nagyobb szikladombok övezik körül; a legszélsőbb és legmagasabb, hosszan elnyúló halom balról a Mouseion, melyet nem a múzsákról neveznek így, hanem Mouseiosról, a dalnokról, az Orpheus tanítványáról, ki itt danolt és ide is temetkezett; állítólag a Kimon sírja is itt van és az Akropolis felé néző falba vájt római kori sírkamarák egyikét a néphagyomány a Sokrates börtönének tartja, melyben mérget ivott. Utóbb az athénieket leigázó makedonok várat formáltak a Mouseionból, melyből Olympiodoros üzte ki őket, fölszabadítván ismét hazáját. A domb tetején most magas siremlék látható, a Philopapposé, melyet Traján idejében emeltek a kis-ázsiai Antiochosok utolsó ivadékának, ki még királyi czímet visel.

A legközelebbi domb — tovább nyugat felé — egyenes sikká szélesedik ki tetején, olyképen, hogy míg egyik oldalán a szikla van kivájva, a másik vaskos kyklopsfallal lett fölmagasítva; ez volt a népgyűlések helye, a Pnyx; még látható a sziklából kivájt szónoki emelvény, melyről

Demosthenes, Perikles beszéltek Athén népéhez. E domb alján egy kiapadt forrás és közkút nyomait ásták ki nem régiben; kétségkívül ez volt a «Kalirrhoë», vagyis szép folyású forrás, melyből az athéni szüzek menyasszonyi fürdőjük vizét meritették, s a közkút az «Enneakrunos», mely kilencz oroszlánszájból ontotta a vizet.

Tovább az út mentén kaktuszokkal benőtt sziklákról emelkedik a csillagvizsgáló torony; ez a legújabb kor alkotása, csak dombjának neve régi: a Nymphák halmának nevezik. És végül, közvetlen közelünkben az Akropolistól jobbra sajátságos alkatú széles szikladombon akad meg a szemünk; épületnek alig van nyoma rajta, inkább csak a szirtbe vésett lépcsőknek és fülkéknek. Ez az Ares rejtélyes halma, az Areiopagos, mely a régi Athénben a legfőbb bíróság székhelye volt.

Hogy ennek a névnek és ennek a bíróságnak mi volt az eredete? arra nézve kétféle magyarázatunk van, az egyik a Pausaniasé, a másik a költő Aischylosé. Az előbbi elmondja, hogy Ares, a hadisten, mikor leánya meggyalázóját megölte, e helyen vetette magát alá a földi bíróság ítéletének; s így e törvényszék tekintélyét abból merítette, hogy egy esetben isten fölött is ítélkezett. Aischylos a nevet onnan származtatja, hogy az Akropolist ostromló Amazonok e dombon, mely Ares szentélye volt, áldozatot mutattak be a hadistennek. A bíróság eredetét az Orestes fölött anyagyilkosság miatt itt mondott fölmentő ítéletben keresi, melyet különben Pausanias is említ. A költő, Oresteiájának harmadik, az Eumenidákról nevezett részében elmondja, hogy Agamemnon fia, Orestes, anyja megölése miatt az Erinnysektől üldöztetve, itt talált Athena és Apollo akarataból menedéket, s hogy az ő tettének elbírálása végett alakította Pallas az első esküdszéket athéni vénekből, kiknek szavazatai egyenlően oszolván meg, maga az istennő mentette föl «votum Minervæ»-jével

a vádlottat. Athena e ténye után — Aischylos szerint — a bosszút libegő Erinnyseket is kiengesztelte s itt, az Areopag sziklaodujában — melyet most is, mint az ő hajlékukat mutatnak — telepítette le és Eumenidák, vagyis jóakaró istennők nevével ruházta fel őket, kik azontúl Athénnek nem bosszút és bűnhődést, hanem jüdvöt és jólétet hoztak.

* * *

A Propylaiák túlsó küszöbét átlépve, a várhegy talaját még mindig emelkedni látjuk. [Mintha márványbányában járnánk, vakító fehér márványtöredékek borítanak előttünk mindent; közöttük zöld fű és virág terjeszt fűszeres illatot. De bennünket már nem tartóztathat föl semmi; a helyenkint a természéklába vágott széles lépcsőkön egyenesen a Parthenon, a főtemplom felé sietünk, melynek látványa már innen kezdve rabul ejti szemünket és gondolatunkat.

A még legépebb nyugati homlokzat előtt megállva, mi alatt a városnak ide fölhangzó zaja csak mint káprázó érzékeink csalódása zsong fülünkben, első benyomásunk az, hogy abban, a mit itt az ókor lelkesedése és tudása létrehozott, és a minek csak százalmas romjai tárulnak ma élénk, az építóművészet kimondta utolsó szavát, s hogy mi azóta legföljebb felejtettünk, de nem tanultunk többé semmit. A görög nép valóban nem hiába élt, mert megalkotta a legnagyobbat, a mit az emberiségnek hátrahagyhatott. Annyira áthat a meggyőződés, hogy a Parthenon az ember legszebb alkotása, hogy egészen le tudnánk számolni nemünk jövőjével; itt az valóban nem látszik bennünket érdekelni többé, csupán a múlt!

«Kronion kékszemü leányának», «Parthenos»-nak, vagyis a «Szüz»-nek emelte ezt a templomot Athén, a mikor magát az egész görög világ vezetőjének érezte, s a mikor

neki magának olyan vezetője volt, mint Perikles. «Az emberiség dúsabb hajtású ifjúságában» — mint a mi Péterfy Jenőnk mondja — fénykorát élő Hellas érezte, hogy most kell az elhatározó tettet végrehajtania, most kell megkoronáznia az istenek várát a várost védő istennő sugárzó lakával, a mely annak a réginek a helyébe lépjen, mely még befejezetlenül állott s nem látszott többé méltónak sem Athénhez, sem a Zeus leányához, s a melynek mindent magába kellett foglalnia és ki kellett fejeznie, a mire

A Parthenon nyugati homlokzata.

a görög szellem legnagyobb lendülete és alkotó ereje képes volt.

Minden körülmény találkozott, hogy e vállalkozást indokolja és sikerre vigye. A perzsák részéről fenyegető veszély el volt hártva, a görög államok nagy része Athén szövetségese volt, a többivel is békésen élt s támadások ellen meg volt erősítve; a szövetséges államok adója, a széles alapokra fektetett demokratiában megvalósult közjólét, különösen a város viruló kereskedelmének nagy jövedelmei lehetővé tették, hogy a művészetért nagy áldo-

zatokat hozzanak; Paros és a Pentelikon föltárt márványbányái a legnemesebb építő-anyagot szolgáltaták közelből, s annak fölhasználására az építőnek oly művészek állottak rendelkezésére, mint Iktinos, Kallikrates, Mnesikles az építészet, Pheidias és társai a szobrászat terén. Nagy példákban sem volt hiány: a Zeus olympiai temploma már állott és állott az Apollo delphii régibb szentélye; a görögök már megmutatták, hogy ügyességök ma kezdetlegesnek látszó eszközökkel is képes volt a technika legnehezebb föladatainak teljesítésére. Hozzájárult, hogy Kimon a maga falával épen kevéssel előbb szélesítette ki tetemesen az Akropolis felületét, miáltal az az addigiaknál sokkal nagyobb épület befogadására is alkalmassá vált. Hiszen nemcsak a főtemplom létesítéséről volt szó: a Parthenon egyik kamarája az államkincstár őrzésére is szolgált, nagysága, pompája Athén, Attika, sőt egész Hellas anyagi hatalmát és szellemi fölényét volt hivatva kifejezni.

És a vállalkozás sikerült! Micsoda kápráztató látvány lehetett ez a templom, mikor teljes épségében, sugárzó márványfehérségében, tarkítva a görög stílus naivan élénk színeinek hatásától is, melytől mi egészen elszoktunk, a plasztika bámulatos remekeitől mintegy körülhimezve hívta föl áhitatra és csodálatra a hozzá közeledőket!

A művészi conceptió fennköltége nyilatkozik meg már abban is, hogy Perikles és az ő építészé Iktinos az új Parthenont úgy akarták a réginek helyére fölépíteni, hogy már annak viszonya a fellegvár többi építményeihez is kifejezésre juttassa elsőségét; tehát nemcsak nagyságban, de magasságával is, az egész épületcsoport rythmusában kellett többi társai fölé emelkednie; mint ilyenek akkor — a Hekatompedon többé aligha létezvén — valószínűleg főkép az Erechtheion és a Propylaiák jöttek tekintetbe. Ámde a görög stílus általában nem kedvez a

magassági hatások érvényesítésének; a templomot tehát magas helyre kellett építeni, a mi az Akropolis közepén meg is volt adva, de a mit — tekintettel az épület méreteire — a déli szélen óriási alapépítményekkel elő kellett teremteni. Így elérték azt, hogy a Parthenon oszloplábazata nyugatról nézve egy vonalba esik az éjszaki szomszéd, az Erechtheion Karyatida-erkélyének oromzatával s a vár déli vagy éjszaki profiljában a Propylaiák párkányvonala érinti a főtemplom oszloptöveit. Az Erechtheionnak ebben a szándékos alárendelésében talán jelképezve volt Athena győzelme is Poseidon fölött, melyet temploma timpanonjának szoboresoportja ábrázolt. Mekkora tanulság rejlik ebben arra nézve, hogy az építési ambíciók magasabb szempontoknak alárendelendők; kivált a mi fegyelmezetlen korunk szívlelhetné meg ezt, a mikor minden építészeti hatást a magasságtól várnak, a mikor hivalkodó bérkaszárnnyák üres sisakjaikkal törnek a középületek fölébe s kevély kormánypaloták fölébe emelkednek az Isten házának!

A bölcs és nemes mértéktartás, valamint a vonaloknak még az optikai csalódást is számbavevő, matematikailag pontos kiszámítása adta meg a Parthenon külsejének azt a harmonikus nyugalmat, azt a rendíthetetlen szilárdságot és megtámadhatatlan méltóságot, melynek még ma is hatása alatt állunk, kivált a nyugati homlokzat előtt, a hol a körvonalak — kisebb rongálásoktól eltekintve — még az eredetiek s a régi márvány aranyos patinájával gyönyörű ellentétben válnak el az ég mély kék színétől. A lélek egyensúlyának és a szellem concentrációjának, — ennek a kettőnek, a minnek a mi lázasan törtető korunk teljes híján van, — igazi diadalát látjuk és érezzük a görög fénykor világnézetének ebben a kövé vált, magasztos vallomásában.

Mialatt a Parthenon látása fölötti elragadtatásunkban

megkiséreljük azt képzeletünkben eredeti alakjába visszaállítani, kitör belőlünk a keserű panasz a miatt: hogy bántak el ama nagy kor alkotásával az idő és az emberek! Főkép az emberek! mert ezek a falak és ezek az oszlopok oly szilárdan voltak megalkotva, hogy ha az ember barbár kezei hozzájuk nem nyúlnak, évezredek természeti behatásait és változásait nyugodtan kiállották volna. Legfölháborítóbb az a tudat, hogy épen a Parthenon még nem is oly régen, csak a XVII. század végén dőlt romba, Athéna főszentélyét ugyanis az a szerencse érte, hogy előbb a kereszténység alkotott belőle templomot, egy másik szűznek, a «boldogságos»-nak tiszteletére, — a mire a czellafal megmaradt részének byzantin festései még ma is emlékeztetnek, — utóbb, a török uralom alatt pedig az iszlám rendezkedett be itt a maga moschéjával és minaretjével, ami a belső szerkezetben sok változást jelentett ugyan itt is, de az épület külső benyomását nagyjából érintetlenül hagyta. Jött azonban 1687-ben Athén ostroma a Velenceze vezetése alatt egyesült szövetséges európai hadak részéről; mikor az ostromlók a Propylaiák erődjét már romba döntötték, a török hadvezér lőporkészletét a Parthenonba vitette; ezt megtudta az ellenség s egy braunschweigi pättantyús-hadnagy, — a ki annyiban szerencsésebb volt Herostratosnál, hogy nevét elfelejtettük, — kitünően irányzott bombát röpitett az Iktinos és Kallikrates remekének kellő közepébe. A lőpor fölrobbanása irtózatos pusztítást okozott, az épület egész középső része megsemmisült s a pusztulás útja a többi számára is meg volt nyitva. És még ezzel sem ért véget az európai liga hősködése. Mikor rövid athéni uralmuk már fenyegetve volt, Morosini, a velencezi vezér legalább valami emléket akart a köztársaság számára megmenteni; el akarta vinni a bösz Poseidont s az Athéna ágaskodó márványparipáit a nyugati homlokzat timpanonjáról. Embereinek hozzáér-

tése azonban csak odáig terjedt, hogy a márványalakokat kifeszítsék nyughelyökből, azokat leemelni már nem bírták; lezuhantak tehát és összezúzódtak — Velence nagyobb dicsőségére.

A fosztogatást azután nagyobb sikerrel folytatta a XIX. század, habár annak folyamában a nagy európai nemzetek mind a maguk módja szerint igyekeztek hozzájárulni Hellas régi műkineseinek föltárásához és megmentéséhez is. A francziák főképp Delphiben ásattak, a németek főképp Olympiában, még az amerikaiak is Korinthosban; ezek az ásatások mind Görögországot gazdagították, természetesen az egész művelt világ épülésére. Az angolok azonban egyszerűen raboltak, vagy — enyhítsük a szót — hazavitték azt, a mihez hozzáfértek. Egyedüli mentségük, hogy akkor, a mikor lord Elgin a British Museumot az Akropolis legszebb maradványaival gazdagította, még török uralom volt görög földön s így abban az időben valamit innen elvinni csakugyan annyit jelentett, mint megmenteni azt. De Athén mai látogatója csak keserűséggel emlékezhetik meg arról, hogy a Parthenon frizjének és metópjainak legnagyobb részét ma itt csak a múzeum gipszmásolataiban láthatja, hogy az Erechtheion egyik karyatidáját s a Nike-templom frizét azok eredeti helyén terracotta-utánzatok helyettesítik.

De hiszen ezt mind el lehetne feledni, ha csak azok a márványtömbök, a melyek itt szemünk előtt fekszenek, föl akarnának egyenesedni és régi helyöket visszafoglalnák! Lám az Erechtheion már párkánya magasságáig helyre van állítva, a Nike-templom áll, a Propylaiák helyreállítása folyamatban van, — csak a Parthenonhoz nem mer nyúlni senki... Úgy látszik, korunk törpének érzi magát e föladatra! Ha holdvilágos estve meglátogatjuk a dicsőséges multnak ezt a mélabús temetőjét és a márványoszlopok bűvös fényében a meghalt istenek lelke szól hoz-

zánk, szinte imádkozni szeretnénk Pallas-Athenához, hogy ha van még valami hatalma a földön, állítsa fel ő újra templomának ledőlt oszlopait!

Hiszen úgy, hangyamódra folyik a Parthenon körül is a böngészés, a gyűjtés, a tanulmány; az Akropolis múzeumában a timpanonsoportok, a metópok és a friz domborműveinek majdnem teljes összeállítását láthatjuk rajzban és gipszekben, habár nagyrészt csak föltevészek meglehetősen vitás alapján.

Óh, szinte megható az emberi szorgalom, tudás és lelkesedés e fáradhatatlan hangyamunkája, melylyel újra összeszedni, összeállítani, pótolni igyekszik azt a szépet, a mit ugyancsak emberi kezek leromboltak és szétszórta. Itt is, — mint mindenütt — az ember erkölcsi és szellemi erejének legjavát arra kénytelen fordítani, hogy csak helyrepótolja azt, a mit a tudatlanság, könnyelműség és lelki alacsonyosság oly könnyedén s gyakran még nagy garal is elrontott.

Ez igyekezet ellenére még ma is csak vajmi fogyatékosan ismerjük a Parthenon két homlokzatának timpanonsoportjait. Csak egykorú leírásokból tudjuk, hogy a szoborcsoportozatok a keleti oldalon Athena születését, a nyugatin pedig küzdelmét Poseidonnal Attika uralmáért s győzelmét a tengeristen fölött ábrázolták. A ma még meglevő töredékek némelyike is fenséges szépségű alakokra enged következtetést, de azokból az egészet biztossággal rekonstruálni nem lehet. Az, hogy ez ábrázolás s az alapul szolgáló mythos szerint Athena győzelmét a versenyben az első olajfa plántálásának köszönhette, míg ellenfele hármas vasvillájával csak sós hullámot tudott fakasztani, talán nem annyira a szárazföldi és tengeri uralom szembeállítását példázza, mint inkább a leleményes, hasznos, békés, alkotó kulturmunka győzelmét a szenvedély és erőszak hatalma fölött, a mely valóban mély

értelmű magyarázata volna Athén s a maroknyi görögség szerepének a barbár világgal szemben.

A metópok a külső oszlopsor fölött a templom egész négyszögén körülfutottak, de a triglyphekkel váltakozván, csak négyzetalakú területeket nyújtottak egyes magukba zárt jelenetek számára. A mennyre a meglevő, hézagos és megrongált maradványok mutatják, a domborművek mégis négy csoportba oszlottak, a templom négy oldala szerint. Valamennyi heves, szenvedélyes küzdelmet ábrázolt, küzdelmet a gygantokkal, küzdelmet az amazonokkal, a kentaurok ellen és Trója birtokáért, s a domborművek plasztikai hatását valószínűleg színezés is növelte.

Ezekkel ellentétben a világhírű Parthenon-friz reliefjei, melyeket majdnem a magok teljességében bírnak, összefüggő sorozatot alkottak, mely a homlokzatokon a belső oszlopsor epistiljét, a hosszú oldalakon pedig a cellafal felső szélét övezte körül, úgy, hogy az egész csoportozat a délnyugati szögletből két irányban kiinduló s a keleti homlokzaton találkozó menetet, a Panathenaiák menetét ábrázolta. Tudvalevőleg négyévenként az istennő születése napján Athena régi istenképét az Akropolisban egy új diszöltőnnyel, peplosszal ruházták föl s ennek elhozatala és elhelyezése Athén és egész Attika legnagyobb ünnepnapját jelentette, melyet fényes fölvonulással, áldozatokkal és versenyekkel ültek meg. A lovasok és négyes fogatok, áldozatbarmok, áldozatedényeket vivő leányok és ifjak, olajágas aggastyánok, zenészek, s az ünnepélyt fenséges nyugalomban végignéző istenek ábrázolásával a Pheidias iskolája a rhytmikusan lüktető élet jelenségeinek oly változatosan gazdag formakincsét nyújtotta itt, melyből a művészet azóta mint egy kimerithetetlen forrásból napjainkig meg nem szűnt példát, lendületet, indítékokat, forma- és vonalérzéklet meríteni, melyben a művészeti moder-

nismus atyja Whistler a szép történetének beteljesülését látta.

A nyugati homlokzat belső oszlopsora fölött, bár kissé rongált állapotban, még eredeti helyökön szemlélhetjük a friz-domborműveket, s megítélhetjük, mekkora megerősítésbe kerülhetett azoknak szemlélete, magas elhelyezések s az oszlopcsarnok keskeny volta miatt. Az önzetlen lelkiismeretesség egy neme nyilvánul a görögök művészi eljárásában, mikor ilyen, a szemnek oly nehezen megközelíthető hely díszítésére valódi remekműveket pazaroltak, mintha azokat nem is a halandók gyönyörúségeül, csak a halhatatlanok iránti hódolat áldozatául alkották volna.

Pheidias az Athena dicsőségére még három, az isten-nőt ábrázoló szobrot is készített az Akropolison, melyek mind eltűntek: az egyik a Parthenon czellájának nagy istenképe volt, elefántcsontból és aranyból, mint az olympiai Zeus-szobor, s az egykorú utánzatok szerint az óriási nagysághoz mért, inkább architektonikus, mint plasztikai, szilárdan, tömören egyensúlyozott formákban; a másik egy, utóbb szintén Byzanczban elpusztult ércokolosszus volt, mely a Propylaiákkal szemben emelkedett s melynek valószínűleg aranyozott sisakja és lándzsahegye a Sunion hegyfok előtt már a tengerről látható vala; a harmadik a lemnosiak adománya lévén, Athena Lemnia nevet viselt.

De kétségtelen, hogy mindezek mellett az Athena-kultusz főtárgya egész a legkésőbbi időkig az az Athena Poliasnak, vagyis a város istennőjének nevezett, a régiek hite szerint az égből lehullott faszobor maradt, mely még az Athena-mythos őseredetével, a Pandrosos és Erechtheus neveivel s az Erechtheionnak nevezett, az Akropolis éjszaki szélén fekvő kisebb templommal függött össze.

Ez az Erechtheion a maga átalakulásaiban s utoljára

is befejezetlenül ránk maradt alakjában az Akropolisbeli építkezések legrégebbi és legkésőbbi alkotásait egyesíti, mint a hogy rendeltetése az Athena és Poseidon-kultusz őseredetének és végkifejlődésének emlékeit kötötte össze.

Az Erechtheus név értelme szerint körülbelül «szagató»-t, talán földrengetőt jelent s a monda e névvel hol Athén egy Kekropsot követő őskirályát, hol egy, villám-alakban az égből a földre lecsapott s a földben rejtőz,

Az Erechtheion déli oldala.

kigyó alakjában tisztelt istenséget ruház föl. A monda abban is ingadozó, hogy Erechtheusnak neje vagy leánya volt-e az a Pandrosos, vagyis «egészen harmatos», a ki a föld-istennő attikai ősalakjának látszik? Bizonyos, hogy idő folytával az Erechtheus alakja a Poseidonéval, a Pandrososé pedig az Athenáéval azonosult, bár a Pandroseion és az Athena Polias szentélye itt, a későbbi Erechtheion helyén még soká mint megkülönböztetett istentisztelet helyei, egyidejűleg szerepeltek. Az Athena-foga-

lomnak ez a kialakulása magyarázza meg azt is, hogy míg ez az istennő régente egészen nőies jellegű s főkép a nőktől tisztelt volt, utóbb — a homéri hitrege értelmében — mindinkább férfias és harczias, a hősöket védő és küzdelemre bátorító isteni alakká változott, valamint azt, hogy míg a régi Pandrosos-Athena beérte a Poseidon-Erechtheusszal közös, csak czellákba tagolt templommal, az Attika fölötti mennyei uralmat mindinkább magához ragadó Athena Polias már külön szentélyt is követelt magának előbb a száz lábnyi hossza miatt Hekatompedonnak nevezett régi, utóbb a Parthenon név alatt ismert új templomban.

A mostani Erechtheion a régi Erechtheus- és Pandrosos-szentélyek s az Athena-Polias czellája helyén épült s mindenesetre kettős istentiszteletre volt berendezve. Az éjszaki oldal széles, erkélyszerű perisztiljében most is látható egy gödör, a melyet márványpadló nem fődött, s a mely fölött a fedélben is nyílás volt. Ez az a hely, a hol az Erechtheust hozó villám lecsapott s a hol az Erechtheuskigyó rejtőzött, az a kigyó, mely utóbb az Athena kísérljévé lett s melynek képmása a Parthenonbeli óriászobor pajzsa mögött is látható volt. A görögöknél és rómaiaknál egyező vallásos szokás vagy előítélet volt az, hogy a villámsujtott helyeket be nem fődték, ott mintegy nyitva kellett hagyni az égi hatalmak útját. Idővel aztán ez az Erechtheus-monda háttérbe szorult Athena és Poseidon Attika uralmáért folytatott versengése mögött, mely a hitrege szerint szintén ezen a helyen ment végbe, úgy, hogy a Pausanias idejében ezt a rejtélyes üreget már úgy ismerték, mint a tengeristen szigonya csapásának helyét, a hol sós vizet fakasztott a földből s a hol déli szél idejében a tengervíz zúgását vélték hallani. A győztes Athena adományát itt is tisztelték; némelyek szerint az eltűnt Pandroseion helyén, mások szerint az

Erechtheus-szentély udvarán állott az a regeszerű olajfa, a melyet az istennő plántált, azután a benyomult perzsák elégettek s a mely mégis már két nap mulva egy rófnyi új hajtást eresztett.

Ennek a — mint láttuk — helytelenül csak Erechtheus-ról nevezett bájos kis templomnak frizjén, ajtókeretén, két oszlopos előcsarnokán és legismertebb karyatidás erkélyén, az ión stilus a maga teljes, gazdag, könnyed, játszi pompáját szabadon fejtette ki, nem lévén sehol dór alapformáknak alárendelve. A Karyatidákat a kortársak Korák-nak — leányoknak — nevezték, s nyilván Athena papnőit ábrázolták; az erkély, melynek mennyezetét tartják fejkön, a Hekatompedon alapfalára épült s azt a lépcsőt fedte, a mely a templom mélyebb fekvésű nyugati részébe vezetett be; de nem volt kevésbé fontos dekoratív czélja: élénkíteni és díszíteni az Erechtheionnak a Parthenonnal szembenező déli falát, a mely elütően a többi oldaloktól, sem peristillel, sem féloszlopokkal ellátva nem volt.

* * *

Az Akropolis felületét a romjaikban ma is látható épületeken s néhány eltűntön kívül a görög fénykorban egész szoborerdő borította, részint fogadalmi ajándékok, részint az istenek vagy egyes nemzeti nagyságok dicsőítésére emelt szobrok, melyekből aránylag kevés maradt reánk, az is különböző múzeumokban van szétszórva.

Többnyire magas oszlopokra, pillérekre helyezve vagy domborműképen márványba vésve látható volt itt a Medusát megölő Perseus, a Minotaurost s a marathoni bikát legyőző Theseus, Herakles a mint a Hydrát teszi ártalmatlanná, Phrixos, a kit az aranygyapjas kos visz át a Hellesponton Kolchisba. Itt állott, ércből öntve a trójai ló utánzata, még a nyílásán kinéző görög hősök is lát-

hatók voltak. Itt emeltek szobrot Periklesnek, úgyszintén Anakreonnak a költőnek; Attalos király egymaga ötven szobrot ajándékozott az Athena várának, melyek a görögök és az ő isteneik változatos küzdelmeit ábrázolták gigantok, amazonok, barbárok ellen, s melyekből ma csak egyes alakokat ismerünk.

Sajátságosan kedvező véletlennek köszönhetjük, hogy az Akropolis délkeleti szögletében újabban épült múzeum egész sorát a csodálatosan ép leányszobroknak őrzi ma, melyek mind innen valók s az attikai szobrászat egész korai, mint mondani szoktuk, archaikus korszakát képviselik. Ezeket a márványszobrokat a mult század nyolczvanas éveiben a között a kötörmelék között találták, a melylyel a perzsák elűzése után az Akropolis hatályosabb védelmére Kimon alatt épített fal s a várhegy régi talaja közötti űrt töltötték ki. A munka sietségében válogatás nélkül használták föl itt töltelékül a rombadőlt templomok töredékeit és oszlopdobjait s a régibb és különös jelentőséggel nem bíró szobrokat is.

Már ez az elbánás, — mely szerencsére nem elpusztulására, hanem megőrzésére szolgált a szobroknak, — mutatja, hogy azok a régiek szemében nem jelentettek egyebet, mint rég elhalt emberek áldozatadományát az akkor még főkép a nőktől tisztelt szűz istennő számára, kinek már e minőségére való tekintettel is legszívesebben fiatal leányok szobrait ajánlottak föl, szobrokat, melyek talán sok esetben az adományozónak képmásai is voltak, mindenesetre hű ábrázolásai az egykorú attikai leányalakoknak, abban a piperéjökben és abban a magatartásban, a melyben az Athena szentélyében ájtatoskodás, áldozathozatal végett megjelenni szoktak.

Ezek a «korák» valószínűleg a Chios szigetéről beszámozott s parosi anyaggal dolgozó márványszobrászat termékei, mely Athénben a Kr. e. hatodik században virág-

zott s bőségesen használt színeket is a plasztikai hatás élénkítésére, a mi a vörhenyes hajfürtökön s a szemeken még most is látható. A majdnem valamennyinél előre nyújtott jobb kéz, mely bizonyosan gránátalmát, vagy más gyümölcsöt tartott, a szobrok kiállott viszontagságai közben letört, de különös szerencse, hogy a fej a legtöbbször eléggé épmaradt s szembeötlően mutatja azt a majdnem vigyorgásszerű archaikus mosolyt, melylyel a vidámságot még túlzás nélkül kifejezni nem tudó kezdetleges szobrászat igyekezett azt az istennőnek — és valószínűleg a halandóknak is — tetszeni akaró fiatal életkedvet, mely modelljében megnyilatkozott, érvényre juttatni.

Ezt a tetszelgő hajlamot, melyet már a tartás, az arc, s a balkéznek a szűk szoknyát szinte kaczerul emelő mozdulata is elárul, még jobban kiemeli a kornak megfelelő, fényűző, kissé szinte ledérión divat szerinti öltözködés

és hajék, melynek minden részletét mondhatni egy divatkép pontosságával és aprólékosságával igyekezett ez a régi szobrásziskola megörökíteni. A hosszú, lágyan simuló, testhez illő gyolcs-chiton, melyet csak később, az ötödik században váltottak föl a dór izlés szerinti bővebb, az alakot jobban burkoló, dúsabb redőzetű gyapjúsövetek, az erőteljesen duzzadó derekat borító, horgoltnak látszó

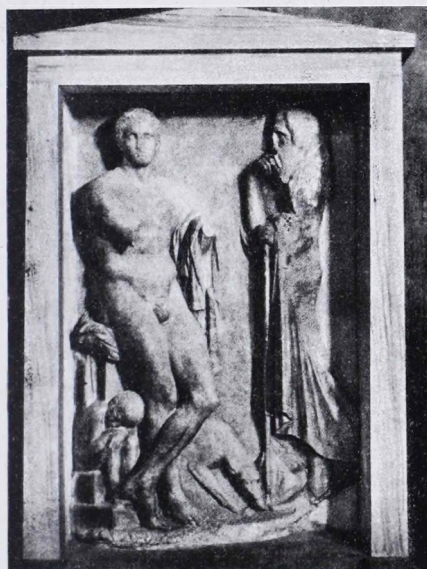
Fiatal nő szobra az Akropolisz múzeumában.

diploidion, a himation dús himzése, az arany fülönfüggők, karpereczek, diadémek, a mesterséges égetésre valló, szabályos göndörségű hajkorona és lelógó fürtök: mind oly élettellenesen, annyira emberien, közvetlenül, sőt mondhatni modernül hatnak, hogy az örök Éva e vidám, majdnem kaczagó megnyilatkozásai előtt szinte megdöbbenve állunk ma meg. A divatosan testhez tapadó szoknya csak azt teszi érthetlenné előttünk, hogy Athénának ezek a vidor kegyeltjei hogy tudtak az Akropolis meredek útján ide feljönni? nem is találunk rá más magyarázatot, mint azt, hogy ruhájuk oldalt föl volt hasítva, oly megoldás, a melyet a mai divat már-már szintén alkalmazásba kezd venni.

Az Akropolis múzeuma általán főkép az archaismus tanulmányozóit vonzhatja; ma úgysis ez van divatban. Mint a renaissance classicismusát a közizlésben háttérbe szorítja a primitívek iránti előszeretetet, úgy fordul a Pheidias, Skopas, Praxiteles alkotásaitól az érdeklődés a névtelen régieknek naivan kezdetleges, hieratikusan feszes és fanyar formanyelve felé. Félreismerhetetlen a hasonlatosság is az ókori s a középs- és újkori primitívek között; már Walter Pater elcsodálkozott fölötte, hogy az athéni múzeum báránnyhordó Hermese ép úgy mint az akropolisi gyűjtemény borjúhordója, — ki nyilván áldozatul hozza Athénének tehenészete zsengejét, — mennyire emlékeztet az ókeresztény és bizanci ábrázolások «jó pásztorá»-nak alakjára, s a delosi Nike kacskaringós szárnyai mintha csak az umbriaiak röpkedő, felhőn térdeplő angyalai számára szolgáltak volna mintául.

Mikor a régi athéni szobrászatnak ezeket az alkotásait elpusztították a barbárok, s a görögök magok siettek azoknak a maradványait eltemetni, a hellén művészet erőteljes törzse — mintegy a réginek pótlásául — új, dúsabb hajtást eresztett. De mennyire más ez a későbbi szobrá-

szat, melynek kevés eredeti és sok utánzott termékét ma a világban szétszórva szemléljük! A formakezelésben mennyivel szabadabb és lendületesebb, a fölfogásban mennyivel változatosabb és eszmegazdagabb, a kifejezésben mennyivel nemesebb, beszélőbb, életteljesebb az elődökénél.

Sír-stele az athéni múzeumban.

Abból a mit e művészet eredeti alkotásai közül Athénnek megőriznie sikerült, főkép a siremlékek kötik le figyelmünket, mert ezeket oly számban s oly jellegzetes vonásokkal seholsem találjuk föl mint Athén múzeumában és a Dipylonnak nevezett egykori városi főkapu mellett elterült sírkert maradványaiban.

A halottak emlékét dicsőítő késő attikai szobrászatnak kétségtelen remekeit szemléljük a konstantinápolyi múzeum gyönyörű sarkophag-domborművein. De ezekben vagy

az élet zajos örömei vannak megörökítve, vagy a hősies stílus tetőződik bennük, mint a Nagy-Sándor-sarkophagban, vagy végre az öntudatosan magasra hangolt pathos üli bennök diadalait, — mint a síró asszonyok sarkophagreliefjeiben. A mi az idetartozó athéni emlékeket oly vonzóan és megkapóan jellemzi, az a fölfogás egyszerű, keresetlen bensősége és gyöngédsége, az az, hogy míg a görög plasztika többi alkotásai majdnem mind az istentisztelet, a szépségi vagy hősies ideál, a bajnoki erő vagy közéleti jelesség dicsőítésére szolgálnak, úgyszólván csak ezek a sírstelék őrzik számunkra a görögök magánéletének, házi tűzhelyének, családi érzelmeinek emlékét.

Nem mind elsőrendű művészi alkotások ezek; a kivétel némelyiknél nem épen mesteri kezekre vall, de a fölfogás, a szellem valamennyinél ugyanaz. A görögök — kivált a kik fiatalon haltak meg, — egy nemét a becsvágynak helyezték abba, hogy látogatott sírjuk legyen, s ez teszi érthetővé, hogy temetkezési helyök emlékjelét rokonaikra, barátaikra nézve vonzóvá akarták tenni, még ha nem is voltak abban a helyzetben, hogy annak elkészítését a legjelesebb mesterre bízassák. Nélkülözzük a legtöbbnél azt az egyénesítést és realismust, mely a plasztikai képmást később önálló műfaj jelentőségére emelte, a mely műfaj volt tudvalevőleg az egyedüli, melyben a rómaiak némileg túlszárnyalták a görögöket.

A motívum rendszeren a családi, a házi életből van merítve: a hitvestársak, a barátnők, a gyermekek, a szolgáló személyek lépnek elének; öröm és bánat, betegség és pipere, vadászat és házi istentisztelet: mind meg van örökítve ezeken a domborműveken, néhol még a házi állatok is. A jelenet középpontja mindig az, a kinek az emlék szól, a ki többnyire széken ül, néha ágyban fekszik, vagy útra indulni látszik. Ott van Demetria és Pamphile emléke, kik nyájas beszélgetés közben mintegy

eltűnődni látszanak a jövő felett. Ott van Hegeso, a Proxenos leányának ismeretes csoportja: az úrnő széken ül, szolgálója szomorú tekintettel hozza elé ékszeres szekrényét, melyből valószínűleg legkedvesebb gyöngysorát veszi elő, talán hogy magával vigye a hosszú útra . . . Ott van Korallion, az Agathon felesége, ki, szintén széken ülve, annyi bensőséggel fogja meg mindkét kezével férje jobb-át, mintha hálát akarna neki mondani az egész életet megtöltő szeretetért, míg a család többi tagjai méla megindulással állnak oldalukon. Egy másikon pólyás gyermeket is hoznak a kezével mintegy Istenhozzád-ot mondó nő elé; itt egy serdülő fiú belékapaszkodni látszik anyja széke támlájába; amott egy meztelen, hatalmas idomú ifju férfi mellett kuporogva sír kis öcscse vagy rabszolgája, léptét lesi vadászebe, míg öreg atyja, botjára támaszkodva, kezét szájára téve mered rá, mintha még egyszer be akarna telni látásával. Van olyan is, a melyen saruit kötik föl az útrakelőnek s olyan, a melyen gyermektől búcsúznak szülei, végtelen gyöngédséggel fogva meg állát, fejét, miközben kedvence, a kutyácska kis úrnőjére ugrálva nyájaskodik . . .

Érezzük mindez ábrázolások előtt, hogy ez a búcsú, a kedves búcsúja kedveseitől, búcsú — az örök útra; de ebben a búcsúban nincs semmi az elmúlás borzalmából, a válás tragikumából. Valami szelid, szinte [nyájas bánat ömlik el mind e jeleneteken, a mely nem az örökre elszakadás vigasztalan, sötét éjszakája, hanem szürkület, a melybe bevilágít a viszontlátás pirkadó reménye.

Vajon csak a művészi kifejezés tehetetlensége volna az, mely a fájdalom és kétségbeesés erősebb accentusainak megszólaltatására képtelen e domborműveken? Vagy a conventio, a megszokás, mely önmagának nem tud számot adni a formaválasztás okairól? Alig hiszszük.

Talán kevésbé tévedünk, ha az attikai síremlék-műv-

szet ez alkotásait úgy tekintjük, mint a túlvilági életre vonatkozó felfogás egykorú kialakulásának megnyilatkozását. Mint azt az utat, a mely az attikai görögök lelki világában az Athena-imádás verőfényes, zajos, tetszelgő és pompázó jelenségeitől a Demeter-cultus, az eleusisi mysteriumok sejtelemteljes homálya felé vezet.

Sír-stele az athéni múzeumban.

Részlet a Parthenon-fríz domborműveiből.

X.

ELEUSIS.

(1912.)

Athénből nyugati irányban, a fazekasokról Kerameikosnak nevezett városrész szélén két kapu nyílt: az egyik a Dipylon volt, vagyis kettős kapu, melynek útja az egykori tulajdonosáról, Akademosról Akadémiának nevezett gymnasion és kert s az Oidipos utolsó menedékhelye, a Kolonos-domb felé vitt; a másik a szent kapu volt, melyen át — a jobbról-balról síroktól környezett szent úton — vonult az ájtatos menet Athénből Eleusisbe, mikor a mysteriumok nagy napja elkövetkezett.

Eleusis mostani útja is jobbára a réginek, a szent menetek útjának nyomát követi. Az egykori kapu közelében még láthatjuk a régi siremlékek egy csoportját; a város azonban — természetesen — most jóval messzebbre terjed s még a Kephisos medrén túl is kertek, nyaralók, majorok szegik be útunkat, keveset láttatva abból az olajfa-erdőből, mely egykor az attikai síkságot a várostól nyugatra ellepte, mint fő tenyészhelye az Athéna jótékony adományának, az ő szent fájának.

A mint az Aigaleos magaslataira emelkedünk, mindinkább megnyílik kilátásunk s végigtekinthetünk a város, az Akropolis, a környező hegyek gyönyörű képén. A régi szentélyek, melyek egykor ezt az utat környezték, eltűntek, csak egy-egy omladék emlékeztet itt-ott rájuk. A közeli magaslatokon szurkosfenyő-ligetek váltakoznak kopár, sziklás területekkel; bármily szűkszavú a természet itt is, mégis sokat mond; bármily egyszerű, egyhangú a növényzet, sőt a talaj is, érezzük mégis, hogy ilyen szintér illik ahhoz a múlthoz, melynek varázsa alatt állunk itt. Azokon a zöld lankásokon, melyekre meredek szirt és dúsan lombos fenyők, vagy egy vén olajfa vetik árnyékukat: azokon látta serdülőkorunk képzelete a hitrege és a görög hőskor jeleneit lejátszódni. Csak ez a találkozás az egyszerű színeknek, csak ezek a komoly, szigorúan megrajzolt vonalak, ez a váltakozása a sivár sziklának és hervadhatatlan örökzöldnek foglalhatja méltó keretbe azt a képet, melyet Hellas népének életéről történetírói és költői rajzoltak. Itt a természet is dystichonokban szaval és a táj szinte megköveteli a hajnali vagy alkonyi világitást, mikor minden a költőiség rózsaszínébe olvad.

A hegyek hajlásában, egy hágón, középkori kolostor és templom tűnik szemeink elé; ez a byzanci stílus maradványa, félig ép, félig rom; Daphni nevet visel. Egy régi Apolló-szentély helyén épült, várerődül is szolgált, majd meg Athén frank hercegeinek temetkezési helyéül; az udvaron régi márvány- és kőfaragványok vannak főlhalmozva, a templom pusztán álló belsejében a kupola és a falak mozaikjából már csak kevés látható. Olyan sajátos szigete a történelemnek ez a templom; egy darab középkor ott, a hol a legújabb kor csak a legrégebbnek a nyomait keresi.

A mint lebocsátkozunk az Aigaleos hágójáról, mind közelebb jutunk a tengerhez. Hanem az a tenger, a mit

itt látunk, inkább hasonlít egy kéklő hegyi tóhoz; az eleusisi öblöt ugyanis úgy befogja a tenger felől Salamis sziklás szigete, hogy nyílását sehol sem látjuk; a sziget távolsága a szárazföldtől néhol alig nagyobb egy hatalmas folyam szélességénél s így a híres salamiszi csatáról, mely e tengerszorosban folyt le, nagyon kisszerű fogalmat kap itt az ember. Kies, nyájas, csöndes ennek a kék öbölnek egész környéke; már látjuk partjain Eleusist, mely ma Lefsina név alatt virágzó kis város, albán lakosokkal. Az út mentén zsilipes tavakba fogják a tengervizet; ezek bizonyára azoknak a Rheitoi-nak utódjai, melyeket Pausanias említ s melyekben az ő idejében Demeter papjainak külön halászati joguk van.

Mert itt már minden Demeterre (Ceres) emlékeztet; az ő [mezősege az, a melyen áthaladunk s a melyen ő az emberiséget először tanította meg a mezőgazdaságra; a boldog eleusisiak voltak tehát az első szántóvetők és valóban érthetetlen, hogy az új görögök miért nem rendeznek be itt, ennek emlékére egy mintagazdaságot, mely úgyszegényes földművelésök emelésére adna példát.

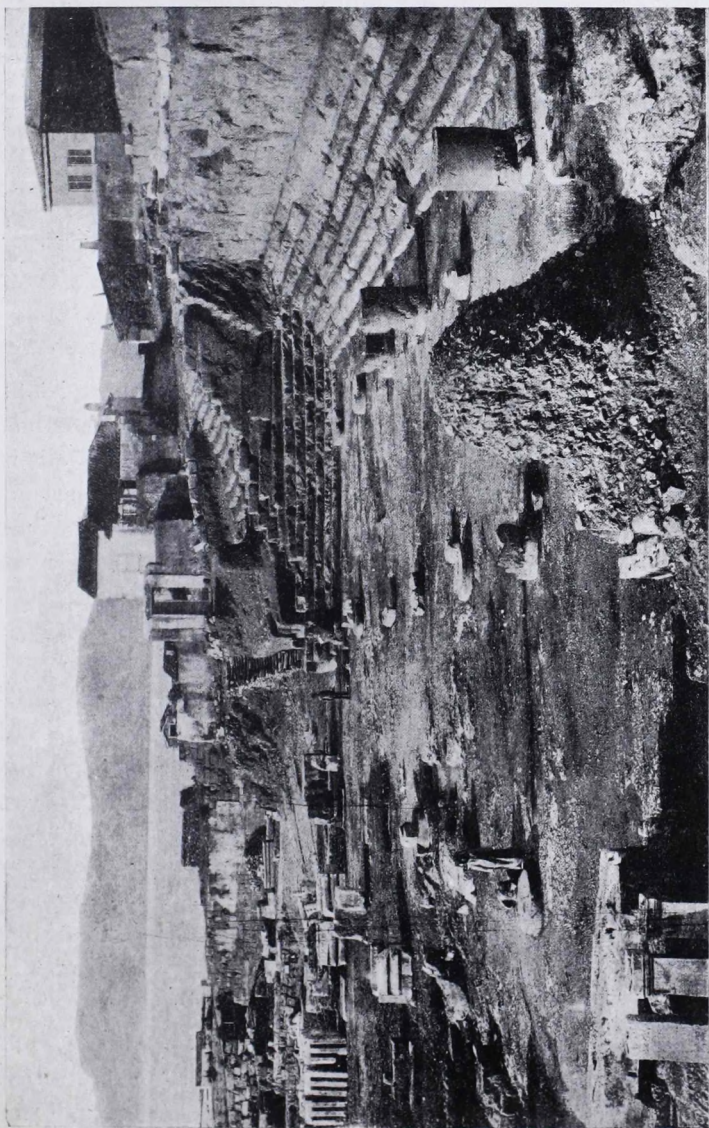
Mindjárt a Demeter-szentély romjaihoz sietünk, melyek az egykori Akropolis lábánál széles, falakkal környezett és megerősített emeltteret formálnak ma is, a melyről bájos kilátásunk van a közeli égszinkék tengeröblre s Salamis mögötte emelkedő, szép körvonalú napsütött hegyeire. Ez lehetett az a hely, a melyen Phryne, bájaival az egybegyűlt görögöket gyönyörködtetve, szállott a tenger habjaiba.

A II. Theodosius idejében bezárult, utóbb jobbra rombadőlt, majd várrá alakított s később egészen elpusztult és föld alá került eleusisi szentélyt a XIX. század elején az angolok kezdték kutatni; majd — a század hatvanas éveiben — a francziák tárták föl egy részét, de csak a nyolczvanas évek elején fogott hozzá a görög

archæologiai társaság s a görög kormány a rendszeres ásatásokhoz, mindenekelőtt — tetemes költséggel — ki-sajátítván és eltávolítván azokat a házakat, melyek az idők folyamában a romok fölébe épültek. Legnagyobb érdemeket e munka körül Demetrios Philios szerzett, ki igazgatója is lett az ásatásoknak s a legteljesebb leírását is adta azoknak, valamint Eleusis történeti multjának, a mi annál nagyobb becsesél bir, mert a régi Eleusisről nem ismerünk oly részletes egykorú leírásokat, minők az ókori görög élet más középpontjairól maradtak reánk.

Itt is úgy, mint sok más görögországi romnál, a leginkább szemünkbe ötlő részek a legkésőbbi, vagyis római korszak alkotásait vagy átalakításait mutatják. Hadrián császár tiszteletére épült a két diadalkapu, melynek maradványain át jutunk a szent terület tulajdonképeni bejárásához, a szintén a római kor képét viselő s az athénire emlékeztető nagy Propylaiákhoz, melyeknek oszlopsorai-ból még láthatók a tövek, melynek márványküszöbén járunk még most is, és a kétségkívül régibb kis Propylaiákhoz, melyek már a szentély emelkedő útjába esnek; belőlük kiágazni látszanak a helyenkint bástyákká kibővülő körfalak, az egész templomkörnyék s a fölötte állott Akropolis erődtvényei. Jobbról-balról megfigyelhetjük a megmaradt márványkoczkákon mutatkozó elszórt faragványokat is: a metópok köldökszerű dudorodásait s a kalászköteg- és fáklya-symbolumot, mely utóbbi a leányát kereső Demeter éjjeli vándorlásaira emlékeztet.

A kis Propylaiáktól balra, félig a sziklába vésve, egy hajdani szentély nyomaira akadunk, mely kétségkívül a Demeter-mythosban oly nagy szerepet vivő Haides (Pluton) tiszteletének helye volt s az ő chtonikus jellegének megfelelően félig a föld alá rejtve lehetett. Valamivel tovább láthatók még a mythos két istennője, Demeter és Persephone — vagy máskép Koré — kincsesházának romjai.

A mysterionok templomának romjai Eleuszisben, a háttérben Sulkamis-szigete.

És ezzel eljutottunk a mysteriumok templomának, a Telesterionnak helyére. Mindjárt szemünkbe ötlük, hogy ez az épület, melyet a római kor ki nem vetköztetett abból az alakjából, a melyet a Perikles korában, Iktinos-tól, a Parthenon építőjétől kapott, a maga különleges rendeltetésének megfelelően egészen különböző volt az összes többi görög templomoktól. Míg azok hosszúkás négyszöget alkottak, ez szabályos négyszetalakú, csak a később, a IV. században, Philon építész által a tenger felőli oldalon hozzáépített oszlopos Porticus hosszabbítja meg a négyzet éjszaki és déli oldalvonalait. Még elütőbb belső szerkezete a vallásos cultus többi építményeieitől; a már említett Porticust kivéve, semmi nyoma a körül-fogó oszlopsoroknak, sem körülhatárolt czellának, ellenben — az egyptomi templomokra emlékeztető módon — a szentély egész területét oszlopsorok tagolják; s a mi a legfeltűnőbb: a templom mind a négy oldalán — nyugaton a sziklákba vésvé, egyebütt építve — nyolcz lépcsősor nyomait látjuk, mely lépcsőzet semmi esetre sem szolgált csupán a be- és kijárás, hanem inkább amphitheatronszerűen a nézők és hallgatók elhelyezkedésének czéljára. Tehát világos, hogy itt egy, mystikus előadások, mutatványok szemléletére és hallgatására szolgáló, a beavatottak egész sokaságát magába foglaló csarnokkal van dolgunk. Azt a föltevést, hogy a mysteriumok templomában földalatti helyiségekből hozták elő a hívők szemléletére szánt titkok symbolumait, az eleusisi ásatások teljesen megczáfolták; ellenben azokat ismerve, valószínűnek kell tartanunk, hogy a kereszteződő oszlopsorok emeletet tartottak s hogy ezen az emeleten játszódtak le a mysterium legmagasztosabb jelenetei.

A Porticus és a környező várfal közötti emelt tér itt is szobrok, fogadalmi adományok elhelyezésére szolgált; az egész terület délnyugati csúcsában újabban múzeum is

épült az itt talált kő- és bronzrégiségek megőrzésére, de e gyűjtemény legértékesebb kincseit ma már az athéni nemzeti múzeum tartalmazza.

Hogy az eleusisi mysteriumokról csak megközelítő fogalmat is alkossunk magunknak, magát a Demeter-mythost kell mindenekelőtt emlékezetünkbe idéznünk, úgy, a mint az legtisztább alakjában, a Homér Demeter-hymnusában táruul elénk, a mihez később még némely adalékkal járultak hozzá a tárgy más költői feldolgozói, így a görögök-nél Kallimachos és Theokritos, a rómaiaknál Claudianus és Ovidius.

E szerint Persephone-Proserpina, vagy Kóré, a Zeus és a Demeter-Ceres leánya, az Okeanos leányaival virágot ment szedni a nysai síkságra; a föld gyönyörű nárczissokkal csalogatta arra a helyre, a hol egy hirtelen támadt hasadékból Haidés-Pluton tört elő, az alvilág ura s a Zeus testvére és aranyos kocsiján magával ragadta a leányt. Ez kétségbeesett kiáltozással hívja segítségül atyját, Zeust; de kiáltását csak a barlangjában rejtőző Hekate hallja meg és a mindent látó s halló napisten, Helios. Végre, mikor már a hegyek s a tenger visszhangozzák az elrablottnak hangját, meghallja azt anyja is és levette olymposi öltönyeit, madárként repül a földre, leánya keresésére. Fájdalmasan siránkozva, megvetve az istenek eledelét, kilencz napon és kilencz éjen át bolyong a szárazföldön és a vizeken a gyermekét vesztett anya, égő fáklyával kezében, hasztalanul keresve leányát, mert sem ember, sem madár nem tudja neki hollétét megmondani. Végre a Hekate tanácsára a tizedik napon Heliost kérdezi meg s ez elmondja neki, hogy leányát Haidés rabolta el az alvilágba, még pedig a Zeus beleegyezésével. E fölött végtelenül elkeseredvén Demeter, odahagyja egészen az Olymposzt s elvetve isteni szépségét, törődött, szegényes öreg asszony alakját ölti fel s ily alakban vándorolva,

Eleusis közelébe jut, a hol bújában a Parthenios patak partjára ül, egy olajfa árnyékába. Éppen odajönnek vizet meríteni Keleosnak, Eleusis egyik urának leányai s részvéttel kérdezik, hogy ki ő és mi járatban van? Az istennő Krétából valónak mondja magát s rablók kezeiből menekültnek; kérdezi, hogy hol van és hogy nem kaphatna-e szolgálatot e városban gyermek mellett vagy a háztartásban? Kallidike, a Keleos leánya vigasztalni igyekszik őt, majd elfut anyjához, Metaneirához s annak üzenetével házukba hívja a bujdosót, a hol ép nem rég született kis testvérök, Demophoon mellé dajkául akarják fogadni. Demeter követi a hívást s a mint e leányok kíséretében a Keleos házának küszöbét átlépi, csodálatos fény tölti el a házat s a jövővény egyszerre a mennyezetig föl-magasodni látszik. Leültetik a szóltanul búsongót, kit végül a szolgáló Jambenak sikerül kissé földeritenie, úgy hogy a hűsítő italt is elfogadja. A reábizott gyermek gyönyörűen gyarapodik kezei alatt, bár sem ételt, sem anyatejet nem kap, hanem nappal ambrosiával kenegeti isteni dajkája, éjjel pedig a tűzbe tartja, hogy halhatatlanná tegye. Metaneirában, az anyában azonban gyanu ébred a rejtélyes dajka iránt s egy éjjel meglesi őt és ijedtében fölsikolt, mikor gyermekét a tűzben látja. Demeter megbosszankodva leteszi a gyermeket, a ki immár nem lehet halhatatlan, de hogy mégis emberfölötti tiszteletben részesüljön ápoltja, az istennő leleplezi magát, meghagyja, hogy a Kallichoros partján templomot és oltárt emeljenak neki s eltűnik. Keleos másnap összehívja Eleusis népét, mely siet teljesíteni a Demeter parancsát. Azonban a mint az istennő elfoglalja új házat, nagy csapást mér gyermeke fölötti keservében az emberekre: a föld termőereje megszűnik működni, éhhalállal fenyegetve minden rajta élő lényt. Zeus maga megrémül az elbúsult istennő tettén; előbb Iris útján próbálja engesztelni, de

hasztalanul, mert Demeter megfogadta, hogy az istenek közé vissza nem tér s termést nem ad a földnek, míg viszont nem látja leányát. Az istenek királya Hermest küldi Haideshez, meghagyva neki, hogy bocsássa vissza Persephonét anyjához. Az alvilág ura engedelmeskedik, de előbb egy gránátalmát etet meg az elrablott leánnyal, mely azt visszatérésre kényszeríti. Demeter és leánya végre találkoznak Eleusisban s hosszú beszélgetésben

Görög falusi nép csoportja.

mondják el egymásnak élményeiket. A Zeus megbízásából Rhea kibékíti a haragvó Demetert, oly megegyezéssel, hogy Persephone az év három negyedét nála töltsse s csak egy évnegyedre költözzék le mindig Haideshez az alvilágba. A föld az anya és a leány boldog együttléte alatt ismét terem virágot, gyümölcsöt és gabonát, csak válásuk ideje alatt marad meddő. Demeter — mielőtt visszaköltöznék az Olymposra — megtanítja az eleusisiaikat: Triptolemost, Eumolpost és Keleost az ő szent tit-

kaira és szertartásaira, melyeket «sem megérteni, sem kifürkészni, sem kifecsegni nem szabad» s a melyek boldoggá teszik a beavatottat már ezen a földön, míg az, ki nincs beléjük avatva, a túlvilágon sem talál boldogulást.

A Demeter-mythos minden kiágazásaival kedvelt tárgyává lett a görög plasztikai művészetnek s különösen Praxitelest sokat foglalkoztatta. Fájdalom, az eleusisi szentély szobor- és dombormű-díszei közül aránylag kevés maradt reánk; legszebb emlékünknél onnan az athéni múzeum hármass csoportja, egy relief, mely a két istennőt, Demetert és Kórét ábrázolja, a mint az ifjú Triptolemost a gabonatermelés titkaiba avatják be s a szintén e mythos egyik alakjává lett Eubouleus gyönyörű feje ugyanott, melyet alighanem magának Praxitelesnek tulajdoníthatunk.

De a mythos igazi jelentőségét a belőle fejlődött Demeter-cultusban kell keresnünk, mely idővel a görög hitélet uralkodó elemévé lett, s bár Athénben és másutt is meghonosodott, a helyi emlékek és vonatkozások erejénél s a Demeter tanításában részesnek hitt családokban tovább öröklődő papi méltóságoknál fogva Eleusist ruházta föl a legfontosabb vallásos középpont nevezetességével.

Az eleusisi mysteriumok, melyekkel a francziáknál Renan, az angoloknál Walter Pater behatóan foglalkozott s melyeket Schiller egy költeménye tárgyává tett, valóban mysteriumok maradtak mind máig, a mennyiben lényegökre nézve ma is csak nagyon hiányos értesüléseink vannak. Pausanias, a ki, úgy látszik, a beavatottak közé tartozott, sem az athéni, sem az eleusisi szentély titkairól nem akar szólni, mert ettől egy álomlátás eltiltotta és mert «magától értetődik, hogy a be nem avatottaknak nem szabad megtudniok azt, a minek látásától el vannak tiltva.» Vajjon a szent titkok áhíthatos tisztelete vagy a

nevetségességtől való félelem tartotta-e vissza oly szigorúan a mystosokat és epoptokat, az alsóbb és magasabb fokban beavatottakat a bárminemű közléstől? Ki tudná ma megmondani. Tény, hogy már a mysteriumok virágzása korában sem hiányoztak a gúnyolódók; tudjuk, hogy Alkibiades és barátai az eleusisi titkos istentisztelethől űzött gúny miatt voltak kénytelenek az ellenök hozott halálos ítélet elől menekülni. Később a keresztény egyházatyák sok rosszat is mondtak az eleusisi Demetercultusról, sejtetve annak erkölcstelenségét; de ezeknek a tanúsága talán nem tekinthető egészen elfogulatlanak; bizonyos, hogy minél népszerűbbek voltak e mysteriumok, minél több lelki megnyugvást hoztak részeseiknek, annál inkább állott a terjeszkedő kereszténységnek érdekében, azok hitelét, tekintélyét csökkenteni.

Tény az, hogy az eleusisi mysteriumok egész a kereszténység uralomra jutásáig a görögök, sőt a rómaiak legjobbjainál is nagy és osztatlan tiszteletben állottak. Habár jelentőségök az idők folyamában némileg változott: egy időben a visszatérést képviselték a szigorú vallási orthodoxiához, utóbb inkább szertartásuk pompájával s babonás adalékaikkal hatottak a tömegekre, mégis közel kilencz évszázadon át a görög vallásos élet legkomolyabb elemét, «a pogányság valódi palladiumát» láthatjuk bennök, melyek panhellén jellegükkel, fegyvernyugvást parancsoló tekintélyökkel, elismert isteni eredetükkel legfőleg az olympiai játékok mellé sorolhatók.

A mint a Demeter-mythos symbolikus értelmében közelebbi s természetesebb és távolabbi, transscendentálisabb magyarázatot találunk, úgy a Demeter tanítása is részint a földi élet gyakorlati céljaira, részint a túlvilági lét titkaira vonatkozott.

A Persephone alvilági időzésének és koronkinti visszatérésének egyszerűbb értelmezése az elvetett mag földbe

rejtőzésére s láthatatlan csirázására utal, melyet azután a kikelő vetés, majd a dús aratás követ. Ehhez a jelképes értelemhez fűződik a földművelés nemes munkája, melyre a jótevő istennő tanította az eleusisieket s mely általuk az emberiség közjává lett, szilárd alapjává az emberi társadalomnak s a természet erői fölötti bölcs és békés uralomnak.

A symbolika mélyebb rejtelme az őszszel elhaló és tavasszal újra éledő természetben az elhaló emberi élet folytatódásának sejtését fejezi ki s a mit Demeter és utána az ő papjai a kiválasztottakkal a mysteriumokban közöltek, az e túlvilági élet megismerésére s általa a földi létben való megnyugvásra és megalégedésre szolgált.

Maga a mysterium mint vallási intézmény, kétségkívül Ázsiából eredett s onnan hozták magukkal a bevándorló görögök a Demeter kezdetleges cultusát is, mint a termékenység istennőjeét s a földművelés idylli örömeinek védőjeét. Az a naiv eszmetársulás, hogy a kikelő vetés a föld mélyéből jön, a halottak pedig az alvilágba költöznek, hozhatta kapcsolatba a halottak régi cultusát s az alvilági hatalmak engesztelését a Demeter tiszteletével, mely kapcsolat aztán a Kóré elrablásának mythosában költői kifejezést talált s a Demeter leányát, mint a «retentő Persephoneiát», a halál és az alvilág királynőjévé avatta föl. Így már az Orpheus tisztelete s az orpheusi mysteriumok is mintegy előfutárai lettek az eleusisiaknak, mert az isteni zenész is megjárta — feleségét keresve — az alvilágot s hirt és tanítást hozott onnan.

A Demeter-mysteriumról, mint szertartásról és vallási cselekményről eléggé kimerítő értesülésünk van ama külsőségek tekintetében, melyek úgyszólván a nyilvánosság előtt folytak le, de a Telesterion zárt ajtóin belül történetekre nézve többé-kevésbé csak találgatásokra vagyunk utalva.

A mysteriumokba való első beavatás a tavaszi kis ünnepek föladata volt, melyeket Athénben, az Ilisos partján, az Agra dombján tartottak meg s melyek által azok részese a mystosok szövetségébe lépett be s a mystagógustól tanulta meg a tisztulás és előkészület ama rituális cselekedeteit, melyek arra képesítették, hogy egy év múlva

Eleusi istenségek; dombormű az athéni múzeumban.

az epoptok sorába emelkedhessék. Őszszel, Boédromion hónap közepén — körülbelül a mi októberünknek megfelelő évszakban — mindig holdtöltekor kezdődtek azután a nagy mysteriumok, melyek idejére két hónapig tartó istenbéke biztosította az általános fegyvernyugvást.

A Demetert szolgáló főpapok, a Hierophant és a Dakdoukos az eleusisi szentélyből Athénbe hozták nagy kísé-

rettel az istennőre emlékeztető szent tárgyakat, melyeknek fogadására messze eljők vonult a városnak majdnem egész lakossága. A Demeter-ereklyét azután az Akropolisz alatti szentélyben helyezték el. A következő napok a tisztulásnak voltak szánva, mely főkép a tengerben való fürdésből s bőjtől állott.

Az athéni hatóságoktól bemutatott áldozatok után az ünnepi napok hatodikán megindultak a nagy, szent menet előkészületei. Az Ephebek, vagyis fölserdült ifjak teljes katonai fölszereléssel vonultak ki a szent tárgyak elhozatala végett az Eleusinionhoz s onnan a Demeter rejtélyes fia, Jakkhos szentélyéhez a Dipylon közelében, a hol koszira tették a Jakkhos myrtusszal koszorúzott szobrát s így indult el — már alkonyatkor — az ezerekre fölszaporodott sokaság lassú menetben a szent úton Eleusis felé, minden, az út mentén levő szentélyben áldozatot mutatva be s folyton szent dalokat hangoztatva.

A mint az éj leszállott, meggyújtották a fáklyákat, a Demeter éji vándorlásának symbolumait. Éjfél volt, mire a szentségeket hordozók megérkeztek Eleusisbe. Már előbb a mystosok mindegyike megkülönböztetésül myrtuskoszorút tett fejére és sáfrányszinű szallagot kötött jobb karjára és bal lábára. Miután az istenképeket a papok átvették a szentélyben, a pihenés napja következett, mely a mysteriumok két utolsó nagy napjára előkészületül szolgált.

Ezek a nagy mysteriumok tulajdonképen éjjel folytak le; első éjjel a mystosok mind, második éjjel csak az epoptok vehettek bennök részt; miután a Demeter-szentély csak 4000 embert fogadhatott magába, utóbb, a mystosok elszaporodása következtében, több éjszakát szántak az ő összejöveteleikre. A szent szertartás középpontja kétségtelenül a Demeter és Kóré történetének drámai előadása volt, mely alatt oly cselekvényeket, mutatványo-

kat és szavakat kell értenünk, a melyeknél a nézők egyúttal bizonyos fokig közreműködőkké is lettek. A cselekvények az istennők viszontagságos sorsát utánozták vagy jelképezték: a válás gyásza után a találkozás kitörő örömét; a mutatványok a külön, zárt helyiségekben őrzött, a szent történetre emlékeztető tárgyaknak — a hieronoknak — a beavatottak előtti fölmutatásából s a túlvilági élet valamelyes szemléltetéséből állhattak; a szavakat — valószínűleg énekalakban — részint a hierophant és a papnők, részint maguk a hívők hallatták s azok homályos értelme csak a beavatottakra nézve volt megfejtendő.

A szertartás éjszakai után Eleusisban versenyjátékokat és szinelőadásokat is rendeztek; a bőjtöt lakmározás váltotta föl, azután az egész sokaság visszatért ugyanazon az úton, melyen jött, Athénbe, magával vivén a Jakkhos szobrát s a Kephisos hidján, közvetlenül a város előtt szokás volt ilyenkor a találkozókkal, kik gyakran álarczot viseltek, kölcsönös mókázásba, vig tréfálkozásba és gúnyolódásba bocsátkozni, a Demetert fölvidító Jambe jó kedvének emlékezetére.

Körülbelül ennyi az, a mit az eleusisi mysteriumok külsőségeiről tudunk.

Persze, ha szem előtt tartjuk azt a Pindarostól Ciceroig, a görög és római bölcsészek és költők egész sorától elismert vigasztaló, fölemelő, az étellel kibékítő hatást, melyet a görög vallásgyakorlat ez intézménye a hívőkre oly hosszú időn át gyakorolt s mely az isteneszme bizonyos megtisztulása mellett, főképp az igazakra váró boldog túlvilági élet megismerésében és a földi vándorlásnak ehhez alkalmazásában nyilatkozott meg: akkor a szertartásnak és istentiszteletnek úgyszólván kézzelfogható elemein kívül az érzéki és lelki behatások inponderabilitáival is számolnunk kell.

Számolnunk kell a hagyomány erejével és a vallásos buzgalom közös erejétől áthatott tömegnek az egyéni érzést fokozó suggestív hatásával. Tekintetbe kell vennünk az idegeknek a hosszas bójt, az éjjelezés és fárasztó barangolás által fölcsigázott állapotát, a félelmes sötétségben való éjjeli járatok után a beavatottak előtt a Telesterion belsejében hirtelen kiviláglott vakító fénynek, a túlvilágias hangoknak, a külső tömeg előtt ismeretlen istenképeknek, a mystikus dráma megragadó jeleneteinek benyomásait. És gondolnunk kell végül arra, hogy az emberi léleknek és értelemnek kivált még kezdetleges fejlődési fokán az erős hit és vágy, mely valamit látni és megismerni akar, képes valóban is látni és megismerni azt.

A Demeter-mysteriumok mai fölületes és homályos ismerete is szembeszökővé tesz bizonyos hasonlatosságokat, melyek a keresztény hit és vallásgyakorlat számos elemét juttatják eszünkbe. E hasonlatosság talán leginkább a görög egyházban ismerhető fal, a hol a kolduló szerzetrendek nem honosították meg a nagy csarnoktemplomokat, a hol az aránylag szűk tér csak válogatott hívők befogadására látszik szolgálni s az Ikonostasis mögött titokzatosan végbemenő egyházi cselekmények félreismerhetetlenül utalnak a mystikus hagyományokra.

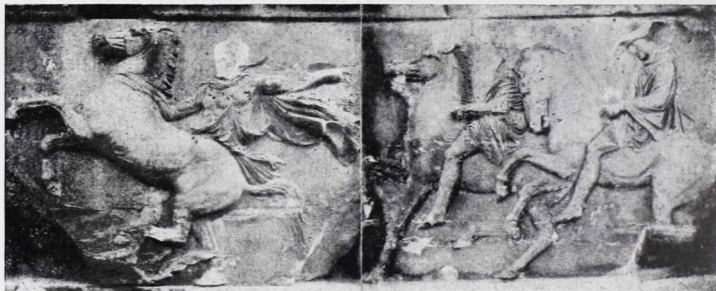
De sokkal egyetemesebb körben is felismerhetők bizonyos rokonvonások az eleusisi pogány cultus képzetei és szokásai s a mi magasztos keresztény eszmekörünk és vallásgyakorlatunk között. Vajjon a leányától megfosztott, az után siránkozó, azt keresve, bolyongásában összeroskadó, fájdalma terhével is az embereknek vigaszt adó Demeter nem olyan-e, mint a Mater Dolorosa első, halvány megtestesülése? Persephone minden évi visszatérése az alvilágból s annak örömteljes ünneplése nem a halot-

taiból föltámadó Krisztust látszik-e némileg példázni? A mysterium titkainak a túlvilági életre is kiható birtokába vetett hit nem rokon-e az isteni malaszt pótolhatatlanságáról szóló tannal? S maga a mysterium egész lefolyása mily sokszorosan emlékeztet a Krisztus kinszenvedésének templomi ünneplésére! Ott a mystikus dráma, a halál és élet, bánat és öröm váltakozó megjelenítésével, a «hieronok» fölmutatása az áhitat legmagasabb elragadtatásába merült hívők előtt a hierophantok fölcsendülő éneke az ihletes csend közepette: itt a nagypénteki passió a maga elosztott énekszólamaival, a Crucifixus véres testéről lassanként lehúzott fekete lepel, a sírbahelyezés színpadias inscenálása, a rekedt keleppek hangját a föltámadás örömjeleként fölváltó zúgó harangszó mennyire elárulni látszanak közös eredetöket! És ép így ráismerhetünk az eleusisi szent menetben a mi egyházi körmeneteink ősfomájára, a mysteriumra előkészítő bőjtben a mi bőjtünkre, mely a nagypéntekben éri el tetőpontját, a mystosok együttes collatiójában a kereszténység úrvacsoráira, az Athénbe visszatérők és velők szembejövők gúnyolódó mókáiban a mi burleszk farsangi tréfáinkra; maguk a mysteriumok névre és fogalomra nézve félreismerhetetlen előfutárai a keresztény középkori mysterium-játékoknak.

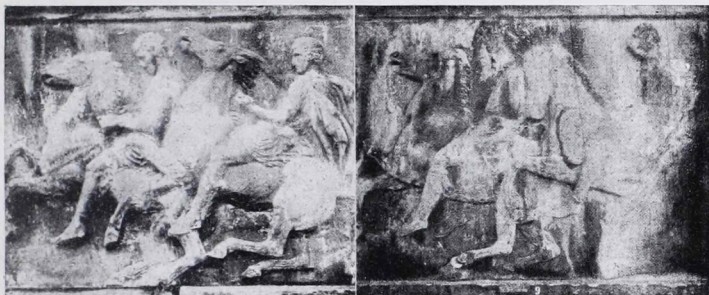
Tehát nyilvánvaló, hogy bármily nagy és mélyreható volt a változás, melyet a kereszténységnek előbb csak a szó és példa hatalmával, majd erősebb eszközökkel is kivívott győzelme a görög és római világ lelki életében előidézett, az a valóságban sokkal többet hagyott érintetlenül, mint fölületes szemléletre hinni hajlandók vagyunk.

A kereszténység ugyanakkor, mikor tűzzel-vassal üldözni látszott a pogányság hagyományait, bölcsen számolva az emberi természet másíthatatlan hajlamainak erejével, a

lelkekre való hatás eszközeiből nagyon sokat hozott át, majdnem változatlanul a legyőzött és száműzött istenek elhagyott táborából.

Részlet a Parthenon-fríz domborműveiből.

Részlet a Parthenon-fríz domborműveiből.

XI.

ARGOLIS.

(1913.)

Ez a neve annak a tartománynak, mely a Peloponnesus éjszakkéleti szögletében Korinthia és Arkádia közé beékelve, sarkantyúformában messze kiszögellik az Aegei szigettengerbe. Argosról nevezték el így, a Phoroneos unokájáról, a kitől Jasos és Agenor származtak s a kinek nevét viseli a város is, mely most nemcsak Argolis, hanem Korinthia tartományának is fővárosa.

A «lovakat tápláló» Argos — vagy Argolis, — a dór törzs egyik ősi fészke, a Korinthos alatti mészhegyek között lekanyarodó vasúton érkező előtt úgy tárul föl, mint egy teknő, a mely egyik végén nyitott: azon t. i., a mely a tenger felé néz; ott látjuk is a távolban csillogni a tenger tükrét. A félteknő falait magas hegyek formálják; legmagasabb a Hagios Elias, — egykor Arachnaion, — ez az a hegy, a melynek tetejéről örömtűz adta hírül az Agamemnon országának Troja elestét; az Ida hegyén lángolt föl az első ily jeltűz, úgy vették át a hirt hegyről-hegyre, szigetről-szigetre, országból-országba, — a míg

Argolisban is megtudták. Ez volt akkor a telegrafálás módja.

Tehát az Agamemnon egykori királyságában vagyunk; csak az látszik kétesnek, vajon az «Atreus fiának, a népek pásztorának» királyi vára Mykenai volt-e, a határhegyek között emelkedő fellegvár, vagy Argos, mely a tartomány közepén, már a tengerpart fölött is uralkodni látszik? Aischylos Argosban játszatta le a hős király egész tragédiáját, ellenben Sophokles és Euripides Mykenaiban. Pausanias is Mykenai mellett tesz vallomást, megjelölhetni vélvén a helyet is, a hol a gyilkosság után Agamemnon eltemették, azt is, hogy Klytaimnestrát és Aigisthost hová temették. Az ő nyomán ásta ki Schliemann 1876-ban azokat a mykenai sírleleteket, melyek a görög őskultura egy egész ismeretlen világának a fölfedezését jelentették, s a Schliemann korszakos fölfedezése termékenyítette meg a Gabriele d'Annunzio lángoló képzeletét, hogy a «Città morta»-ban magának e fölfedezésnek történetét tegye egy megrázó, bár alapgondolatában pervers tragédia középpontjává.

A vasúton érkező Phychtia állomáson száll ki, hogy kocsin Mykenába jusson. Az első emlék, a melyet lát, az úgynevezett Atreus kincsháza, melyet a népnyelv Agamemnon sírjának is nevezett, a mint hogy kétségtelenül sír is volt, — s a melyet a legrégebb bolthajtásos építménynek tartottak. Egészen a föld fedi s a mai értelemben nem boltozás, mert a kövek, melyek alkotják, egymásra vannak fektetve s csak az által, hogy minden feljebb fekvőnek a széle kiáll az alatta fekvő fölött, formálnak kupolát. De ez a kezdetleges kupola s a kapúhoz vezető roppant kocka-kövekből rakott falak a maguk egyszerűségében és szabályosságában csodálatosan szépek; úgy érezzük, hogy óriások kövekkel játszottak itt, nem is sejtve, hogy valami művészt hoznak létre.

Az elpusztult Mykenai egykori Akropolisát, a mint hozzá közeledünk, alig tudjuk a hegy sziklagörgetegétől megkülönböztetni; csak mikor egy, e vízszegény vidéken szokatlanul erős forrásból lefutó vizeret átlépve, a Küklopsz-falaktól alkotott sikátor fenekében megpillantjuk a mykenai «Oroszlánkapu»-nak művészettörténeti paradigmává

Az oroszlánkapu Mykenaiiben.

lett formáit, látjuk, hogy az Agamemnon várának, a «kinces Mykenai»-nek bejárata előtt vagyunk.

A kaput fedő háromszögű kőlapon, egy oszlop két oldalán ábrázolt oroszlánpár szimmetrikus merevsége, a nagy gonddal, szabályos vagy szabálytalan alakban kifáragott sziklatömböknek minden kötőanyag nélkül egymásra illesztése, a mód, a hogy a fellegvár, hozzáilleszkedve a hegy kúpjához, a meredek szirtfalhoz, úgyszólván magát a sziklahegyet alakítja várrá, mintegy tovább fűzve

a természet gondolatát: ez mind mutatja, hogy itt az építőművészetnek még csak dadogását halljuk, de hatalmas erő szól már is belőle: igazi titánok munkája, melynek alkotójául a monda Perseust, lakóiúl a Tantalos szerencsétlen ivadékait, az Atridák vérbefult nemzetségét jelöli meg.

És minél nehezkesebb, nyersebb magának a várnak romjaiból szemünkbe ötlő megalkotása, annál meglepőbb az athéni múzeumban fölhalmozott kincslelet innen előkerült darabjainak nagyfokú iparművészeti kulturára valló finomsága és tőkélye.

Néhány lépésnyire az oroszlánkaputól, a vár belső területének szélén s a felső épületekhez vezető út alatt, két sorban fölállított lapos kövekből alkotott körfolyosó szegi be azt a helyet, a melyen négyszögű, mély vermekben az úgynevezett királysírokat találták meg, melyeknek tartalmát — némelyikét még az eredeti elrendezésben, — mind ott láthatjuk az athéni múzeumban, Csontvázak és koponyák maradványai, az utóbbiakat az arcvonásokat kezdetlegesen föltüntető arany álarczok fődtek; körülöttük tömérdek ékszer, fegyverzeti darab és használati tárgy, csodásan szép művü billikomok, gyűrűk, korszók, karpereczek, homlokpántok, sisakszárnyak, kardok és török, — egy egész tárháza az archæologia ma sem egészen megoldott problémáinak. Mert a tárgyak művészi kezelésének különböző értéke különböző eredetre is enged következtetést s az azóta Görögország más helyein napfényre került hasonló emlékek megdöntik azt a föltevést, mintha e kincslelet a mykenai helyi kultúra példája volna csak s csökkenti annak a valószínűségét is, hogy az előhaladott iparművészeti, különösen kis-plasztikai készségről tanuskodó darabok talán valami távolabbi ország — esetleg Phönícia — behozatalából valók volnának.

Lehetséges tehát, hogy a Perrot szellemes mondása

igaznak fog bizonyulni, s hogy a mykenai sírok álarczos halottjai mindig álarczosak fognak maradni a történelemben, s hogy sohasem fog sikerülni eldönteni, vajjon Kretában, vagy az aegai szigeteken, vagy még távolabb keresendő annak a göröghoni őskulturának az eredete, a melyet a mykenai névvel szoktunk megjelölni. De az iránt alig lehet kételyünk, hogy ez a homeroszi őskor kulturája volt és így nem csodálhatjuk, hogy Schliemann

A kirátság sírok helye Mykenai Akropolisában.

Sophokles, Euripides és Pausanias tanúságaira támaszkodva e sírokat az Agamemnon és az ő sorsában részesek sírjának nyilvánította.

Alkalmam volt magától Schliemann congenialis özvegyétől, mykenai munkásságának tevékeny részesétől hallani egyetmást e nagyszerű fölfedezések izgalmas napjairól. Az oly erős hit, a minő Schliemannt lelkesítette, — a ki a sírleletek minden részletét az Agamemnon tragédiájának körülményeiből tudta kimagyarázni, — szinte parancsolólag követeli tőlünk, hogy osztozzunk benne és megemlé-

kezzünk a Castelar szép szavairól, a ki szerint Columbus is csak azért fedezte föl Amerikát, mert oly erősen hitt létezésében: «ha e világrész nem létezett volna, az Isten a tengerből teremtette volna elő, hogy megjutalmazza a Columbus hitét» . . .

A Schliemann erős hitének forrása pedig csak az a megbüvölő hatás lehetett, a melyet az Agamemnon története gyakorolt reá. Úgy a mint azt három görög színmű-író dramatizálta, de Homér is számos vonatkozásban megénekelte, a mint azt a legplasztikusabban az Aischylos Orestes-trilógiájának Agamemnonról nevezett első részében elmondva látjuk, a hős hadvezér és király megrázó története hitem szerint a legtökéletesebb «tragédia», melyet ismerünk.

A régiek fölfogásának megfelelően a végzet irányította Agamemnon gyászos sorsát is, de nem nehéz annak tragikumát a mi gondolkozásunk alapján magyarázni meg. Az emberi gyarlóságtól nem ment egyéni kiválóságnak főkép mértéktelensége miatti összeütközése az erkölcsi világrénddel: ezek azok a Beöthy elemzése szerinti tényezői az Agamemnon tragikus sorsának is, melyet még igazabban emberivé tesz az, hogy a vele szembenállók, kik rajta a sors ítéletét mintegy végrehajtják, bármily gonoszaknak látszanak, érthető emberi indítékoktól is vitetnek rá gonoszságukra.

Menelaos spartai király nejének megszőktetése miatt egyesültek tudvalevőleg a görögök a Troja elleni hadjáratra s a Menelaos testvérét, Agamemnon, Argos királyát választották fővezérükül. A hajóraj Aulisban gyűlt össze, hogy onnan induljon Troja ellen, de nem indulhatott a hosszantartó, teljes szélesend miatt. Végre Kalchas, a jós értésére adta Agamemnonnak, hogy a szélesend Artemis (Diana) haragja okozza, mert egy neki szentelt szarvast vadásznegédjében elejtett s most ezért az istennő kien-

gesztelésül saját legidősb leányát, Iphigeniát kell föláldoznia. Agamemnonban soká küzdött a hadvezéri becsvágy az atyai érzelmekkel, míg ezeket legyőzni tudta; ekkor eljegyzés ürügye alatt Aulisba csalja nejét, Klytaimnestrát és leányát, s az utóbbit már az áldozati oltárhoz viszi, de ezzel beéri Artemis: a leányt magával ragadja Taurisba, hogy ott papnővé tegye s helyette egy szarvastehén vérzik el; azonban Iphigenia, szüleire nézve meghalt s ez az áldozat gyógyíthatatlan sebet üt a Klytaimnestra anyai szívében.

Tíz évig folyik a harcz Troja körül, miközben Agamemnon neje hasztalanul várja haza férjét, kinek gyakran halála hírért is költötték. Szíve ezalatt elfordul gyermeke gyilkosától, enged Aigisthos csábításainak, a kit atyjától örökölt iszonyú bosszú ösztönöz az Agamemnon megrontására, mert ennek atyja, Atreus, egykor az ő atyjának Thyestesnek saját gyermeke húsát lálalta föl takomául. A győzelmes hadvezér hazatér s kíséretében van a szép Cassandra, Troja megölt királyának jóstehetségű leánya, mint rabszolgája és a Klytaimnestra hite szerint kedvese, a miben a bűnös pár újabb okot lát a vérbosszúra. Agamemnon, Kassandrával és többi kísérelővel együtt a diadalmi lakomán gyilkolják le az Aigisthos emberei, de él leánya, Elektra, él fia, Orestes, ki barátjával, Pyladeszel nővére hívására hazatérvén, rettentő véráldozattal engeszteli ki atyja emlékét: megöli saját anyját, Klytaimnestrát és kedvesét, Aigisthost. Mint a hogy a halálba menő Cassandra megjósolta:

«Jő majd utánam, a ki értem bosszút áll,
Az anyagyilkos, atyjáért ki megfizet.
Mint honja-vesztett bujdosó tér ő haza,
Hogy bétetőzze törzse átkos tetteit . . .»

★ ★ ★

Az Agamemnon egykori birodalma alig üti meg a mi legkisebb vármegyéink nagyságát s Mykenait elhagyva néhány óra alatt kocsin elérhetjük — Argoson át — a tartomány közepén, a tenger partján fekvő Naupliát. A mai Argos városa fogalmat sem ad a réginek jelentőségéről; a fölötte emelkedő meredek hegy félmagasságában, egy kiszögellő sziklakúpon messziről szembetűnik Lárisa váromja, mely sokkal inkább uralkodni látszik a vidék fölött, mint Mykenai elrejtett Akropolis. Ez a vár azonban inkább a középkori frankok s a későbbi törökök uralmára emlékeztet, a kik az ókor maradványai nyomán hatalmas erősséget állítottak itt magoknak. A régi görögök emlékét főképp a város környékén található romok őrzik, különösen az antik színház maradványai.

Tovább haladva, az Arachnaion hegyláncza felé fordulunk. A kopár hegyek alatt a lapálnak mondható, széles völgy termékenysége meglep; látjuk a mezőkön dolgozó, vagy magas targonczájukon fürge lovukat hajtó parasztokat; a férfiak fejét a nap ellen védő kendő borítja, kendő és semmi egyéb, épen olyan módon, mint a hogy nálunk a leányok viselik fejkendőjüket. Hihetetlenül groteszk benyomást tesznek ezek a napsütött, barna, marcsona, szakállas férfiarczok, ezekkel a leányos kendőkkel.

A hol már átkanyarodik utunk Nauplia felé, hosszan elnyúló alacsony szikladomb ötlik szemünkbe, melynek a sziklái mintha legfelül építve volnának . . . Ez Tiryns vára, a Mykenaival valószínűleg egykorú Tiryns, a Herakles állítólagos születéshelye, egyik legősibb példája annak a kyklopsinak meg pelasgnak is mondott építési módnak, a mely szabálytalan alakú kövek összeillesztésével adja meg a falnak erősségét.

Ez a vár, melynek eredetét bizvást visszavihetjük egész a Krisztus előtti tizenegyedik századig, már a Pausanias

idejében is rom volt, s a görög utazóban oly nagy csodálatot keltett, hogy az egyiptomi pyramisokkal hasonlította össze. Maradványai a görög őskor építkezési- és lakásmódjára nézve majdnem még tanulságosabbak Mykenainél, bár az athéni múzeumot nem gazdagították helyükről elmozdítható kincsekkel oly mértékben mint amazok.

Az összeillesztett sziklából alkotott földött folyosók és kapuk, az egykori palota «Megaron»-jának, vagyis férfi-

Kilátás Tiryns romjairól Nauplia felé.

termének padlómaradványai, pillérnyomai, tűzhelyének megmaradt jelei, a fürdőszoba félreismerhetetlen kőlapja, kivált ha mindezekhez az eltűnt faalkatrészeket is hozzáképzelnünk, körülbelül megjelenítik előttünk a homéri hőskor palotáinak valódi képét.

A nagy dalmok tudvalevőleg a maga mindenre kiterjedő leírásainak kedélyes részletességével egész kulturtörténetét nyújtja a régi görög világnak; s e leírásokat tartva szem előtt, nem szabad az ő eposainak jeleneteit a ké-

sőbbi hellének fényűző, nagy művészi izlésre, finomultságra valló palotáiba és csarnokaiba belé képzelünk. Azokra a termekre, melyekben a Penelopeia kérői dözsöltek, a melyekben a vendégek maguk tagolták szét és sütötték meg a lakomára szánt állatokat, a hol tehát vér és pörkölt zsirnak a szaga terjengett, a hol a füsttől megkormosodtak a falon függő fegyverek, a hol a földbe czölöpöket lehetett leverni, a hol a kőpadlóra hullott a parázs, hamú, s a föltálat állatok hulladéka: azokra a termekre csak Mykenai és Tiryns maradványaiban ismerünk rá, nem a periklesi korszak fényes emlékeiben.

Tiryns romjairól bűbajos kilátás nyílik a közeli Nauplia felé. Közvetlenül előttünk sötét cyprusok tarkítják az üde tavaszi zöldet, tovább az út mentén a nagy, fehértörzsű nyárfák már teljes lombdiszben pompáznak és a város házsorai mögött a Palamidi hegyfok merész sziklaprofiljától tündökölve válik el a tenger sima tükre, melyet a keskeny öböl túlsó szélén ismét magas hegyek zárnak le.

Atyáról és fiúról szállott a név a városra és a föltte emelkedő fellegrére: Naupliosról és fiáról Palamedesről, a hősről. Keskeny földnyelv az, mely mindkettőt magán hordozza, kitünő, védett kikötőt alkotva, melyet azonban vajmi kevés hajó látogat. Nauplia egyébiránt még e csekély tengeri forgalma mellett is Görögország kevés európai jellegű városai közé tartozik. Nem hiába emlékeztet neve is Nápolyra: gyönyörű tengeröble a környező hegyek szép koszorújával mindig a Sirenek hazáját juttatja eszünkbe; még a Bursi nevezetű kis szigeti erőd is, mely a rakodóparttól egy jó puska lövésnyire emelkedik ki a habokból, sötét, középkori falaival olyan, mintha testvére volna a Castello dell'Ovonak, vagy még inkább a Sarno torkolata előtti Reviglianonak. Nauplia bájös öble érthetővé teszi a görög hitregét, mely szerint Hera itt fürdött meg

évenként a tenger hullámaiban s nyerte ezzel mindig vissza szüzi fiatalságát.

Argolisnak egy különleges nevezetességét, az epidaurosi Asklepios-szentély romjait a saroni tengeröbölhöz való közelségök ellenére nem hajón, hanem csak innen, Naupliából, körülbelül harmincz kilométernyi kocsúton látogathatjuk meg. Nem feküsznek ugyanis az egykori Epidauros város helyén, hanem a hegyek között, egy völgykatlanban, mely míg erdős volt, kies és üde lehetett, s csakugyan alkalmas egy látogatott gyógyhely számára, mint a hogy gyógyhely is volt ez a hieron, még pedig Görögország, sőt fénykorában, a Kr. e. IV. század végén az egész művelt világ legkeresettebb és legfényesebben berendezett gyógyhelye.

Asklepios (Aesculap), kinek már neve is «mentő»-t jelent, tulajdonképen e vidék szülöttje volt s mint az Apollo fia, már származása által is félisteni szerepre hivatott, de nem halhatatlan; meghalt a Zeus villámcsapásától, kinél Haides emelt panaszt ellene, mert az alvilág látogatottsága csökkenni kezdett már az Asklepios kitűnő orvosi működése következtében. (Hogy a mostani orvosok nem félnék a villámtól!) Halála után a görögök s utóbb a rómaiak is istenként tisztelték és papjai tovább folytatták csodálatos orvoslásait; illetőleg a benne hívőknek maga Asklepios volt orvosuk, a mennyiben álmukban jelent meg és rendelt nekik. A görög plasztikának számos emléke — különösen az athéni muzeumban — jellemzően mutatja az Asklepios-cultust: a gyógyisten maga mint barátságos tekintetű, lábait fesztelenül keresztbe tevő szakállas férfiú, kígyós botjára fámászkozva, nyájasan fogadja ezeken az ábrázolásokon a köréje sereglő férfiakat és nőket, gyermekeket és aggotkat, kik — a Charles Diehl találó megjegyzése szerint — nem annyira istenfélelemmel, mint inkább a jó házi orvos iránti tartózkodás nélküli bizalommal látszanak hozzá közeledni.

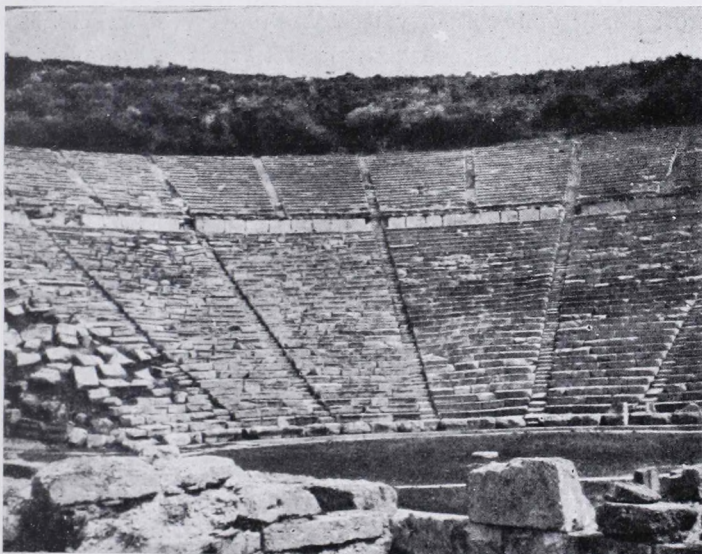
Egészen a modern nagy gyógyhelyek módjára Epidauros is nemcsak a gyógyulás közvetlen eszközeivel, hanem az üdülők és egészségesekek számára a szórakozás és kedvtelés minden módjával is bőven rendelkezett. És mint a hogy a modern gyógyhelyeken nem szívesen látják s eltüntetni igyekeznek a halottakat, úgy Epidaurosban is a görög uralom egész ideje alatt a szent liget területéről száműzve voltak a halálos betegek és — a mi már nekünk sajátságos hangzik, — a várandóban levő asszonyok is, szóval: az Asklepiosnak szentelt területen sem születni, sem meghalni nem volt szabad. Csak a rómaiak idejében épült — a hieron területén kívül — menhely az ily okból száműzöttek részére.

A kedvtelés céljaira szolgáló épületek közül elsőnek a Stadiont pillantjuk meg, mely az ó-görög versenypályák között ritkítja párját azzal, hogy egész medenczéje szemlélhetővé van téve s így szerkezete, valamint kölépcsőinek megmaradt része is világosan áttekinthető.

Az epidaurosi ásatások láttára a legnagyobb elismeréssel kell a görög archæologiai társaságról s annak vezetőjéről, Kavvadiasról megemlékeznünk; a görög állam szerény anyagi eszközeit számbavéve itt valóban bámulatos munkát végeztek, akár a feltárt maradványokat, akár a csak legújában berendezett muzeumot vesszük tekintetbe.

Legnagyobb szerű Epidauros építményei között kétségkívül a színház volt, melynek egész, az erdős hegyoldalba beleépített nézőtere s orchestrája daczolt az idők pusztítósaival s a melynek szép Parodosait — vagyis kapuit, — Skenejét, valamint Proskenionját is sikerült nagyrészen helyreállítani. Csodálatos az ifjabb Polykleitos ez alkotásának építészeti tökéletessége, mely az elrendezés szépségében és czélszerűségében, különösen pedig az áttekinthetőség és jó akustika biztosításában nyilatkozik meg.

De fontos volt e műemléknek ily épségben való föltárása főleg azért, hogy innen meríthettük újabb, helyesebb ismeretét a görög színházaknak, a mely megtanított rá, hogy azok sokkal inkább a mai circusokhoz, mintsem a mai színházakhoz hasonlítottak ; hogy a színelőadások tulajdonképeni tere a régi görögöknél csak a teljesen kerek Orchestra volt s hogy a Skene és Proskenion csak ké-

A színház Epidaurosban.

sőbb kapták azt az alakjukat, melyből a mai színpad fejlődött.

A lenn, a völgy mélyében elterült Asklepios-szentély középpontja a gyógyistennek szentelt templom volt, mely annak chryselephantin ülőszobrát őrizte s nagyon szerény méreteken épült ; ez a templom majdnem teljesen elpusztult, s hogy építésének történetéről és költségeiről mégis pontosabb értesülésünk van, mint bármely görög mű-

emlékéről, azt egy terjedelmes, kőbevésett föliratnak köszönhetjük, melyet az ásatások hoztak fölszínre.

Valamivel tovább egy rejtélyes kis, kerek, oszlopos épület talapzatához jutunk, melynek bájos felépítményével a muzeumban ismerkedünk meg. Egészen bizonyos, hogy ez az a «Tholos», melyet Pausanias mint szintén a színházépítő Polykleitos művét említi, s mely úgy egész szerkesztése, mint különösen dekoratív részletei által a java-kori görög építészet legválasztékosabb csecsebecsei közé tartozott. Rejtélyessé ezt az épületet az alatta levő hármaskörfolyosó teszi, melyről nem tudjuk vajon valamely mystikus természetű gyógymód használatának vagy az Asklepiosnak szentelt kígyók őrzésének helyeül, vagy az orvosláshoz szükséges vizet nyújtó medenczéül szolgált-e?

Voltak itt aztán még Artemisnek, Aphroditének és Themisnek is szentélyei, valamint egy gymnasion és palaistra, melybe utóbb kis földött színházat, Odeiont építettek belé; de bennünket a hieron összes maradványai közül azok a töredékek érdekelnek legjobban, melyek az úgynevezett «Abaton»-nak nyomait jelölik, vagyis azért a csarnokét, a melyben az Asklepios-szentély gyógyulást kereső vendégei kőpadokon, falevelekből vetett ágyakon szertartásos álmukat aludták, a mely alatt meg kellett álmodniok a gyógymódot, melytől egészségök helyreállítását várhatták. Hogy mennyiben működtek ennél az Asklepios papjai is közre, a kik az emberek buzgó hitére mindenesetre nagyon virágzó üzletet is alapítottak, azt nehéz megállapítanunk. Az «Abaton» rendeltetésére egyébiránt legjobban vetnek világot azok, az epidauroszi kis muzeum előcsarnokában felállított felírt kövek, a melyek sok esetben — ép úgy, mint a fogadalmi ajándékul szolgáló, a gyógyult testrészt ábrázoló plasztikai tárgyak, — lehettek valóban sikerült, szakértő orvoslások

és műtétek hálaemlékei, de nagy részökben valószínűleg ismeretlen eredetű régibb fölírások reklámszerű megújítását láthatjuk s egész gyűjteményök ma valósággal úgy hat, mint a kuruzslás történetének különleges muzeuma.

A fölírásos köveken megörökített s állítólag meggyógyított bajok: meddőség vagy nehéz szülés, vakság és bénaság, sőt némaság is, kopaszság, vízkórság, emésztési zavarok és főfájás stb. Az alkalmazott gyógymód sok esetben természetes és észszerű: fürdés, gyógyvíz használata, jó levegő, tartózkodás a felindulástól, józan étrend, dörzsölések, sok mozgás a szabadban, különösen mezitláb. De vannak olyan orvoslások, a melyek csattanós bizonyítékai annak az örök emberi gyarlóságnak, hogy szívesen és könnyen ámíttatjuk magunkat. Ha még az alkalmazott kenőcsök hatásában hiszünk is, azt már nehezebb elképzelnünk, hogy valódi vakság az Asklepios szent kutyájának vagy szent kigyójának nyalásától szünt volna meg. És mit mondjunk azokhoz a csodás változásokhoz, melyeken a felíráások szerint a hieron látogatói álmukban mentek keresztül? Az egyiknek a gyógyító Isten álmában föl vágta a hasát, s miután kivette belőle a bélférget, újra összevarrta; volt olyan is, a ki a szent álom ideje alatt nem csak kigyógyult bajából, de még birkózni is megtanult úgy, hogy másnap mint kősz birkózó versenyre szállhatott. Asklepios elveszett tárgyok hollétét megmondani, eltört edényeket összeforrasztani is képes volt. Nem is volt szükséges, hogy az, kinek valami baja volt, maga jöjjön el Epidaurosba: mást is küldhetett maga helyett s annak álomlátásától meggyógyult otthon. A földolog természetesen az volt, hogy a beteg a gyógydíjjal adós ne maradjon, mert ilyen esetben néha — visszakarta a baját.

Az új keletű s máris gazdag kis muzeum azonban nemcsak ilyen kultúrtörténelmi curiosumokat, hanem művészet-

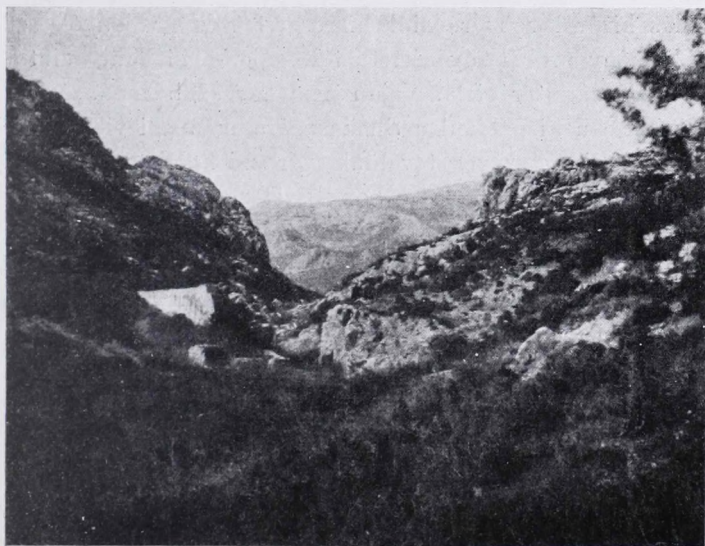
történeti szempontból nagybecsű emlékeket is tartalmaz. Csak itt ismerkedünk meg tulajdonképen az egykori hieron vallásos jellegű épületeinek külsejével. Mondhatni mintaszerű módon használták föl a muzeum rendezői a meglevő gyér építészeti töredékeket arra, hogy azoknak rendkívül elmés, tanulságosan szemléltető összeállításával szűk téren valósággal rekonstruálják a templomok és a tholos lényeges alkotórészeit, a minek benyomását azután természetesen az egész épület rekonstruktív rajzának melléállítása teszi teljessé, beillesztvén a valóságban látott részletet az összképbe. Ezzel a muzeummal a görög archaológiai társaság megkoronázta az Asklepios szentélye körül végzett derék munkáját.

Elhagyva Epidaurost még egyszer végigrójuk azt a hosszú utat, mely az egykori hieron völgykatlanából sok fordulattal visz előbb Ligurio falun át, azután egy fennsíkszerű pusztaságon, melyen csak lóitató csárda szolgál állomásul, Nauplia felé. Jobbra-balra bozóttal, füvel szegélyesen fődött sziklahegyek szegik be a szemhatárt, néhol mély völgytől megszakítva, melyben a hídról, a melyen magunk megyünk, egy másik, ókorinak festői romladékait látjuk, a mint általában, több helyen ráismerünk a régiek útjának bezöldült nyomaira.

A vándorlás ezen a szomorú tájon bőven hagy időt eltűnődni azon, hogy micsoda érdeklődés vonzott ide és tart itt fogva, ezen a multjából élő földön, [bennünket, «későn-szülöttteket», «hátramaradottakat», kik még mindig Itália és Hellas útjait járjuk, a kik még mindig azt hisszük, hogy az emberiségnek volt egy tavaszora, a mely minden idők szemlélője előtt tavaszként fog tündökölni, hogy a szépségnek vannak törvényei és megnyilatkozásai, a melyek az évad divatjával nem veszíthetik el sem érvényüket, sem hatásukat?

A classikus ókor szellemi örökségének újabb meg újabb

föléledése ellen a XIX. század első felében a francia romanticismus adta ki a csata-jelszót: «Qui nous délivrera des Grecs et des Romains?» És Vilmos német császár e század elején kijelentette, hogy ő ifjú németeket akar neveltetni az iskolában, nem ifjú rómaiakat és görögöket. Frary óta a pædagogusok egész sora ontotta a tentát, hogy kiüldözze az iskolákból a rég meghalt népek és

A Naupliától Epidaurosba vivő út mentén.

nyelvek íróit s reáliákkal és csak az élő irodalmak nagyjaival pótolja helyöket.

Mekkora félreértése az irodalom értékének és az iskola hatásának! Mintha bizony az ókori irodalom gyöngyei csak annak tulajdoníthatnák még elpusztíthatlan értéköket, hogy a philologus-tanárok azokból merítik többnyire kegyetlen grammatikai és poetikai elemzéseiket, melyekkel a diákokat gyötrik s melyekből csak elvéve, egyesek érzik

ki a gondolat és forma valódi classicus izét. Én legalább lelkiismeretesen állíthatom, hogy ma az óclassicus irodalomnak azokat a termékeit becsülöm legtöbbre, melyeket a hatvanas évek sűrű tanterv-változásai következtében az iskolában szerencsésen — átugrottam. Vigyázzanak és gondolják meg a classicismus ellenségei és a modernismus barátjai, vajon jó szolgálatot tesznek-e az újabb és legújabb kor irodalmi jeleseinek, ha őket az iskolai philologisálás kizárólagos prédaiul kiszolgáltattják s vajon ők ezt a kemény próbát oly sértetlenül fogják-e kiállani, mint a sokat ócsárolt régiek? Vajon nem kevesebb mohósággal esnénk-e neki például a Shakespeare színpadi világának, ha drámáinak szövegét velünk már az iskolában úgy szétzedették volna, mint a hogy szétszedetik a Homér, a Vergilius a Horatius műveit? Vagy feltételezhetjük-e, hogy az új nemzedék okosabb és jobb volna, ha mindjárt serdülő-korában tölciséreznék fejébe — a régi remekírók helyett — az Ibsen, Gorkij és Shaw világnézetét és költészetét?

És itt eszünkbe jutnak azok a legmodernebb játékszíni törekvések, melyek a görög drámairók több mint kétezer éves darabjait az eredeti költői eszme minél hűvebb tolmácsolásával igyekeznek ennek, a classicismus békóiból állítólag rég kiszabadult vagy legalább kiszabadulni akaró nemzedéknek bemutatni. Tehát maga a pezsgő, a dolgozó, a nyereszkedő élet keresi és találja meg itt a lelki hatás kiapadhatatlan forrásait.

Ah a görög tragédia! Mykenai óta nem megy ki a fejünkől, és ha most utunkban körültekintünk, azt találjuk, hogy még mostani kopárságukban is van a görögországi tájakban valami szigorú, fájdalmas nagyszerűség, valami hősies és egyúttal tragikus vonás, a mely megint csak a régi szomorújátékokra emlékeztet. Azokban a tragédiákban ülte a görög szellem talán legnagyobb diadalait. Tető-

pontjai voltak egy hosszú fejlődésmenetnek, mely a hagyomány s a szó etymológiájának útmutatása szerint a kecskepásztorok ama tánczából indult ki, a melyet az áldozatul megsütött kecskebak — *τράγος* — körül jártak s a mely fejlődés körfutásképen most úgy látszik ismét — a kecskepásztorokhoz tér vissza... Mert kecske az van bőven ebben a szegény mai Görögországban; öröme telhetnék bennök Claude Lorrainnek, a ki alig tudott tájképet elképzelni kecskék nélkül. Azonban a Homer korában megvetették az olyan földet, a mely «csak mekegő kecskének ad élést». Akkor sokkal nagyobbra tartották a «széles homlokú», «nehéz járású» szarvasmarhát, a minő bizony ritkán kerül itt most a szemünk elé. Azt hiszem, az egész mai Argolisból nehéz volna egy hekatombéra valót fölhajtani.

Itt most csak kecske és birka otthonos; még a szárnyas aprómarha is ritka, még ritkább a sertés. És ezt az utóbbi közgazdasági tényt ismét a Homer szempontjából kell sajnálnunk. Hát már nemcsak Achilleusnak és Aiasnak, Agamemnonnak és Odysseusnak, hanem még a becsületes Eumeosnak sincs utódja a mai görögök között? Pedig a költő szembetűnően kedvelte hőskölteményének ezt az alakját; fontos, szép szerepet jelöl ki neki a körül, a hogy ura otthonát ismét visszafoglalja s a betolakodott kérokkal elbánik; dicsérő jelzőkkel ékesíti nevét: «a nemes, a férfiakon uralkodó» Eumeosnak mondja; míg többi alakjait harmadik személyben, elbeszélőleg szólaltatja meg, Eumeost rendesen barátságos megszólítással hívja föl a szóra:

«Így felelél most disznók pásztora te, Eumeos.»

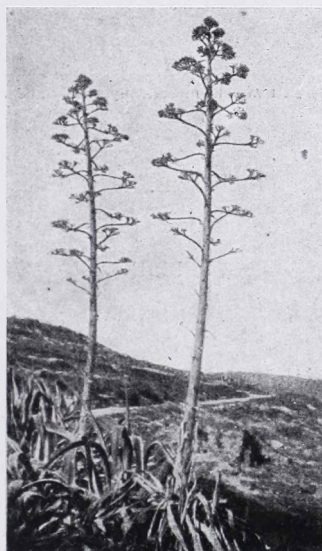
Azt hogy disznópásztor, soha a neve mellől el nem hagyja; látszik, hogy a derék férfiú legalább oly rátartó volt ez állására és czímére, mint a mai... no de hagyjuk a moderni hasonlatokat, azok gyűlöletesek.

Tehát ha Eumeos ma újra életre kelne, valószínűleg be kellene érnie a kecskepásztor mesterségével; körülbelül olyan volna, mint azok a subás, szurtos alakok, a kik botjukra támaszkodva másznak le a jobboldali dombok lejtőjén, maguk előtt hajtva állataikat az országút felé. A kecskék azonban — ellentétben pásztoraikkal — önérzetesen, büszkén bólogatnak a fejökkel, mintha mind attól az anyakecskétől származnának, a mely a hitrege szerint valamikor ugyanezekben a hegyekben táplálta emlőjén az anyjától kiltett csecsemő Asklepiost. Egyszersmind óvatosan lépkednek, hogy meg ne szúrják oldalukat a mezőt beszegő agavék tüskés levelein.

Soha ilyen óriási agavékat nem láttam, mint itt, a naupliai úton, a hol már a legelőket szántás vagy szőlő váltja fel; ezek itt tudniillik eleven sövényül szolgálnak, a mely czélnak meg is felelnek vastag, húsos, pánczélos, tövises, bolondos görbületekben szinte tolongó levelekkel; az alkonyat homályában úgy néznek ki, mint valami kigyózva terpeszkedő szörnyetegek.

És itt ennek az érdekes növényfajnak egy olyan biológiai jelenségét is sűrűbben figyelhetjük meg, a mely másutt kevésbé ötlík szemünkbe. Az Agavénak, miután évek során át csak a leveleibe gyűjtötte minden erejét, olykor, ha már szép kort ért el, eszébe jut, hogy talán virítani is kellene. És ekkor levélfészke kellő közepéből kocsányt ereszt, akkorát, mint egy fa, ez a fa megtelik temérdek, csodásan illatos, mézdús, harangalakú virággal, és ebben a virágzásban az öreg agave kiadja életének minden összegyűjtött erejét, úgy hogy mire a virágok elhervadnak s helyöket datolyaszerű gyümölcs foglalja el, az egész növény elhal, húsos levelei taplós, korhadt fává száradnak, a melyet kivágnak és tűzre dobnak. Ilyen, virágzásukba belehalt s kivágott agavéknak a száraz töveit sűrűn látjuk az út mentén.

Ez a sajátságos természeti tünemény mintha mély jelképes értelemmel bírna itt, az Agamemnon országában, a régi görögök földjén. Egyszer, csak egyszer, — de akkor nagyot viritani, azután meghalni, kivágnai és tűzre vetetni; nem lehet-e ez közös, a tragikum szempontjából mindenesetre legszebb sorsa növényeknek, embereknek és nemzeteknek? . . .

Virágzó Agavék.

Kerek templom maradványai Delphiben.

XII.

DELPHI.

(1913.)

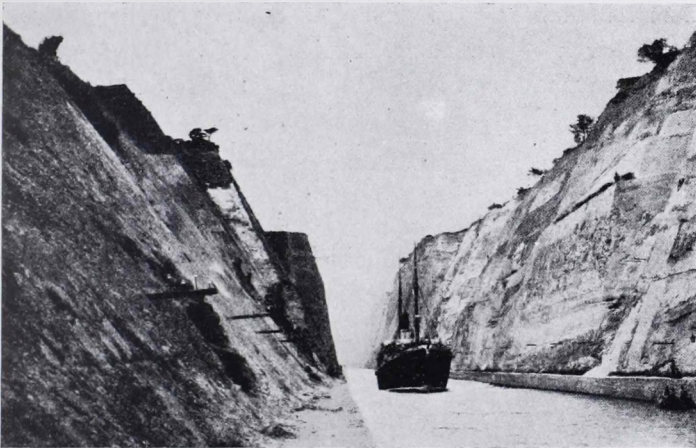
Piræus kikötőjéből a Keresztelő Szent Jánosról nevezett görög hajó visz a korinthosi csatornán át a salonai öböl, Itea réve felé.

Utunk Salamis hosszan elnyúló kopár, hegyes partjai mellett visz el. Mialatt azokat nézzük, egy élénk öreg úr szólít meg s amerikaias angol kiejtéssel, kíváncsiságunkat messze túlhaladó részletességgel beszéli el a salamisi csata lefolyását. Utóbb, Delphiben megismerkedünk és megtudjuk, hogy a beszédes öreg úr nyugalmazott amerikai tengernagy; hát természetes, hogy tengeri ütközetek mindenkifölött érdeklik.

A mint a korinthosi csatorna keleti bejáratához érünk, egy utas jön csolnokon, beszállásra számítva; a hajónak meg kell állania, a mi fölött kapitányunkat éktelen düh fogja el, mert ezalatt a jelző csolnak elállja a csatorna bejárását; egy hajót eresztettek be a túlsó végen s nekünk

most annak átjvetelét kell bevárnunk, a mi körülbelül félórai késedelmet jelent.

A csatorna előtt egyszerre benépesedik az I. osztályú fedélzet; itt az a szokás, hogy a mint az út érdekesebb része kezdődik, fölemelik a fedélzet sorompóit s bebocsátják a hajó elejére a II. és III. osztályú utasokat, köztük szurtos koldusokat is. A menetdíj különböző, a jogok azonban egyformák; ez is egy neme a demokratiának.

A Korinthosi csatorna.

A korinthosi csatorna, ha áthajózzuk, sajátos, csodálkozást s szinte félelmet keltő látvány. Nagyszerű és sivár, — mint a modern kultúra legtöbb alkotása. Csupasz, sárga sziklafalai, — melyeket néhol reclamhirdetések élénkítenek — különösen közepe táján szédületesen, nyomasztóan magasak s annyira közel állanak egymáshoz és olyan egyenesre vágottak, mintha óriások késsel metszettek volna be az Isthmos fensikjéről a tengerszín vonaláig. Föllélegzünk, mikor a túlsó torkolatnál megnyílik előttünk a korinthosi öböl mosolygó, napsütött látványa,

balról Akrokorinth daczos sziklakúpjától, jobbról az Isthmos sziklás előhegyeitől határolva.

Csak a mikor ezeket az előhegyeket is s a Szent Miklósról nevezett szirtfokot körülhajóztuk, tárul föl egészen Boiotia hegypanorámája: közelebb a Helikon, távolabb a Parnassos, mindkettőnek teteje félig felhőkbe borúlva; mintha most is az ég lakóit fogadnák szállásba s jövő-süket-menésöket rejtegetni akarnák a földi halandók elől.

A hegyek ezen a vidéken is kopárak bizony; szegények nem tehetnek róla, ez az emberek bűne; ők, a hegyek, az emberek ellenére, még így is szépek. Néha egy felhő sötét árnyéka borul egyik oldalukra; olyankor — kellemesen csalódva — azt hisszük, hogy ott erdő terül el, de a felhő tovább úszik s mi csodálkozva látjuk, hogy vele az erdő is tovább költözik.

A mint bekanyarodunk a salonai öbölbe s az idő alkonyat felé halad, a tengerparti sziklahegyek színjátéka mind bűbajosabbá lesz. Höl az aranyzöld gyepes lankások vagy a vörhenyes sziklák tükröződnek a tenger kékjében, hol a vizek azurjának visszfénye festi lilaszínre a szirtok vörösségét, mialatt a felhők szakadásából kivillanó napfény aranyos oázokat varázsol elő a hegyeken.

Itea nyájas kis kikötőváros, mely körül a magas, meredek hegyek kissé visszalépnek, hogy szűk lapályon görög földön ritka dús és gondos mezei és kerti gazdálkodásnak adjanak helyet. Smaragdzöld árpagezők között csatornákkal öntözött olajfakertek lepik el a Chryssa termékeny völgyét, melybe most bekanyarodunk. Háromlovas fogatunk vígan üget a sík úton, melyen hazatérő munkások csapatai között haladunk el. Most van éppen az olajszüret; odább, a hegy lejtőjén szamarak viszik föl a faluba az olajbogyókkal telt kosarakat; az állatok mindkét oldalán egy-egy megterhelt kosár lóg s a kosarakat zöld olajfalomb takarja; távolról alig látjuk a ka-

paszkodó szamarakat: mintha a hátukat fedő lombok kaptak volna lábra; akár a **Macbeth** birnami erdeje!

A Chryssa völgyének nyílásában még egyszer megpillantjuk a Parnassos tetejét; az alkonyi szélben szétfeszlöttak a felhők s láthatóvá lesz a hó, mely még az ormot borítja. Tudjuk, hogy oda, a hitregétől megszentelt hegy lejtőjére kell fölemelkednünk; az előhegyek peremén, hihetetlen magasságban, fecskéfészek módjára odaragasztott városkát látunk; ez Kastri, a hová nekünk még ma estve el kell jutnunk!

A mint a széles gyűrűkben kigyózó hegyi út megnyílik előttünk, menetünk is lassúbb lesz, környezetünk is vadabb és kopárabb. Itt, a szikla és kőgörgeteg között már csak tüskés bozót és fűszeres illatú vadvirág terem; de a mi palántát nálunk a mesgyéken növő fűként ismerünk, az itt öreg bokorrá izmosodva borítja a szakadékokat.

Az alkony leszáll, mi pedig feljebb emelkedünk, mintha követni akarnók a fényt a míg lehet, alant hagyva a terjengő homályt. Már bepillantunk mélyen Phokis elsötétült völgyeibe, melyek fölé violaszín falként emelkednek a korinthosi öblöt északról lezáró hegyek; s e violaszín csúcsok csipkézett peremétől sugározva válik el az egészen aranyárga nyugati ég. A tengerből oly hihetetlenül közelinek látszik, mintha velünk emelkednék, mutogatva aczélszürke színben ide-odaágazó tükrét, mely mögött a Peloponnesus hegyei oly rejtélyes alakot öltenek, mintha gubbasztó óriások felhőleplet vontak volna magukra.

Nem tudunk betelni e képpel; egyike ez azoknak a látványoknak, melyeket gyermekkorunkban megálmodtunk, azután sohasem láttunk és a melyek egyszerre — valahol az élet delelőjén messze túl, mint egy elmúlt vagy jövő élet hirtelen víziója jelennek meg előttünk.

Már esthomály környez, mikor a kastrii út félmagasságában elérjük Chryssó falut, a melynek csobogó piaczi

kútjánál lovainkat megitatják. A piaczi népélet, mely környez, épen olyan, mint a hogy Gerhardt Hauptmann — a ki szintén itt járt — *Griechischer Frühling*jében leírja. Csakhogy ő az itteni néprajzi típusokban sok német vonást vélt fölismerhetni. Az én benyomásaim szerint ez csak a germán ember önkénytes csalódása lehet. Ellenkezőleg, sehol görög földön annyi elemét a görög típusnak nem láttam, mint itt, Delphi környékén. A vén pásztorok, a kikkel találkozunk, kétségkívül leginkább banditákhoz vagy koldusokhoz hasonlítanak, de ránczos, kóczos, napbarnított fejük azért mégis olyan, mintha egy kiéhezett, elzüllött Zeusé volna.

A mint Chryssot elhagytuk s útunk a hegy nyugati hajlásán kanyarít nagy vargabetűt, már feltűnik az égen a hold, álomszerű derengést vegyítve az alkony lilaszín homályába. A vidékre már az éj nyugalma borult, csak lovaink patkóinak koczogása s kocsink egyhangú zöreje zavarja a méla csöndet. Egyszerre — meglepetésünkre — gyárkérmény füttyét halljuk s a holdvilágos hegyháton, a hol Kastri ablakainak fénye üdvözli az érkezőt, világító, sziporkás füstöt látunk egy kürtőből kihatolni. Azzal a kis olajgyárral, mely itt a magasban az ipart képviseli, nagyon is közeli ismeretséget kötünk később, mert csak keskeny utcza választja el Kastri legjobb fogadójától, a pythoi Apollonról nevezettől, a melybe szállunk. 580 méter magasságba emelkedtünk egyenesen a tenger színétől; és mégis nélkülözzük itt a magas fekvésű helyek két legfőbb előnyét: a tiszta levegőt és a csöndet. Ha kilépünk erkélyünkre, a kis gyár füstje, büze csavarja az orrunkat, éjjeli nyugalmunkat pedig — csodálatos módon — a kastrii birkatenyésztés zavarja meg. Itt tudniillik a lakosság gazdasági tevékenysége az olajgyártáson kívül a birkatenyésztés és háziiparszerű pokróczszövés között oszlik meg. A birkákat pedig, úgy látszik, egészen

katonákként kezelik: menetképességük kipróbálása céljából éjjeli próbakivonulásokat rendeznek velök. Máskép érthetetlen marad az, miért kell Kastri valamennyi birkanyjának az éj kellő közepén kolompolva végigrohannia a keskeny, meredek utcán, a minek következése, hogy miután a fogadó fala majdnem papírvékonyságú s ablakai egyenesen az utcára szolgálnak, ez az éjféli pasturale úgy hangzik be hozzánk, mintha a birkák szobánkon szaladnának keresztül.

De mindezeket az apró utazási kényelmetlenségeket egy percz alatt elfeledjük, ha napfényes tavaszi reggelen kilépünk Kastri utcájára és a faluvéget elhagyva, elindulunk a régi Delphi felé. A sziklavölgy, mely előttünk föl-tárul, leírhatatlan nagyszerű vadságában, csak a Doré rajzónja és a Böcklin ecsete volt képes ehhez hasonló körvonalakat és színeket varázsolni elő s merem állítani, hogy a ki Delphit nem látta, az Görögországot tájképi szempontból nem ismeri.

Egyszerre Delphi egész története érthetővé lesz itt előttünk, mert ez a hegyvidék csakugyan olyan, mint a könnyörtelen, engesztelhetetlen emberfölötti hatalmak kapuja, a melyhez remegve közeledik a halandó, hogy megnyilatkozásukat meghallja, s a honnan a támadó barbárok is, rémes égi jeleket véelve iátnl, ismételve meghátráltak.

Az út, mely Kastriból keleti irányban kivezet, a hegyoldalba van vágva, melynek menedékesebb lejtőin terült el az egykori szentély és tovább a régi Delphi város. A mai Kastri ugyanis nem a régi helyén áll, mely a delphii jóshely szent területének romjai fölébe épült. Hogy ezeket kiáshassák, a Homolle vezetése alatt működött francia tudományos expeditió, mely a görög állam szerény támogatása mellett félmillió frankot költött itt ásásokra a XIX. század végén, mindenekelőtt kisajátította

az egész Kastri községet s áttelepítette egy puskalövésnyível tovább nyugatra.

A községet és a romokat hordozó lejtők fölött és alatt majdnem függélyesen emelkednek a sziklák, néhol szinte feneketlennek látszó, szűk völgyet formálva, melynek mélyében az egykor Pleistosnak, most Xeropotáminak neve-

A Kastalia-forrás Delphiben.

zett patak csillogó ere látható. A szemben emelkedő hegy a Kirphis, melytől iszonyatos mélység választ el, mégis oly közel van, hogy kedvünk volna, a gyepes lejtőjének cikázó ösvényén fölfelé haladó pásztorra rákiáltani.

Itt, a hegyszakadék éjszaki párkányán a Parnassos lábánál vagyunk; csúcsát elfödik a kétfelől összehajló sziklabástyák: a Phaidriadok, vagyis ragyogók, mint ré-

gen nevezték. Valójában hamvasszürke a színök, a törött felületeken pedig olyan mint a korhadt fái; meredek falaik hasadásai s kiszögellései alig adnak itt-ott egy kis virító bozótnak helyet. A hol összeérnek, mély, sötét szakadék nyílik, benne kőgörgeteg, mely alatt kis vízér lopózik lefelé. Ez a sziklarepedés valóban olyan, hogy abból gyilkos szörnyetegek, rémes sárkányok kitörését várhatta a régiek képzelete s ez adhatta az eszmét a

Az egykori Delphi város helye, háttérben a Phaidriadok sziklafala.

Phoibos-Apollon győzelméhez Pytho, a szörnyeteg fölött, mely e helyen ment végbe s Apollon itteni — pythiai — tiszteletének alapjául szolgált.

Itt volt a Kastalia-forrás is, melyben a jóslatra váró ájtatoskodók megmosdani tartoztak s melynek vizét magát utóbb jóvendőmondó ihlet erejével ruházta föl a közhit. A hajdani medencének némi romjait láthatjuk még s alább, az út mellett most egy, Szent Jánosnak ajánlott kis keresztény kápolna áll, melylyel szemben egy újabb keletű kőmedencébe csurog bőven az egykori szent víz;

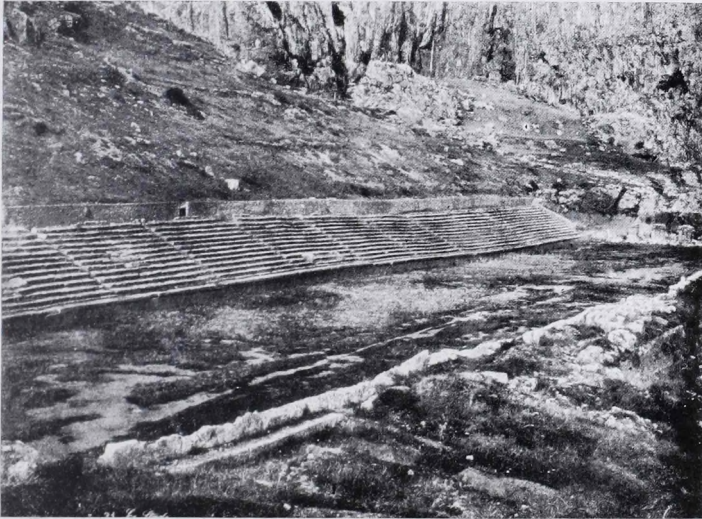
most a kastroi parasztasszonyok áztatják benne piros pocrócaikat, melyeket számárháton hoznak ide, majd meg a legelőről hazatérő pásztorok itatják meg itt barmaikat.

A sziklahasadék és a forrás vize egyesülve fut le a platánoktól beárnyékolt út alatt, olajfákkal beültetett lankás mellett a mély völgybe; ezek az olajfakertek jelzik ma a régi Delphi-város helyét, melynek néhány középülete romjaiban még most is látható az egy időben «Marmariá»-nak nevezett ásatási területen. Sok márványtöredékre bukkanunk itt most is, különösen egy ismeretlen rendeltetésű bájos kis kerek templom maradványaira. Azonkívül fölismerhető az egykori gymnasion, a papok lakásainak helye és az Athena Pronaos temploma, mely utóbbinak oszlopai nagy részét újra fölállították, de néhány év előtt a Phaidriadok sziklafalából levált kőtömegek lezuhanása másodszer is földre sújtotta az istennő oszlopaikat, mintha a természet az új nemzedéknek megmutatni akarta volna, hogy miképen pusztultak el itt a régi nemzedék alkotásai.

Feljebb, a sziklahasadékon túl s az út fölött terült el a delphii jósszentély, mely tulajdonképen a városnak is jelentőségét megadta. Aischylos, *Eumenidái*-nak elején, maga a Pythia, Apollon jósló papnője által mondatja el a szentély eredetét, melyet Gea, a földistennő cultusa jelöl meg, a kítől csak utóbb, a Pytho leküzdése által hódította el e helyet, melyet a világ közepének is tartottak, Phoibos-Apollon, hogy annak pártfogásával a görögök nemzeti életében csak Olympia mellé állítható jelentőséget nyujtson.

A földistennő hatalmát látták azokban a földből párolgó gázokban is, melyeknek bódító hatása a jövőmondás ihletében nyilatkozott meg. A jóslás fogalma idővel annyira összeforrt e helylyel, hogy a Kastalia forrás vizének

is ily erőt tulajdonítottak s a Sibyllák egyikének székhelyét is itt keresték. Primitív korban a jóslatok a legfontosabb politikai kérdések eldöntőivé váltak s a delphii jóshely tekintélye oly nagy lett idővel, hogy nemcsak a görög, de tengeren túli államok is ideküldték követeiket, a Pythiától tanácsokat kérendők. Ez érthetővé teszi annak a papi testületnek a hatalmát, mely az Apollon-szentély

A Stadion Delphiben.

kezelője volt s érthetővé teszi, hogy a szomszéd tartományoknak e hely birtokáért folyt küzdelme után végül az Amphiktionok testülete, a leghatalmasabb görög államok szövetségének képviselője vette kezébe Delphi uralmát s tartotta itt tavaszonként összejöveteleit. Ez idő óta virágzott fel igazán Delphi, keletkeztek itt márványtemplomok és csarnokok, épültek kincsesházak a delphii jóslatért hálára kötelezett államok fogadalmi ajándékainak

őrzésére, színház és versenypályák a pythiai ünnepélyek művészeti és atletikai versenyei számára. És ez mind itt, ebben az elérhetetlennek látszó sziklavadonban talált helyet, csak a kocsiversenyek hippodromja terült el lenn, a Chryssa völgyében.

Az Apollon téménos-a, vagyis szentterülete a nyugati Phaidriad lábánál egész a mostani útig terjedt s a lejtőn lépcsőzetesen elhelyezett, a völgy felőli oldalukon aláfalazott épületekből állott, melyeket a három kanyarulatban emelkedő, ma is látható, kövezett, helyenkint meglehetősen meredek «szent út» kötött össze s ma már jobbra eltűnt magas fal környezett. Csak a gymnastikai versenyek Stadionja volt e kerítésen kívül; közvetlenül a sziklák aljában, az egész vidék fölött uralkodó magasságban, úgyszólván a hegyből vájták ki síkját és éjszaki oldalának lépcsőzetes üléseit.

A téménos épületeinek majdnem kivétel nélkül csak talapzatai láthatók ma, elszórt oszloptöredékek, márványkoczkák között, néhol zöld gyeptől benöve; a hegyoldalnak támaszkodó falak is helyenkint épek maradtak, valamint az Apollon főtemplomának alapjául szolgált hatalmas emelttér. A számtalan szoborból, mely egykor a szent utat szegélyezte, már Nero sokat elrabolt; a mi még itt volt található, azt a tágas muzeum fogadta magába, melyet — itt is Syngros bankár bőkezű támogatásával — a görög állam emelt az ásatások területének szélén. Ide kerültek a templomok és kincsesházak timpanonjainak, metópjainak és frizjeinek még meglevő domborművei is, valamint a temérdek felírást kő, számszerint mintegy 6000, úgy, hogy az epigraphia szempontjából Delphi talán a világon leggazdagabb lelhelynek mondható. Az elrablott fogadalmi ajándékok közül egynek, a salamisi és platāi diadalok érzelmének maradványait Konstantinápolyban, az egykori Hippodrom helyén láthatjuk: ez

az úgynevezett kigyóoszlop, mely három összefonódott kigyót ábrázolt, fejükön egy azóta elveszett arany háromlábassal. Az oszlop csavaródásain még most is olvashatók a csatában résztvevő néptörzsek nevei.

A kétezer éves kövegetet taposva, visszagondolunk azokra, a kik egykor szorongó lélekkel járták ezt az utat, várva a jövő megismerését s megkönnyebbülve vagy lesújtva tértek vissza saját nyomdokaikon a jóslat meghallgatása után. Az út első kanyarulatán túl az athéniek egykori kincsesházát ma helyreállítva szemlélhetjük; igaz, hogy a hiányzó márványkoczkákat tufa helyettesíti s a friznek a muzeumban őrzött darabjait terracotta utánzat pótolja. A kis ház, mely egykor a marathoni csata trophäumait rejtette magába, így is gyönyörű példája a dór építéstílusnak s Athén szerepére nézve jellemző, hogy az úgynevezett Halós, vagyis «szérű», melyen a pythiai ünnepélyeket tartották s mely a talajviszonyok miatt nem lehetett elég tágas arra, hogy sok népet fogadjon magába, épen itt terül el, szemben Athén kincsesházával és az előtt a Porticus előtt, mely az Apollon-templom hatalmas talapzatának falához támaszkodik s a hol valamikor szintén az athéniek tengeri csatáinak diadaljelei voltak közszemlére téve. A Porticus szép, karcsú ion oszlopai közül még három áll, oly elrendezésben, mely inkább fa- mint kőfedélre enged következtetést.

Míg ez a tér az ünnepélyek rendezésére szolgált, feljebb, a knidosiak által épített úgynevezett «Lesché», vagyis társalgó, az egész szent területet s a sziklavölgyet felölelő kilátásával s Polygnotos szép falfestéseivel a társas összejövetel s eszmecsere helye volt a szentély látogatói számára.

Az athéniek kincsesháza mögött barna sziklatömb jelzi azt a pontot, a melyen valamikor a Gea istentisztelete végbement, a hol az a delphii Sybilla jóslott, a kit Michel-

Angelo lefestett s a kit talán a földistennő papnőjének tekinthetünk. Innen áradhatott ki az a kábitó pára is, melynek hatása jövendülésre tudta nyitni az ajkakat.

A tulajdonképeni Phoibos-Apollon szentély, mely a «szérű» fölött emelkedik s melynek nagy kiterjedésű fehér márványtalapzatán az egykori oszlopoknak és falaknak csak vajmi csekély maradványaival találkozunk, a IV. századból való s a leégett régibbnek helyén épült; tudjuk, hogy mind a négy oldalról oszlopsor környezte, hogy czellája három részre oszlott, hogy a legbelsőbb szentélyben, az Adytonban Apollon aranyszobra állott s a keleti homlokzaton a hét böles mondásai voltak bevésve. Sejtethjük, hogy az Adyton volt az a hely, a hol a Pythia, Delphi fénykorában classikus versekbe foglalt jóslatait hallatta. De a romok s különösen az alépitmény gondos vizsgálata nemcsak hogy nem igazolta, hanem mondhatjuk, megezfolta azt a római korszakból eredő mondát, hogy az Apollon papnőjének háromlábas széke egy, bódító gázokat kilövelő földüreg fölött állott. Ily elrendezés lehetőségének semmi nyomát sem találjuk s így valószínű, hogy Apollon papjai talán mesterséges illatszerekkel igyekeztek a jóshely látogatóiban ily hitet kelteni.

A főtemplom mögött Neoptolemosnak, az Achilles rege-szerű fiának volt sírhelye és szentélye s tovább egy szoborcsoportozat Nagy Sándornak oroszlánvadászat alkalmával halálos veszélyből való menekülésére emlékeztetett. Mindkét emlék a temenos felsőbb részét tartó falnak támaszkodott. Erre a felsőbb emelttérre még használható lépcső visz föl ott, a hol Delphi kis színháza épült, melynek orchestrája és nézőtere megtartotta régi formáját; az itt letelepedő csakhamar meggyőződhetik róla, hogy ez a színház, mely a pythiai ünnepélyek ének-, kithara- és fuvolaversenyeinek színteréül szolgált, legnagyobb szépségét attól a nagyszerű sceneriától kölcsönözte, mely a

szintér fölött nyílik meg a szemnek s a melyről itt maga a természet gondoskodott.

Az ásatások területén nyert benyomásainkat kiegészíti az, a mit a muzeumban láthatunk. Első pillantásunk itt a leghíresebb delphii leletre: a kocsisnak, vagyis a hippodrom győztesének bronzszobrára esik. Az alak, melynek balkarja hiányzik, míg jobbkezeben még ott látjuk a gyepő egy darabját, főalkatrésze volt egy egész fogatot ábrázoló szoborcsoportozatnak, melynek kisebb töredékei is a muzeumban találhatóak s valamikor mint a Gelon, syrakusai tyrannus adománya került Delphibe. Alkotóját névről nem ismerjük, de mindenesetre elsőrendű mestere lehetett a Krisztus előtti V. századnak. Ez a szobor is egyike a görög művészet ama csodáinak, a melyek fölött talán sohasem fogunk megszűnni ámulni. Rajta van még az archaismus minden bátortalansága, öntudatlansága, kisínyes részletekhez tapadozása: mert a művészet akkor még tudatával nem bírt annak, hogy már a legnagyobbnak a kifejezésére is képes. Stilizáltak csak a hosszú, szoknyaszerű ruha látszik, mely úgy hat, mint a vályúzott oszlop; az alak szempillái apró szögek mód-

A «Kocsis»-szobor a Delphii múzeumban.

jára vannak kidolgozva, a polychromia mindenféle naivitásai: onyxból és magnesiumból összetett szemek, ezüstből való fogak és szallagbetétek szolgálnak a valóságosság emelésére. Pedig nem ezek a részletek, hanem az egész beállítás, a tartás, az arczkifejezés, a kérlelhetetlen realismussal megmodellált lábak teszik oly életteljessé e szobrot, hogy látásánál nem is gondolunk a művész munkájára, hanem a harmadfélezer éves halotti álmából föltámadt modellel vélünk szembenállani. Egyszerre megismerjük, megértjük a hippodrom fiatal versenyhőseinek egész életét, lelkületét, még modorosságaikat, mondhatjuk poseaikat is.

Azt a közvetetlenséget, a melylyel e bronzszobor tárja föl előttünk az antik életet, a muzeum egyetlen más darabjánál sem találhatjuk föl, noha van itt plasztikai emlék a legprimitívebb koron kezdve egészen a késő hellenisztikus korszakig fölös számmal. Az Apollon-szobrokból, melyekkel valamikor el volt árasztva az egész szentély, úgyszólván csak a legdurvább archaikus jellegűek maradtak reánk. Itt látjuk az egykor a világ közepét jelző Omphalost, szallaghálóval borított tojásalakú márványtömb alakjában; hajdan két sas ült mellette: azoknak a sasoknak képmásai, a melyeket Zeus a világ két végéről indított útnak s a melyek itt találkoztak. A knidosiak kincsesházának homlokzatát a muzeumban rekonstruálták s itt állították föl frízjének összes domborműveit is. Az épület az ion stílusnak díszítményekkel kissé túlterhelt, az athéni Erechtheionnál még sokkal kezdetlegesebb formáit mutatja; karyatidái inkább az Akropolisz archaikus kórára emlékeztetnek, mintsem az ottani erkélymennyezet hordozóira. A frízreliefek hosszú sorozatát ábrázolják a küzdelmes jeleneteknek: a trójai háború, a Gigantomachia vonulnak föl előttünk; istenek vegyülnek az emberek küzdelmeibe, Apollon Heraklessel mérkőzik a delphii

háromlábás birtokáért. Az athéniak kincsesházának frizje itt is főkép a Theseus dicsőségét hirdette.

Eredeti méreteiben látunk itt fölállítva némely, fogadalmi ajándékot hordozó oszlopot is. Ilyen az, mely a naxosiak adományának, az óriási ülő Sphynx-szobornak szolgál talapzatul; ilyen a messeneiek Nike-oszlopa, mely hasonló volt az olym্পiaihoz; és ilyen a kyrenaikaiak szép, acantusszerű növényformákból összefont oszlopa, mely háromlábast tartó s tánczoló Hesperidákat hord te tején.

A Paulus Emilius győzelmi emléke már a római uralom korára utal.

A római és byzanczi császárok művészi kincsszomja csak diszétől fosztotta meg a delphii szentélyt, de a kereszténység terjedése magát azt a hitet támadta meg, melynek e hely jelentőségét, sőt létezését köszönhette. Delphi pusztulásával itt a keresztény eszme gyors és teljes győzelmet aratott, de a régi pogány istenek tragikus küzdelme a kereszténységgel azért végigvonul az egész történelmen. Megtagadták és elűzték őket, kifosztották és elpusztították templomaikat s ők mégis visszatértek: egyszer a renaissanceban s — ha az irántuk való érdeklődést veszszük mértékül — újabban másodsor is, bár most már csak az archæologia hűvös világában. Az ember szinte hajlandó őket igazán létező, üldözött lényeknek tartani, majdnem inkább az ellenök évszázadokon át folytatott harczot túlélő erejük, mintsem saját romlásától összeomlott egykori uralmuk alapján. És el kell ismerni, hogy ők ebben az elpusztíthatatlan posthumus életökben tulajdonképen rokonszenvesebbek és tiszteletreméltóbbak, mint a minők uralmuk idejében voltak, mikor — mint Hejné valahol elmésen utal rá, — csinyjaikkal minduntalan összeütközésbe kerültek a büntető törvényekkel s emberfölöttiségök nem az embereknél jobb mivoltukban,

hanem csak az emberi és isteni fenyítő hatalom alóli mentességökben nyilvánult meg.

Micsoda színben tűnnek föl a mi keresztény vallási és erkölcsi fogalmaink szempontjából azok az istenek, a kiknek ősatya, Uranos maga is családi forradalom áldozata lett, a kiknek legfőbbje, Zeus maga is atyjának, Kronosnak letaszítása által jutott az eget trónjára s a legjelesebb görög költők fölfogása szerint a kérlelhetetlen vérbosszú pártolója, sőt elrendelője gyanánt szerepelt. Maga Apollon, Delphi védője rávallott magára, mint az Orestes anyagyilkosságának értelmi szerzőjére; ugyanő titkos szerelmi viszony rabjává tette a szép trójai királyleányt, Kassandrát, hogy őt e réven jóstehetséggel ruhazza föl. És mit szólunk arról az egész sorozatáról az alattomos, csalárd vagy erőszakos szerelmi kalandoknak, melyekben az összes főisteneknek részök volt s melyekkel Homernél sorra eldicsekednek az így anyákká lett nők, mert hiszen azok az isteni ölelések egy egész hősnemzedékkel népesítették be a görögök földjét. A hol az istenek egyike, Hermes, tolvaj, csaló és esküszegő gyanánt volt ismeretes, a hol a Menelaos neje, Helena az Aphrodite rendeléséből lett a Paris szeretőjévé, ott csodálhatjuk-e, ha az emberek között is meglazultak az erkölcs kötelékei s a féktelen dözsölésnek, sőt a perverzítás minden nemeinek a görög társadalom legkiválóbbjai egész szemérmetlenül hódoltak? A hol az istenek maguk is koronkint mint vádlók, tanuk, vagy épen vádlottak állottak bíróság elé, egymás ellen panaszra mentek főnökükhöz, kinek haragjától rettegték mind, olykor pedig lázongással, sőt — mint a napisten — a strike egy nemével csikarták ki sérelmeik orvoslását, ott nem természetes-e, hogy az emberek utóvégre is úgy tekintették isteneiket, mint vetelkedő hatalmasokat, kiknek egymás iránti féltékenységét ügyeskedéssel kellett megkerülni, kiket egymás ellen ját-

szottak ki s egymás ellen hívtak segítségül s kiknek e váltakozó cultusa valószínűleg kevesebb hasznot hozott a hívőknek, mint a mennyire megtermékenyítette művészeteket. A görögök istenei az emberek sorsába való beavatkozásukkal valóban hol a jogosulatlan, erőszakos protekció, hol a szívtelen üldözés szerepeit látszanak váltogatni, többnyire tiszta szeszélyből.

Ha ezek mellett a mi fölfogásunk szerint visszataszító vonások mellett azután találkozunk a hit oly megnyilatkozásaiival is, melyek az isteneket a legfőbb igazságszolgáltatás őreiként tekintik, bennök látják az idegenek, védtelenek és szükölködők védőit is s őket a legmagasabb és legnemesebb testi és szellemi tulajdonokkal ruházzák föl, ennek magyarázatául egyrészt az szolgál, hogy a görögök istenhite soha dogmatikusan megállapítva nem volt, hanem a nép gazdag képzeletében és költői műveiben faji, helyi és egyéni befolyások szerint változva fejlődött tovább. Másrészt istenhitek alapja, természete is teljesen eltért a mienktől; ők isteneiket épen csak anynyiban tartották isteneknek, a mennyiben emberiebbek voltak az embernél; az ember képességeit és tulajdonait, erényeit, vágyait és bűneit is fokozottabb mértékben bírták. A Nietzsche *Übermensch* fogalma tulajdonképen semmi egyéb, mint a görögök képzete isteneikről, modern mezbe öltöztetve.

A görögök vallása kezdetben kétségkívül — mint minden primitív népnél — igaz, bensőségteljes, naiv és buzgó hit volt, mely lassankint változott csak megszokássá, conventióvá, hiúság és élvhajhászat dolgává s még inkább a szépnék a fajban gyökerező, ösztönszerű cultusává. Minél többet veszített a vallás bensőségéből, annál gazdagabb forrásává lett a költészetnek és a művészetnek. A templomok és szobrok díszével való versengésnek már vajmi kevés köze volt a valódi istenhithez, de miért szakítottak

volna azzal, mikor az ő vidám isteneik tisztelete egy volt az életélvezettel s a legnagyobb gyönyörököt azzal a képzelődéssel köthették össze, hogy velök isteneiknek áldoznak? A hit kimerülése vitte azután a lelkeket a görög-római világ hanyatlása idejében a mindenféle újfajta vallási diyatok, az Isis- és Mithras-cultus karjai közé és a régi hit kimerülése egyengette legjobban a kereszténység útjait is. A Krisztus magasztos tana a görögöknél és rómaiaknál tulajdonképen egy, már minden bensőségét elvesztett, elfajult, újítások után kapkodó hitélet fölött diadalmaskodott.

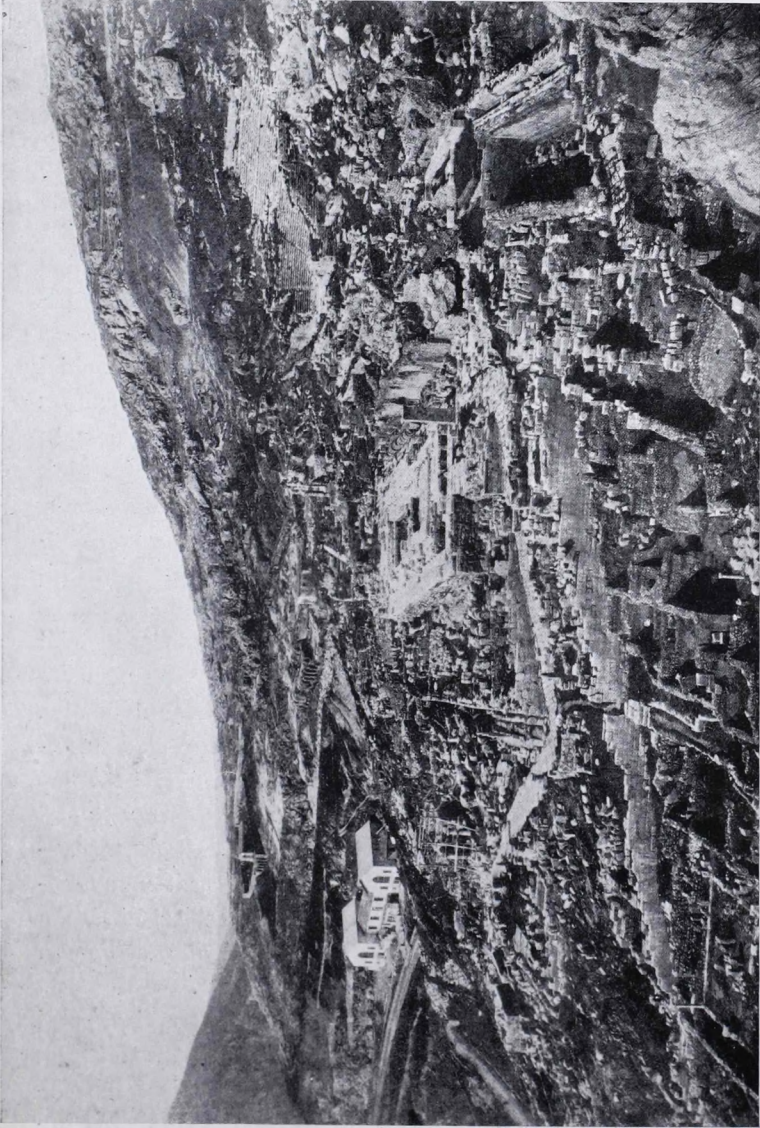
Természetes, hogy a Theodosius rendeletei és a pogány templomok földülése még nem jelentették a régi istenek uralmának teljes kiirtását. A küzdelem még eltartott egy ideig és a lelkek még visszavágytak olykor a régi hitvilág csábító örömei felé.

Könnyű volt innen Delphiből elűzni Apollont, mikor sugárzó márványtemploma rombadőlt s szentélyének pusztulását — talán a tőle elűzött Gea bosszújaképen — még földrengések és sziklaomlások is siettették.

De már nehezebb volt szabadulni Pántól, a ki szintén otthonos volt itt, — hiszen a Parnassos lejtői neki voltak szentelve, — s a kinek alig volt valahol temploma, mert őt többnyire barlangokban tisztelték, az ő szentélye a szabad, nagy, mindig újra éledő, elpusztíthatatlan természet volt. És ő volt legigazabb képviselője az életösztönnek és életerőnek, tehát a szilaj pogány életkedvnek is.

Ezért Pánnak, mint legveszedelmesebb ördögnek — meg kellett halnia.

Tulajdonképen csodálnunk kell, hogy a kezdetleges keresztény hit, mely a pogány isteneket mint gonosz démonokat száműzte inkább, mintsem hogy létüket eltörölte volna a föld színéről, nem folyamodott a halottá nyilvánításnak ehhez az egyszerű eljárásához valamennyivel szemben. Hiszen azok az istenek annyira éltek, oly közel

Az ásatások területé Delphiben.

jártak az emberekhez, még ma is annyira ismerjük őket, tetteiket, csínyjaikat, tulajdonságaikat, még külsejüket is, hogy róluk még a modern embernek is sokkal könnyebb elképzelnie azt, hogy meghaltak, mintsem azt, hogy sohasem léteztek.

Azonban Pánra nézve ennek a különyszerű eljárásnak még más magyarázata is van. A Pán halálának mondája tulajdonképen pogány eredetű.

Plutarchos, a ki sokáig itt Delphiben élt mint Apollon papja, s ennek a tüneményes természetnek megrázó benyomásai alatt írhatta halhatatlan műveit, az ő élet- és jellemrajzainál sokkal kevésbé ismert morálphilosophiai értekezései között hagyott egyet reánk, melynek czíme: «Περὶ τῶν Ἐκδεδομητῶν Χρηστηρίων», latinúl: «De defectu Oraculorum», a mít így fordíthatunk magyarra: a jóslatok alkonya.

Ennek bevezetésében elmondja, hogy hét görög philosophus, névszerint Lamprias, Kleombrotos, Didymos, Philippos, Demetrius, Ammonios és Herakleon találkoztak és itt, a hol mi állunk, a knidosiak Leschején beszélgetést folytattak a napnak abban az órájában, a mikor már a többiek nyugvóra tértek s a város és a szentély fölé, melyekre lenéztek, csönd és árnyék borúlt, csak a szemben emelkedő ormokat aranyozhatta be a lenyugvó nap sugara.

Beszélgetésök különféle természeti jelenségek magyarázatának során rátért a jóslatokba vetett hit hanyatlására, a «démonaiktól» elhagyott jóshelyek pusztulására, a melyek talán még be fognak népesedni, ha a démon visszatér és elnémult hangja újra megszólal.

Plutarchos, a ki komoly szigorral csüngött a tiszta régi hiten és erkölcsön és erős vitákat folytatott a stoikusok és epikureusok tévtanaival, valóságos dogmatikai fejtegetéseket ad szereplői szájára a theosok, daimonok és he-

rosok, — vagyis az istenek, démonok és hősök külömbözőségéről, halhatatlan vagy halandó voltáról. És e tárgyba kapcsolja a bölcészek egyike, Philippos elbeszélését, melyet fültanúk közlése alapján ad elő Aimilianos rhetor atyja, Epitherses élményéről s melyet a mi korán elhunyt Reviczky Gyulánk talán valamennyi közt legszebb költeménye tárgyává tett. Ez az Epitherses egy ízben Itália felé utazott s mikor a hajó, mely vitte, szélesendben az esti órákban a mai Korfu alatt fekvő Paxo sziget közelébe jutott, az utasok a szigetről hangot hallottak, mely Thamust szólította néven. Thamus a hajó kormányosa volt, egyiptomi ember, kit az utasok legkevesebbje ismert névről s ki kétszeri hívásra nem jelentkezvén, végre a harmadszori szólításra válaszolt. Ekkor a rejtélyes hang a szigetről ezeket mondta: «Ha Palodeshez érkezel, jelentsd ott a nagy Pán halálát.» Rémülettel hallotta a hajó népe ezt az üzenetet s tanakodtak fölötte, vajon teljesítse-e Thamus a csodás megbízást? Végre a kormányos arra határozta el magát, hogy ha szél és hullámozás közt haladnak át Palodes mellett, akkor hallgatni fog, ha ellenben a szélesend még tart, átadja az üzenetet. Palodeshez érvén, a lég és vizek mély nyugalomba voltak merülve; ekkor Thamus kiállott a hajó orrára s átkiáltott a földre: «Meghalt a nagy Pán». És itt átadhatjuk a szót Reviczkynek:

«S egyszerre — ily csodát ugyan ki látott! —
 Megindulnak fák, bokrok és kövek.
 Halk zokogás kél; elhaló sirámot
 Kínos nyöszörgés, jajgatás követ.
 Velőt rázó, mély sóhajok keringnek.
 Sírás hangzik fel, csukló, szakgatott.
 De kétség'esve túlzokogja mindet:
 «Meghalt a nagy Pán! a nagy Pán halott!»

A magyar költő azután nemcsak parafrázirozza Plutar-

chost, hanem — mintegy tovább fűzve a gondolatot, — a Pán halálában az érzékies és szabados pogány élet letünését s a szeretet és könyörület vallásának győzelmét symbolisálja, a kereszt fölemelkedésének képével végezve költeményét. A görög írónál természetesen minderről nincs szó; ott csak el van mondva, hogy a Thamus esetének híre Rómába is eljutott s Tiberius császár maga elé idézte a hajókormányost és tudósok jelenlétében hallgatta ki.

Tovább Plutarchos nem látszik ügyet vetni az elbeszélésre, melynek bizonyára sem ő, sem társai nagyobb jelentőséget nem tulajdonítottak. Sajátságos azonban, hogy a legmodernebb irodalom bizonyos kedvteléssel játszik a Pán-fogalommal s bár csak költői formában, mindig megújuló skepsissel ostromolja a kecskelábú istenség halálának hagyományát.

Ezt a költői skepsist majdnem egyszerre látjuk megnyilatkozni a francia, német és angol irodalomban. Már Emile Zola *Róma* című regényében beszél a «nagy Pán diadaláról» s mondja, hogy a renaissance óta a harez szenvedélyesen és hevesen dül tovább, és mindennap, minden órában a pezsgő életkedvtől túlradó, éltet szomjazó, új népek küzdenek a halál utáni sóvárgás vallása ellen. Gerhardt Hauptmann már említett görögországi útirajzában pedig ezeket írja: «Vajon igazán meghalt-e a nagy Pán? Azt hiszem, hogy a kereszténység előtti világkor minden más forrása inkább dugult be mint a pythiai, és hogy a nagy Pán meg nem halt; sem aggkori gyöngeségből, sem a keresztény papság évezredes átkaitól. És itt — ezt épen Delphiben írja, — ezek között a napsütött romok között megjelenik előttem az egész halottnak hitt mysterium, megjelennek a démonok és istenek a halottnak mondott Pánnal együtt» . . . Végül ki ne gondolna az angol Edward Knoblauchnak nálunk is nagy hatással adott színművére, melynek hőse, a «faun», a ki tulajdon-

képen senki más, mint Pán, a maga őseredeti vadságában belécsöppen a modern társadalomba s itt veszedelmes visszhangot találva kezdi lángszavakkal hirdetni a társadalmi rend és conventio minden békóit összetörő érzéki és érzelmi élet szabadságát?

Tehát mindent összevéve a Pán dolga legalább is kétséges és talán érdemes volna egyszer az ő fölkeresésére indulni. Nekem legalább eltökélt szándékom, ha még egyszer görög földre jutok, ellátogatni Arkádiába. Bátran szembenézek minden csalódással, a melyet ez a tartomány tájképi tekintetben róla képzett hagyományos fogalmainkhoz képest valószínűleg hozni fog. Ott a Mánalon hegyét is bejárni szándékozom; ez volt a Pán legkedvesebb otthona; ha csakugyan ő és csak ő az a hírmondója a görög hitvilágnak, a kinek sikerült túlélnie a nagy «istenek alkonyá»-t: ott kell tartózkodnia. Ki tudja, — talán találkozom vele? . . . És ismeretséget kötünk . . . Remélhetőleg — páni rettegés nélkül!

A színház Delphiben.

A Szt.-Péter-templom a vatikáni kertek magas pálmájától nézve.

XIII.

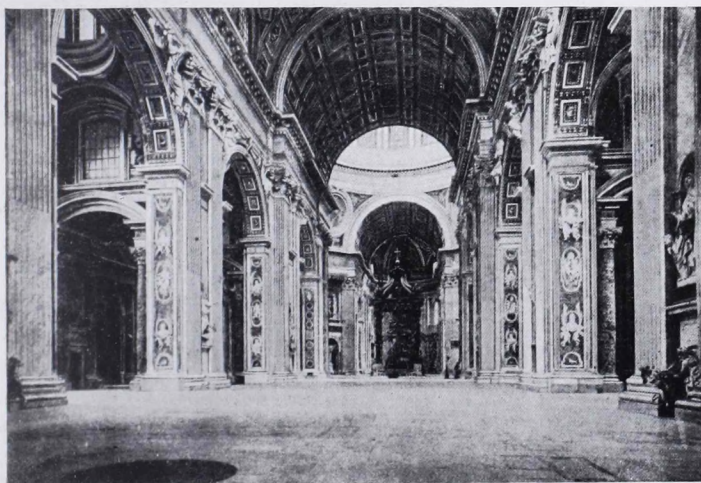
VATIKÁNI ALKONY.

(1914.)

A tavaszi késő alkonyatnak van egy órája, a mikor a római Szent-Péter-bazilika széles külső lépcsőzetén alig egy-két látogatót látunk fölhaladni. Ha ilyenkor — nem törődve a portékájukat tolakodóan kínáló képeskártya-árusokkal és nem merülve semmi részletnek a szemléletébe — belépünk és megállunk az óriási, ez órában majdnem üres főhajó elején, oly látványban van részünk, mely jobban tárja föl e csodálatos templom igazi hangulatát, mint minden benne lezajló czeremónia.

A főhajó nyugati végét lezáró Tribuna della Cattedra fenekét tudvalevően a Bernini óriás barokk-szoborcsoportozata foglalja el, a mely a Szent-Péter régi püspöki széket zárja magába, legfelül azonban egy tojásalakú, arany-sárga üvegből alkotott ablakot fog körül. Ebből a távolságból s a kupola alatt emelkedő pápai oltár csavart oszlopú baldachinján keresztül a különben is zavaros

szerkezetű szoborcsoportozatból semmit sem látunk tisztán, de a mi megragad és lebilincsel, az a nap, mely ebben az órában, mielőtt nyugvóra térne, azt a sárga ablakot egészen betölti fényével, valósággal lángba burkolja az ablak közepén repülő galamb képében ábrázolt szentlelket és hatalmas sugarát a templomon végig löveli káprázó szemünkbe.

A Szent-Péter-bazilika helseje.

Azt hiszem, sehol és soha sem sikerült fizikai eszközökkel a szentlélek fölvilágosító ihletének mysteriumát érthetőbbé tenni, mint a hogy azt a Szent Péter-bazilikában az alkonyat e színjátéka megérteti velünk.

És a míg a gyér járókelők és ájtatoskodók fölött ennek a búcsúzó aranyfénynek a sugara vibrál, a templomot láthatatlan énekkar álomszerűen hangzó zengése tölti be. A zengés a bal oldalhajó felől jön, a Cappella del Coro-ból, melynek ércrostély- és üvegajtaján keresztül a rejtélyes

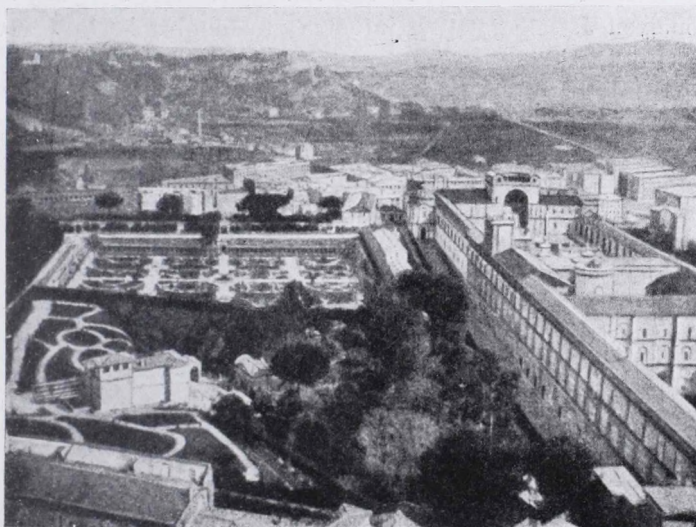
homályból csak néhány oltárgyertya pislogó fénye villan ki. Itt gyűlnek össze ilyenkor a bazilika káptalanának tagjai, a fehérprémes cappába burkolt kanonokok és a szürkeprémes beneficiátusok; ott ülnek sorban a pap-székekben: a legfelül balra sorakozók alakjait még megvilágítja az alkonyi fény, a lejjebb ülőket már szürke homály fűdi. És a szürke homályból közönyösen, szinte unottan hangzik ki a megszokott ének; de a hangok pontosan összevágznak és a nagy kápolna visszhangos boltozatától mintha megtelnének és erősödnének. A mint eltávolodunk tőlük, visszatérve a főhajó közepe, a lángsugár felé, az egyes hangok mind tisztább harmóniába szűrődnek le s ez a harmónia a fényvel az alkonyi misztikus hangulatába olvad össze.

A vatikáni alkony! Ha ezt igazán meg akarjuk ismerni, akkor a napnyugtát nem elég csak a Bazilikában élveznünk; ki kell mennünk a vatikáni kertekbe is, a hová a közönséges halandókat rendszeren csak a reggeli órákban bocsátják be, de a hová egy, a pápai udvarnál otthonos, szeretetreméltó monsignore pártfogásával a délutáni órákban is bejuthattunk.

Az a terület, a melyet vatikáni kerteknek neveznek, tulajdonképen szélesen szétterjedő hegyoldal, az egykori Mons Vaticanus lejtője és teteje, mely a Nero hajdani kertjeitől, a pápai Zeccától, vagyis pénzverőtől s a múzeumokhoz vezető sikátortól egész a régi várfalakig szabálytalan négyszöget formál s nyugati végében Róma területének talán legmagasabb pontját foglalja magában.

Ezt a területet a századok hosszú során át a többnyire sűrűn váltakozó pápák nagyon különböző mértékben és módon igyekeztek a maguk kényelmére és természetélvezetére fölhasználni. A míg a római Szent-Atya egész országgal és sok palotával s nyaralóval rendelkezett, építési, kertalakítási kedve nem volt csak ehhez a helyhez

kötte; most pedig, mióta az önkéntes rabság a Vatikán környékéhez lánczolja a pápát, az anyagi eszközök bősége már nem a régi. Mégis, itt járva azt találjuk, hogy a multban is, s jelenben is többet, sokkal többet lehetett volna e bámulatos fekvésű kertek szépítésére tenni, s hogy azok bájából már az is sokat von le, hogy az alakítás és gondozás folytonossága minduntalan megszakad;

A vatikáni palota és kertek a Szent-Péter-templom kupolájáról nézve.

a meglevőt elhanyagolják, a megkezdettet éppen nem, vagy más módon folytatják. Az egész kert rendszertelenül van részekre tagolva, a mi ugyan alkalmas arra, hogy nagyobbnak tűnse föl a valódinál, de az összefoglaló, nagy áttekintések szépségétől megfosztja. Ezért azonban bő kárpótlást nyújt majdnem mindenütt a kilátás; az ember a «vatikáni kertekben» nem annyira a kertet nézi, mint inkább a kertből kinéz.

Szándékosan mondok «vatikáni kertek»-et, mert itt

tulajdonképpen — mint említettem — több, egymástól elkülönített, néhol rostélykapuval el is zárt kertről van szó, a mely ugyan mind egy úré, de a melyeknek mindegyike megkülönböztetett jelleggel bír.

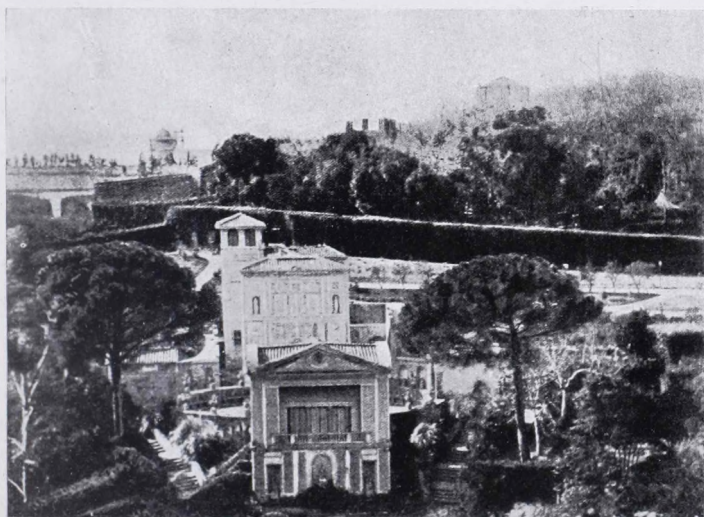
Abból a toronyszerű pavillonból, melyen át a vatikáni múzeumokba nyílik a bejárás, e bejárással szemben nagy rostélykapu vezet a vatikáni kertekbe. A pápának van közelebbi hozzájárása is, sőt van egy földalatti folyosó is, melyen át láthatatlanul juthat a palotából a kertbe.

Ettől a kaputól széles, egyenes, vízszintes út visz addig a főfordulóig, a hol a dombos rész kezdődik s a hol magános, magas pálma mellett, gyönyörű kilátással a Szent Péter-templomra, a sétáló pápát környezetével annyiszor megörökítették a fényképészek. Az utat balról magas fal tartja s választja el a mélyen alatt fekvő, meg lehetőszen elhanyagolt állapotban lévő, négyszögletes diszkerttől; jobbról is fal emelkedik, melyet kúszó és virágzó növényzet főd be s e fal nyílásán át jutunk az északi oldal sűrűn beültetett árnyékos boschettóiba; ezeknek a sétaútjai is egyenesek, egyenes a vízárók is, mely talán a régi sánczokból való, a bokrok is falszerűen vannak nyesve, de azért kellemes, hűs árnyékot találunk a fásorban, melynek végén a lourdesi szent barlang kisméretű utánzására bukkanunk. Valami elvadult, egykor talán ugróvízzel élénkitett sziklatömböt is látunk itt; a letekintést a város felé fák s falak korlátozzák.

Nyesett, francziás lombfalak szegélyezik a nagy pálma melletti utat is, melyen a lejtős déli kertrészbe jutunk. Ennek legfőbb disze lehetne a «Villa Pia», a IV. Pius pápa gyönyörű kis casinója, mely a tizenhatodik század második felében épült s a Vatikán felé néző kecses homlokzatával, bekerített, félkörű, márványpadokkal kinálkozó, mozaikkal burkolt udvarával, nyílt lépcsőzetével és vízmedenczéjével, kedves nyaralóhely lehetett valamikor.

Most ablakredőnyei le vannak zárva, udvara elcsukva, lépcsőit benötte a gaz, vízmedenczéjét ellepte a hínár, a Medici-czímer a maga hat golyójával hiába várja gazdáját: most is Pius a pápa, de nem — Medici.

Valamivel tovább a Borghesék emlékeihez jutunk: a griffmadár bontogatja szárnyait annak a fontanának a tetején is, a mely már a kert szélén, a Zecca házaira

A Casino di Pio IV. a vatikáni kertekben.

támaszkodik, s annak a regényesen bezöldült és elvadult vízmedenczének a karimáján is, a mely a meredeken lejtős út felső befejezéseül szolgál. Ezekben az alkotásokban ráismerhetünk V. Pálra, az «Acqua Paola» építőjére. Csak az kár, hogy a Vatikán villamos üzemének középpontját a kertfal tulsó tövébe építették; a Borghese-fontana griffmadarának most már kedve támadhatna a maga ormáról átszállni a sokkal magasabb — gyárkéményre.

Tehát a mi Rómát mindenütt jellemzi: a pazar bőségben esobogó vizek, az a vatikáni kertekben sem hiányzik; de a mi még hathatósabban emlékeztet az utak minden fordulójánál, minden ponton, a hol megállunk, arra, hogy Rómában vagyunk, az a Szent Péter-bazilika látványa, melyet itt hol egész közlelről, hol valamivel távolabbról, legalább kupolájának teljességében vagy egész zömében élvezhetünk. A vatikáni kertek valósággal csak arra látشانak szolgálni, hogy ezt a hatalmas, megkövesedett himnuszát az Istendicséretnek, a mint az alkonyat felé haladó nap rózsás fényében maga is mindjobban megdicsőül, mindig változó lombkeretbe foglalják.

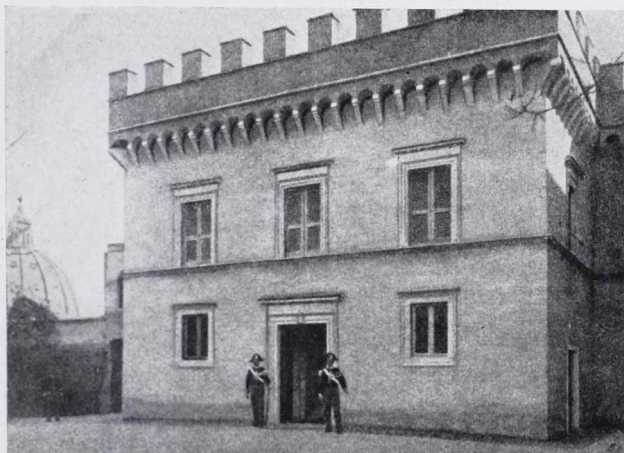
A felsőbb Borghese-fontana szomszédságában a pápai csendöröknek van kis laktanyájuk, a mely belécsik a Recinto di Leone IV., a IV. Leó pápa idejében, tehát a kilenczedik században épült tornyos várfal vonalába. Talán a név közössége vonzotta XIII. Leó pápát ide, hogy az ősi bástyák egyikének fölhasználásával magának igénytelen, kis, emeletes nyaralót építtessen ide, a melyet a legrekkenőbb hőtség idejében lakóhelyül használt, s meg is jelölt a Peccik jegenyés czimerével. Az egyszerű, barátságos szobák egyikében még most is látjuk a magyar czimerrel ékesített könyvszekrényt, melyet e kis tusculanuma számára magyar zarándokok ajándékoztak az elhunyt pápának.

Utódja, X. Pius azonban nem jár ide nyaralni; ő csak a reggeli órákban tesz koronkint rövid sétát kertjeiben s elődje Casino-ját egészen átengedte a Specolo Vaticanonak, a vatikáni csillagvizsgáló-intézetnek, melynek fejlesztésére, tehát tisztán tudományos célra, sokkal szívesebben áldoz nagy összegeket, mint a saját kényelmére. A neves csillagász, Pater Hagen vezetése alatt álló observatorium most nemcsak kitünő szerkezetű csillagvizsgálótoronnyal, hanem légköri vizsgálatok számára magas

vasállványokra helyezett, messzeterjedő folyosóval és megfigyelőhelyekkel is van ellátva.

Az observatorium kupolája körül való erkély, mondhatjuk, Róma legnagyobb panorámáját tárja föl előttünk, melylyel csak a Szent Péter-kupola kilátása vetekedhetik.

A távoli Apenninek, a közelebbi Sabin- és az albanói hegység zárják körül a szemhatárt, mely csak a nyugati oldalon, a Monte Mario alatt mélyed le alacsonyabb

Kis pápai nyaraló a vatikáni kertekben.

dombsorig, a mely a leszálló napnak hosszabb utat enged, de mégis elfödi előlünk a tenger vonalát. A Castelli Romani vár- és házcsoportjai tündökölve válnak ki az erdős hegység háttéréből: sorban felismerjük Frascatit, Grotta Ferratát, Marinót, Castel Gandolfót, Albanót. Közelebb, a város hatalmas háztengeréből a sok száz torony és kupola felől, az alkonyat óráit jellemző fáradt zsongás hallatszik föl. A Janiculus tetejéről olyan kihívóan látszik ideinteni a Garibaldi lovas-szobra; a város közepén ott látjuk csilámlani a napfényt a vadonnatúj, óriás Viktor Emánuel-

emlék hófehér márványán és gazdag aranyozásán. Tehát sikerült csakugyan fölébe emelni a Capitoliumnak... De azért mégis mindenképp uralkodik ma is a Szent Péter temploma, a Michel-Angelo kupolája. Az egész Vatikán, melynek szinte végtelennek látszó palotaszárnyait a Sixtínától egészen a Belvederéig áttekinthetjük innen, csak a Bazilika függelékének látszik. És Szent-Pétert szolgálják a tuloldal kisebb házaí és kápolnáí is; az a kis sárga,

Részlet a vatikáni kertekből.

koczkáalakú ház, a melyben még nemrég a pápák egész világpolitikájának szálaí futottak össze, a pápai államtitkárok háza, a melyet életfogytiglan meghagytak Rampollának lakásul. Onnan költözött a sírba, s a milyen csöndes ember volt élete utolsó éveiben, olyan zajos feltűnést okozott halálával, az elveszett végrendelet ügyével...

Most már a Casino-hoz hozzáépített kis pápai házi kápolna is használatlanul áll, és a Leo pápa szőlőkertjére sem vet ügyet senki. Üresen áll a ketrecz, a melyben a

Menelik abissziniai fejedelemtől küldött oroszlánkölyköket tartották; elmés ajándék volt: oroszlánokat küldeni Leónak. Ez a végtelenül érdekes jelenség a pápai széken tudvalevően költő is volt, klasszikus tökélyű latin verseket írt. Az egykori várfal mentén húzódó kocsuiút mellett mutatják most is azt a kis kerek kertiházat, a melyben verseit szerette írni. A házikó most szinte tüntetően el van hanyagolva; vasablakai gondosan el vannak zárva, nehogy valami visszamaradt, bennkóválygó vers kiszökjék rajtuk. A házikó tudniillik egészen fából van készítve, az ablakai pedig vasból; a mi nagyon czélszerű dolog, mert ha a ház földig ég, legalább a vasablakok megmaradnak.

V Leo Casinójától fiatal czédrusfa-sorok vonulnak a francziák adakozásából újabban épített kéttornyos templom felé, amely egészen a lourdesinak utánzata. Tehát itt is és mindenütt Lourdes!

Ezen a sétányon jóképű öreg papot látunk föl s alá járni; szorgalmasan olvassa a Breviáriumot. De a mi Monsignorénk bátorságot vesz és megszólítja; így mi is megismerkedünk vele: ez Pater Hagen, a Vatikán csillagásza; rokonszenves és jelentősnek látszó egyéniség, a ki oly nemes harmóniába foglalja össze a csillagvizsgálatot a Breviáriummal, a természetkutatást a vallásossággal.

A francziák lourdesi templomának magasra emelt porticusa a legjobb helyet szolgáltatja a napnyugta élvezetére. Itt éppen azokra a dombokra látunk, a melyek a Monte Mariótól a Tiberis völgye felé terjednek; a mindinkább pirosodó napgolyó már majdnem eléri a szemhatáron hosszan elnyúló pinia-liget, a Pineto-Torlonia peremét. Néhány percz múlva a sötét lombkoszorú kettévágja a tűzgolyót, mely szikrákat látszik szórni; majd még egyszer föltűnik a nap haragos, vérvörös arca a

fák lombkoronái s a föld között, hogy azután hirtelen letűnjék egészen . . .

A hűvössé váló esti levegőben indulunk visszafelé, a VIII. Orbánról nevezett várfal irányában. Valóságos vadonba jutunk itt: sűrűség és tekervényes, lejtős utak; de mindenütt akadunk valami nyomára annak, hogy koronkint a pápák ezeket a helyeket is fölkeresték és földiszítették. Itt-ott egy antik vagy legalább is régi oszlop emelkedik ki a bokrok közül; néhol ülőke kínálkozik. Az egyik boschetto közepén modern kettős szobor áll. Azt esthomályban is ráismerünk tárgyára: ez Attila találkozására Nagy Leó pápával. A két alak kissé túlságosan intim közelségbe van hozva; az Attila fogyatékosan öltözött alakjához valami rosszul táplált, de a nehéz munkától megizmosodott gyármunkás szolgálhatott mintául.

És most az esthomályban megszólalnak a vatikáni kertek csalogányai. Örökzöld bokrok és fák között dalolnak, a minők nálunk nincsenek, de az énekők, az éppen olyan, mint a mi csalogányainké. A madarak már régen föltilálták az ő világnyelvöket.

És mialatt hallgatom a bús madárdalt itt a Vatikán kertjeiben, fülemben cseng-bong a mi most már réginek mondható költőnknek a verse:

«Csak egy főművésznő, egy gyöngé csalogány
Csattogja gyászzenéjét a cserje vad bogán,
És annyi fájdalom van és annyi kín szivén:
Embert megölne százszor ily gyilkos érzemény . . .»

Leérünk ugyanarra a fölfalazott, széles, egyenes útra, a melyen vándorlásunkat megkezdtük. A kapus kis leánya azalatt virágokat szedett bokrétába s azt nyújtja át emlékül a vatikáni kertből.

A kapuk bezárulnak és mi künn vagyunk azon a keskeny, meredek sikátoron, a mely a múzeumokhoz vezet.

Nappal, a múzeumlátogatás idejében itt egész kocsisorok torlódnak össze, most lépteink magányosan kongnak a kövezeten.

— Ez a Vatikán csöndje — mondja szinte ájtatosan a mi monsignorénk. És az esthangulat teljessége kedvéért yalahol a távolban megszólal egy méla estharang...

A belső udvarokon át vesszük utunkat, hogy mellőzhessük a Via delle Fondamenta nagy kerülőjét s a Portone di Bronzonál szálljunk kocsiba.

A vatikáni múzeumokhoz és kertekhez vivő út.

A homályban megvillan a svejczy testőrök alabárdja; tarka ruhájukat most már hálóköntösszerű, bő szürke köpeny fedi. Mi egy kis kapun át jöttünk a Cortile della Sentinellába, de mögöttünk szélesre nyitják a nagy kaput is: egy gépkocsi robog be, a testőrök tisztelegnek, a mi monsignorénk is kalapot emel. A pápai államtitkár érkezett haza. Tehát a hibornokok se járnak már mind fekete-lovas carrozzákon, ennyi engedményt tesz a Vatikán a modernismónak!

Sorban megyünk át a Cortile della Sentinellán, a Cortile del Papagallon és a Cortile Borgián. Milyen kis zugok

ezek és milyen nagy dolgok rejtőznek az őket körülzáró falak mögött: itt a Sixtus-kápolna, amott az Appartamento Borgia és fölötte a Ráfael-stanzák...

Kilépünk a Cortile di San Damaso-ra, a mely legtágasabb s a melyet a villamos fény legerősebben világít meg; itt van a följárás a pápai lakosztályokba.

Mikor a Portone di Bronzo is mögöttünk van s föltáruul előttünk a Szent-Péter piacza, akkor már leszállott a lilaszín est, s az égen, a melyről nemrég haragtól vörösen láttuk letűnni a napot, fölvonul mosolygó csillagudvarával a szelid hold.

A vatikáni kertekből.

Templompárkány oroszlánfejfel a palermói múzeumban.

XIV.

A KÚSZÓ VIRÁGOK HONÁBAN.

(1914.)

Úgy érzem, mintha meg kellene követnem a szép Sziciliát, hogy majdnem egy negyedszázadig tartott sokszori olaszországi vándorlásaim közt csak ily későn keríthetem sorát. De hát ha Goethe a «szigetek királynéját» egyuttal «elkésített ország»-nak nevezi, talán nem ér szemrehányás azért, hogy rám nézve is «elkésített». Elkésített ország bizony ez az olaszoknál is: valóságos hamúpipőkéje Itáliának, elmaradott, elhanyagolt, talán még nagyobb mértékben mint a félsziget déli tartományai, holott a természetnek nem olyan mostoha gyermeke, mint ezek. A tömérdek utazó ellenére, a kik látogatják, vasutai is nyomorúságosak a terra-ferma vaspályáihoz képest, sőt közutjai sem versenyezhetnek mindenütt a világító-tornyon inneniekkel.

A ki most Calabria felől, a messinai tengerszoroson át közelíti meg ezt, a mythos minden varázsával kínáló szigetet, annak első benyomásába még a mostoha

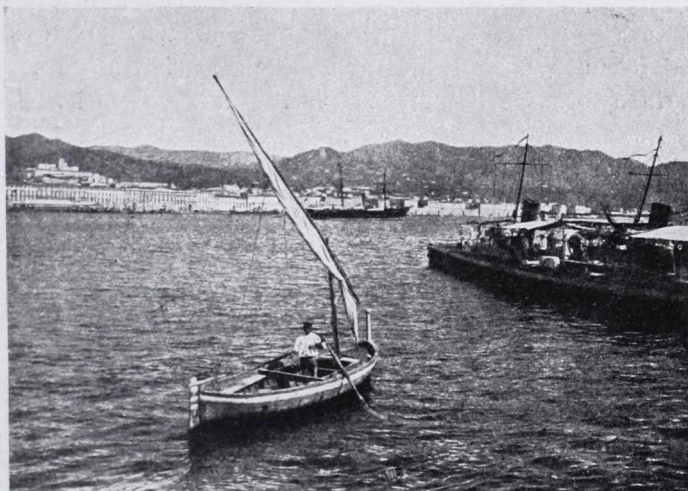
természet pusztítása fölötti rémület is vegyül: a calabriai partokon, Villa San Giovanni körül még egész rettentőségökben láthatók a legutóbbi nagy földrengés nyomai. Sok a rom, a fennálló házak falai is meg vannak repezve s még szilárd födelet nem mertek tenni rájuk; ellenben sűrűn fordulnak elő a kis, elhordható, vasszerkezetű épületek.

Messina is ma még romváros a nagy földrengés óta; büszke fekvése csak annál siralmasabbá teszi látványát; jobbjobb estve érkezni ide, a mikor a tengerparti lámpasorok, világító-tornyok és fényszórók viruló, nagy várost sejtetnek a sötétben.

Csak lassankint bontakozik ki előttünk ennek a kis szigetvilágnak sajátos, Délolaszországtól sokban megkülönböztethető jellege. A természet itt szeszélyes volt pazarságában és szenvedélyes alkotókedvében.

A hegyek bizony kopárak itt is és kétségtelen, hogy egykori erdőállományuk pusztulása legnagyobbrészt csak a múlt század műve. Ezzel a pusztulással függ össze Sicilia egykor világhírű termékenységének csökkenése is. Itália hajdani magtára ma már csak a partvidékeken s a völgyek lejtőin termel búzát és hasznos adó fákat, de ezeken a részeken gyakran mesésen bújja a növényzet, még a széles folyómedreknek a rövid esős évszakon kívül száraz kőgörgetegei is gazdagon termik a tamariskát, myrtust és oleandert; a faformává izmosodó opunczia, a kigyózó tüskés agáve eleven sövényül szolgál, a lakottabb, műveltebb területeket a legyezős datolyapálma, kaktuszfüge, a levélfarmájú banána, a hamvas olajfa, a citromot, narancsot, mandolát és Szent János-kenyeret hozó fák sokasága borítja el s mindehhez és a hegyek, sziklák formagazdagságához tavasszal a szinompát a virágözön adja meg. Ha ma már Siciliának nincsenek is olyan erdőségei, melyeknek fűvében — mint Diodor elmeséli —

a vadászebek a kábító virágillat miatt veszítették el a vad nyomát, most is a természet szabad adománya gyanánt virít itt az, a mi másutt keresett dísz; a pelargonium, geranium az eleven sövényeket tarkítja, a tengerparton, a réteken pazarul nyílik mindennemű vadvirág s a házak falát bújja fürtökben virító kúszónövények lepik el, szinte részegítő illatot terjesztve.

Messina kikötője.

Sicilia egész természeti megalkotása feltűnően emlékeztet Görögországra; látszik, hogy egykor ugyanaz a nemzet választotta hazájául. Az éghajlat, a szigetszerű fekvés ugyanaz; a hegyek alakzata hasonló, bár valamivel kevésbé merész vonalakban mozog, a völgyek képébe az ország belsejében a kénbányákat jelző kietlen földhányások hoznak a görög-földiekétől megkülönböztető jelleget; a növényzet is tulajdonképen ugyanaz, bár itt valamivel kevesebb a tűlevelű fa s kevesebb olajat és szőlőt termelnek.

Ez az összeforrása a természeti jelenségeknek a görög őskorral mintegy kifejezője s egyúttal magyarázója annak, hogy a számtalan népfaj között, mely váltakozva bírta e szigetet, egyiknek sem sikerült a maga emlékét itt úgy megörökíteni mint a görögöknek.

Az őket megelőző őslakókról, a Sikanokról, Sikelioták-ról és Phöníciaiakról alig tudunk valamint. A Sikelioták-tól ered nyilván Sicilia mai neve és lakóinak latinos «siculus» elnevezése, a mely azt hiszem, minden etymologiai értelem nélkül, csak a hasonló hangzás miatt a mi régi latin nyelvhasználatunkban átment a székelyekre is.

De a görögöket követő népek se tudták soha többé eltörölni a hellenek nyomait. A karthagoiaknak sohasem sikerült itt maradandóan gyökeret verni. A rómaiak uralkodtak itt, de görög formában, nekik Sicilia csak a közelebbi forrás volt a hellen kulturának behozatalára Itáliába is; a mit e szigeten alkottak, az csak hatalmasabb arányokban, de kevesebb szellemmel és kevesebb ízléssel való utánzása volt a görögök műveinek s Verres az utókor szemében csak megtisztelte a hellén Siciliát azzal, hogy műkincseit zsarnoki módon összeharácsolta. Senki se zengett olyan dicshymnust a siciliai késő görögségről, mint a nagy római, Cicero, Verres elleni beszédeiben.

A népvándorlás korának múltó hódításai s a byzanci uralom kevesebb nyomot hagytak e szigeten, mint a IX. században Afrikából a Földközi-tenger európai partjaira is, különösen Spanyolországba és Siciliába átesapott arabok vagy saracénok kétszáz éves uralma. Hódító nép volt ez is, de jeles a béke műveiben is és a maga sajátos kulturájának legnemesebb gyümölcseit épen itt, ezeken az európai területeken hagyta hátra. Ma csak néhány épület emlékeztet reájok, de ezek is kifejezően mutatják művészetöknek a görögével teljesen ellentétes, játszadozó, szeszélyes, ábrándos jellegét. Ők tették Panormust — a

mai Palermót — az ország fővárosává a háttérbe szorult Siracusa helyett s nyelvök, irodalmuk, művészetök hatása túlélve hatalmukat átnyúlt a normannok és svábok korszakába is.

A déli hódítókat éjszakiak váltották föl. A normannok csak száz évig tartották magukat s jobbra csupán átídomítva elődjeik műveit, a keresztény kultúra első alap-

Részlet a palermói Villa Garibaldiból.

jait tették le Siciliában; azután jött a sváb Hohenstaufen nemzetség, melynek tüneményes, regényes alakjaira ma itt csak egy pár komor sír emlékeztet; utánuk az ő utolsó sarjukat vérpadra hurczoló francziák, kiknek uralmát a «siciliai vecsernye» törte meg; azután a spanyolok és spanyol Bourbonok, kik a barokkművészet hívalkodó pompájával árasztották el a városokat, és végül, Garibaldi ezer harczásának nyomán az «Unita Italia» . . . Valóban

a történelem versenyre látszott kelni a természettel, hogy ebben a kis országban a maga változatainak minden csodáit összehalmozza!

És ezeken az egymást űző uralmakon keresztül örökifjan tovább élt és tovább virult a görög szellem hatalma. Mert valamennyi népfaj között, mely itt uralkodott, csak a görögök értettek hozzá a természetet is képzeletök szüleményeivel mindenkorra benépesíteni. Az Odysseus kalandjai, a Scilla és Charybdis iszonyai, Polyphemosnak, a Kyklopsnak, Galatheia után sopánkodó szerelme s a bosszúból Odysseus és társai után dobált szikláit, az Alpheiosztól üldözött s forrássá változott Arethusa, a Persephone védelmében Haidestől folyóvá varázsolt Kyane, a Herakles üdítésére nympháktól fakasztott hévvizsek, a zsarnok Dionysos, a magát az Etna lángoló torkába ölémpedokles: mindezek sokkal élénkebben élnek ma is minden művelt ember képzeletében s a nép ajkán is, mint a saracének és normannok, a svábok és francziák minden itteni viselt dolgai. Tényleg a görögök s az ő nyomukon haladó rómaiak írták be az ő történeteket legolvashatóbb betűkkel Sicilia földjébe s itt a görög-rómaiak uralma közvetlenül a spanyolokéba, az antik a barokkba látszik átmenni; egy pár templomot kivéve a középkor tiszta képét sehohsem kapjuk.

A görögök adták Siciliának a szembeötlő alakzatának legjobban megfelelő Trinakria nevet, tőlük kapta czimereit, mely ma is elterjedt symbolum: a Gorgon-fejből kinyló, körben futni látszó három, szárnyas láb. A görög Sicilia nagy és fontos szerepet vitt az ókori hellén kultúra megalkotásában: bölcsője volt a pásztorköltészetnek és a művészi ékesszólásnak, közvetítője Róma hellenistikus műveltségének. E sziget természeti szépségeit ama kor legnagyobb költői megénekelték: Homeros és Pindaros, Aischylos és Theokritos, Simonides és Bachelides

szolgáltatták a költői kommentárt ahhoz, a mivel Siciliát az istenek megajándékozták. A régi görög építészet még romjaiban is legnagyobb dicsősége ma ennek a földnek, a gyűjtemények, melyeket fölkeresünk, a görög szobrászat, éremvésés és keramia maradványaitól kölesönzik legbecsesebb diszöket. Szóval: Sicilia sok vegyülésen és átalakuláson keresztül történeti fejlődésének ma látható képében is a görögség emléke az, a mely legmegragadóbban beszél hozzánk.

Phaidra ájulása; antik dombormű a girgentii Duómóban.

Palermo a tenger felől.

XV.

PALERMO ÉS MONREALE.

(1914.)

Palermo tulajdonképeni jellegével nehéz tisztába jönnünk. E város, mely az egyedüli lakott helye Siciliának, a melynek még phöniciái eredete megállapítható, az itt oly sűrűn váltakozott uralmak mindegyikéből fölvelt valamit a maga fejlődésébe. Páratlan keveréke most a koroknak: görög és római maradványok, moreszk mohammedán motívumok, bizanci mozaikok, nagyszerű román templomok s mindezek fölébe telepedve, a barokk, a maga diadalmas dekoratív erejével. A város benyomásainak belső ellenmondásait fokozza az, hogy gyönyörű fekvésével a természet is székvárosnak szánta, az emberek is székvárossá építették; királyok, császárok laktak benne és temetkeztek belé, még a spanyol uralom idejében is legalább alkirályok becsvágya volt Palermót szépiteni. Míg másutt az újabb korban városrészeket kellett lerombolni, hogy egymást szabályosan keresztező egye-

nes utcákat, tereket, közkerteket, széles rakodópartokat teremtsenek: itt mindez évszázadok óta megvan, de mindez oly borzasztóan el van hanyagolva, hogy Palermo ma nemcsak, hogy nem székváros, hanem Olaszország provinciális városai között is a legelmaradottabbak közé tartozik. Az embernek mindenütt megvan az az érzése: mily széppé lehetne mindezt tenni, s annál fájdalmasabban látja a néhol szinte Konstantinápolyra emlékeztető elhanyagoltságot, rondaságot és szennyet.

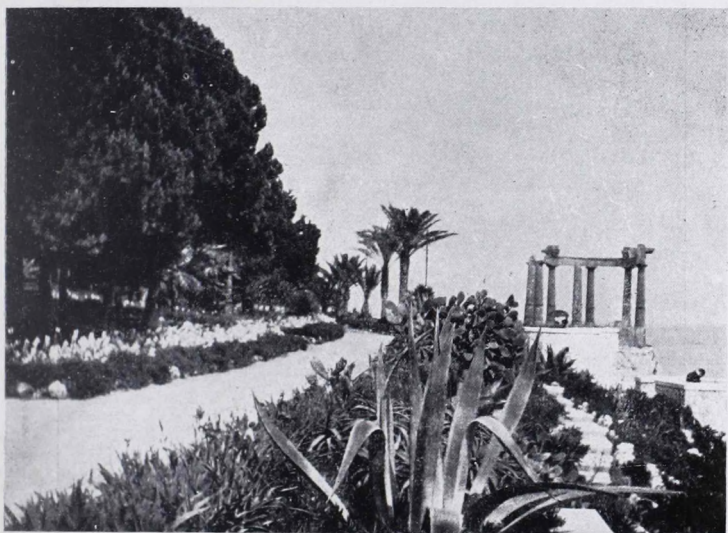
A Monte Pellegrino a Foro Umbertoóról nézve.

Palermo utcáinak akkor mindenesetre még sokkal kétségbeejtőbb classikus tisztatlanságát már a maga idejében Goethe behatóan ecsetelte. Talán a legbehatóbban, mert csodálatos az, hogy bár ez a szellemóriás mondta ki azt a nagy szót, hogy «Olaszországot Sicília nélkül megérteni nem lehet, — itt van a kulcsa mindennek», e mondás igazolásával végkép adósunk maradt; itt Palermóban jobban érdekelték őt a hirhedt Cagliostro hozzátartozóinak nyomorult életviszonyai, mint például a középkori építészetnek összes itt található csodái; a mint-hogy általán Siciliában járva, legtöbbet személyes élmé-

nyeiről s jelentéktelen episodokról jegyzett föl, a szép sziget iránt inkább csak mineralogiai és botanikai szempontból érdeklődött. Ma a főutczák mindenestre kifogástalanabb állapotban vannak, mint a Goethe idejében, de épen a város legszebb pontjai a teljes elhagyatottság képét nyújtják s épen azok az utak, a melyeken a legelkelőbb idegen-negyed, a Villa Igiea felé igyekvőknek kell áthaladniok, legrendtlenebbek és legszennesebbek.

Ki jár ma a Foro Umbertón, mely nyilván a város legválogatottabb közönségének sétahelyéül épült, a melyről legesodásabb látványt nyújt «a világ legszebb előhegye», a gyönyörű sátoralakú Monte Pellegrino? Ki üdül ma a Villa Giuliában, annak roskadozó terrasse-án, elvadult útjain és gyepén? Pedig erre a széles tengerparti útra torkollik a város régi utcarendszerének egyik főere is, a most Via Vittorio Emmanuelének nevezett egyik főutca, melyet közepén derékszögben szel át a másik, a Via Maqueda, a mely még egy régi spanyol alkirály nevének emlékét tartja fenn. Amannak mindkét végét kapu zárja be: a tengerpartit a barokk Porta Felice, a mely igen sajátos kapu, t. i. csak két pillérből áll, fölül nincs lezárva és pedig állítólag azért nem, hogy a Szent Rozália ünnepén itt beforduló, óriásilag föltornyosított diszkocsi átférjen rajta. A hegyek felőli utcavég kapuja a Porta Nuova, mely fődött s még inkább renaissance-stilü. A hol a két főutca kereszteződik, a négy egyformán kiképzett s szobrokkal gazdagon díszített házhomlokzat formál kis teret, a Piazza Quattro-Cantit, valóságos mintáját a barokk stilus dekoratív bájának. A Viktor-Emánuel utca mentén van a népes és mozgalmas Piazza Marina is, a szép Giardino Garibaldival és a Piazza Pretoria, a városház előtt emelkedő, szobrokkal valósággal túlhalmozott nagy fontanával, Montorsoli és flórenzi társai művével.

Palermo szépségének legállandóbb, legelpusztíthatlanabb elemeit a természettől kapta; a tengeréből az övező hegyek koszorújával, az azok lábához telepedett várossal és aranyhárga gyümölcsessel kínálkozó kertekkel méltán viseli a Conca-d' Oro: aranykagyló nevet. Nyugat felől a Monte Pellegrino örködik a város fölött; ebből a fekvéséből látszott keletkezni a szelid védőszent: Rozália legen-

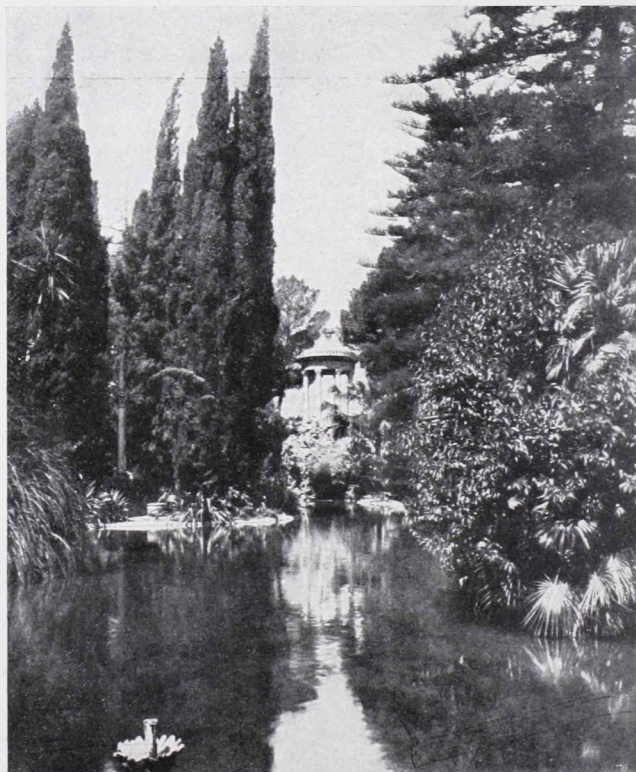
Részlet a Villa Igiea kertjéből.

dája, kinek remetebarangja a hegy magasságában búcsújáró helyül szolgál. Szemben a Monte Catalfano formái gyönyörködtetik azt, a ki a Pellegrino lábáról, például a Villa Igiea sziklákra épült tündérkertjéből néz a tengerre.

A kert-kultúra is valóságos csodákat művel itt a természet pazar jóvoltából. A Giardino Garibaldi, Villa Tasca, Villa Orleans a délszaki növényeknek s különösen a trópusi fajoknak olyan díszet egyesítik, a minőt talán

Európában sehol másutt nem találunk. Valóságos óriásai a növényvilágnak az itt található Ficus-Magnolioidesek, a maguk kérgetlennek látszó, elefánttestre emlékeztető,

A Villa Tasca.

rengeteg szürke törzseivel és gyökereivel, s lehajló és újra gyökeret verő ágaikkal.

Ilyen földön, ilyen éghajlat alatt az embernek könnyű volt alkotni itt. A mit a legrégebb szemlélhető kor, a görög-római alkotott, azt ugyan inkább csak a muzeum-

ban összehordva láthatjuk ; a még fönálló romokat távolabb kell keresnünk ; Palermo inkább a közép- és újkor városa.

A Museo Nazionale egy kopár külsejű kolostorban helyezkedett el, de udvarai a belső építészet, a kertművészet és az összehalmozott régiségek bámulatos összehatása által a képzelhető legfestőibb látványt nyújtják. Legérdekesebb és legértékesebb darabjait e muzeum a görög plasztika alkotásaiból nyerte. A ledölt selinunti templomok homlokzati metópjainak domborművei a görög díszítő szobrászat fejlődésének főkép két fokozatát mutatják. Az archeologusoktól C. betűvel megjelölt templom metópjái a legrégebb dór szobrászat formáiban ábrázolnak egy négyesfogatot, továbbá Perseust, a mint Medusát lenyakazza és Heraklest, a mint az őt álmában zavaró Kerkopokat eltávolítja. A fölfogás itt még archaistikusan naiv : teljesen a néző felé forduló, egyaránt nevetős arcok, szigorúan symmetrikus elrendezés, egyforma testtartás és rhytmikus mozgás ; de a zömök, tagbaszakadt testekben valami öserő nyilatkozik meg, a mely élesen különbözik például a kezdetleges keresztény művészet kihúzott, elnyújtott alakjaitól.

A Hera-templom domborművei már a művészi kifejezés eszközei fölötti teljes uralomról tanuskodnak. Az Amazon ellen küzdő Herakles csoportja megkapóan életteljes mindkét alak ábrázolásában ; a Zeus előtt fátyolát levető Hera is már az előhaladott görög plasztika szépen egyensúlyozott terméke ; a szarvassá változó Aktæon jelenete szép részletkidolgozás mellett az elrendezésben még archaikus vonásokat tüntet föl. Az Enkeladossal küzdő Athene csonkaságában is nemes körvonalakat mutat.

Az antik művészet világából még látunk itt nagy terjedelmű római-kori mozaik képeket egy ház padlójából, a híres bronz kosszobrot, melynek párja elveszett és egy

ugyancsak bronzból formált, szárvassal viaskodó Heraklest.

A középkori művészet legérdekesebb emlékei azok, melyeket még eredeti helyükön az erősen átalakított királyi várban és a dómban, s a kevesebb változáson átment kisebb templomokban és kastélyokban szemlélünk.

Palermónak azon, a Porta Nuova szomszédságában levő legmagasabb pontján, a melyről gyönyörű kilátás nyílik a város mögötti hegyen fekvő Monrealéra, s a hol a saracén emírek vára emelkedett és már a phöniziaiak és rómaiak idejében is székelte valamelyes kormányhatóság, áll a királyi vár, melynek sivár és rendetlen homlokzata nem sejteti tágas udvarának szép renaissance-loggiáit, s még kevésbé a normann-korszak építőművészetének benne rejtőző kincseit.

A palota egykori profán díszéből csak a Roger királyról nevezett szoba maradt meg, a mely ellentétes dekoratív motívumaival, bizanci mozaikjaival, az ó-keresztény ábrázolásokra emlékeztető temérdek állatképével, kicsiben összefoglalva mutatja már a normann uralom sajátos leleményességét a helyben talált arab és bizanci eredetű művészeti elemeknek az éjszokról hozott román motívumokkal való összeolvasztásában. Hogy a palotaépítésben az arab stílus maradt uralkodó, azt a Stanza di Ruggieronál szembeötlőbben mutatják a városon kívül fekvő kisebb várkastélyok, a Zisa, Cuba, Cubola. Hogy a templom-építésben a normann hóditók önállóbban tudtak eljárni, annak Palermóban sok példáját látjuk, de a ma üresen álló San Giovanni degli Eremiti-, Martorana- és San Cataldo-templomoknak egészen keleti mecsetszerű kupolái s ornamentikája, a koránból vett fölírások bizonyítják a saracén példa követését a keresztény istentisztelet hajlékaiban is.

Ennek a sajátos, a keletet a nyugattal összeházasító

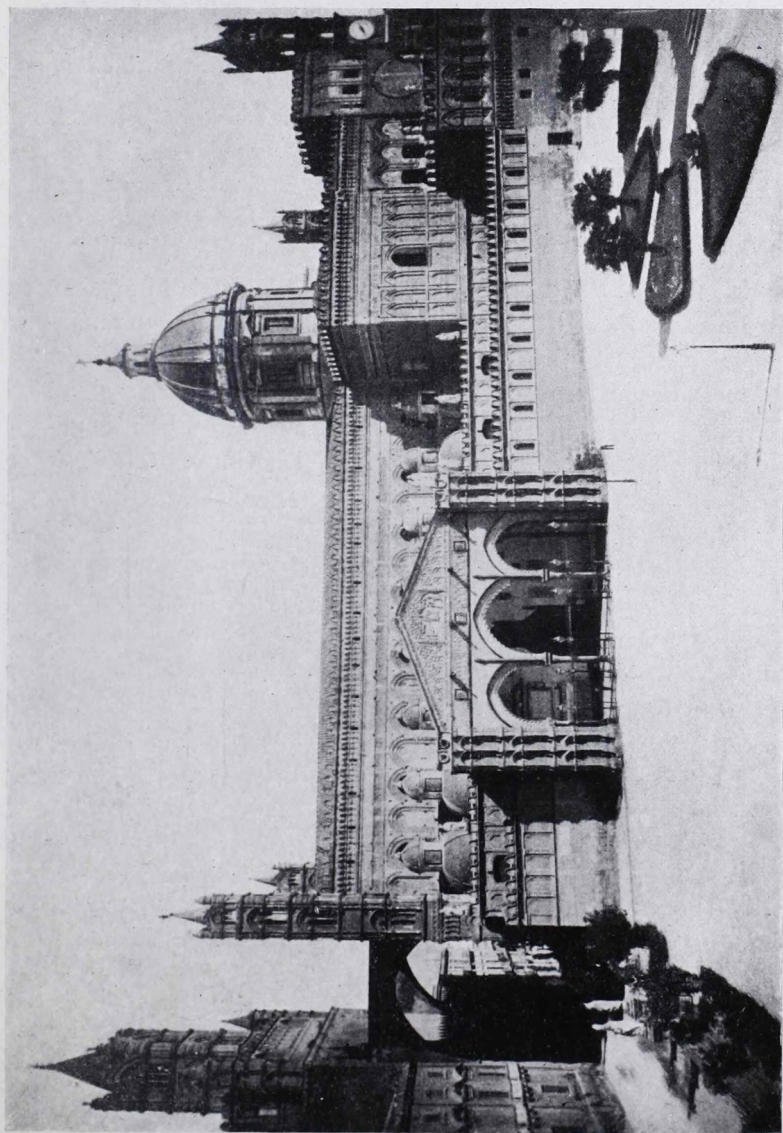
A palermoi múzeum udvara.

keverékstílusnak egész mysticismusát tárja föl előttünk a királyi palotába beépített Cappella Palatina. Alakja tulajdonképen háromapsisú bazilika, de szentélye egészen byzanci jellegű centrális építkezés; oszlopait kivéve a templom padlózatának, falainak, íveinek minden részecskéjét mozaik borítja, boltozatait pedig keleties stalactit-ornamentika lepi el. A padló mozaikja, melyen járunk,

A San Giovanni degli Eremiti kolostor-udvara.

igen nemes anyagokból, mértani formákban készült ú. n. opus Alexandrinum; a falak és boltívek rakott képei bibliai jeleneteket ábrázolnak sötét színekben, melyekből csak az arany villog ki a maga izzó fényével. A főhajó fenekének byzanci formákban ráncmeredő sötét, komor Krisztus-képe alatt — mintegy az egek királyának oltalmába ajánlva — van a királyi trón helye, erősen restaurált mozaikburkolat előtt, melynek közepét szokatlanul és meglepően — a jelenlegi uralkodó arczképe foglalja el.

A palermoi székesegyház.

És aztán, a várból kiindulva, sorban szemünk elé kerülnek az arab-normann korszak templomai: a kis San Giovanni degli Eremiti, a maga rommá lett Chiostrojával, mely kertté alakítva, kúszó virágoktól befutva olyan mint egy regényes középkori álmkép; a kipusztult San Cataldo, a Martorana az ő gyönyörű, karsú harangtornyával, pazar mozaikdiszével, melynek közepét a Roger képe foglalja el, a kinek maga Krisztus urunk teszi fejére a koronát... És itt eszünkbe jut, hogy ha Szicília királyai — hitők szerint — magától az Istentől kapták is koronájukat, azt ugyancsak földi kezek ragadták el néha tőlük; mert lám épen a Martorana kis templomcsarnoka szolgált annak, a «szicíliai vecsernye» után megtartott országgyűlésnek színhelyéül, a mely az Anjoukat trónvesztetteknek és száműzötteknek nyilvánította s Aragoniai Pétert hívta meg az ország trónjára.

Leírhatatlanul nagyszerű benyomást tesz a nézőre a palermoi Duomo. Már óriási méreteivel alig tud betelni a szem s egybealkotásának egészen sajátos rendszere kifogyhatatlan anyaga a tanulmányoknak. Mintha saját, roppant hosszával nem érné be, két hidszerű boltívvél még belékapcsolódik az érseki palota formagazdag tornyába. A rengeteg főhajó körül lépcsőzetesen emelkedő, változatosan kiszögellő párkányos folyosók, kereszthajók, a portálek, tornyok és kupola a román és renaissance-stílus motívumainak egész tömegét tárják elénk, csak kevés csúcsives és keleties elemmel vegyítve. De míg így a főtemplom külseje ékesszóló elbeszélője a maga történeti fejlődésének, belseje csalódást okoz, mert itt a késő barokk majdnem egészen eltörölte a régiek kinyomatát.

Csak az egyik szögletkapolnában összehalmozott sírok beszélnek még félreérthetetlen nyelven a középkor távoli századairól. Karsú oszlopok közt, egyszerű márványbaldachinok alá helyezve látunk itt négy sarkophagot, sötét

porphyrból faragva, inkább a komoly egyszerűség, mint a vakító pompa díszében. Stilizált, ülő oroszlánok szolgálhatnak talapzatul, az evangelisták domborművű symbolumai emlékeztetnek a keresztény hitre, melyben e koporsók lakói éltek és meghaltak, az e symbolumokat körülfogó gyűrűk talán az örökkévalóságot példázzák. E sírokban nyugosznak: II. Roger, a nagy normann király, és leánya Constanza, német-római császárné, továbbá VI. Hohenstaufen Henrik császár, a Constanza férje, és II. Hohenstaufen Fridrik császár, mindkettejük fia.

Különösen a legutóbbi az, a kinek sírja fölött itt, Sicilia földjén, nem tudunk a megilletődéstől szabadulni. Mintha csak itt lépne alakja egész regényes délczégességében, tettei és álmai egész merészségének képében élnek, holott e szép sziget minden tájának róla kellene beszélnie. A királyi várban, hol az imént voltunk, töltötte ábrándos ifjúságát, onnan indultak ki, tőle serkentve az olasz nemzeti költészet első szárnypróbálgatásai. Ott tartotta kissé keleties jellegű udvarát, mely korában a legfényesebb, legpompaszeretőbb, költők, zenészek és szép asszonyok által hangos és vidám volt. Messina mellett, a tengerszoros nyílásánál volt — a monda szerint — az a hely, a hol ő, a tengerfenék csodáit kifürkészendő, buvárárt az örvénybe ugratta, a mit Schiller oly regényesen színezett ki balladájában. De nem itt, hanem túl a tengeren, Apulia földjén kutatják, vizsgálják, magyarázzák most a műtörténészek — különösen a németek — azokat a várakat, melyeket az ő legsajátabb alkotásainak tekintetünk.

II. Fridriket kétségkívül legtöbb kötelék csatolta ehhez a délolaszországi földhöz, a melyhez mindig vonzódott is, s a melyre személye és élete a legnagyobb, legtartósabb hatást gyakorolta. De a mint mozgalmas életének harczeit, mint uralkodót a földközi tenger mellékéről Éjszak-

németországig és keletre egészen a szentföldig elszólitották, a mint vállalkozásai, tervei s azoknak a középkori viszonyokkal való összeütközései egész korát betöltötték, úgy emléke is kitörni látszik palermói szűk márványsírból s magával ragadja a modern ember képzeletét is.

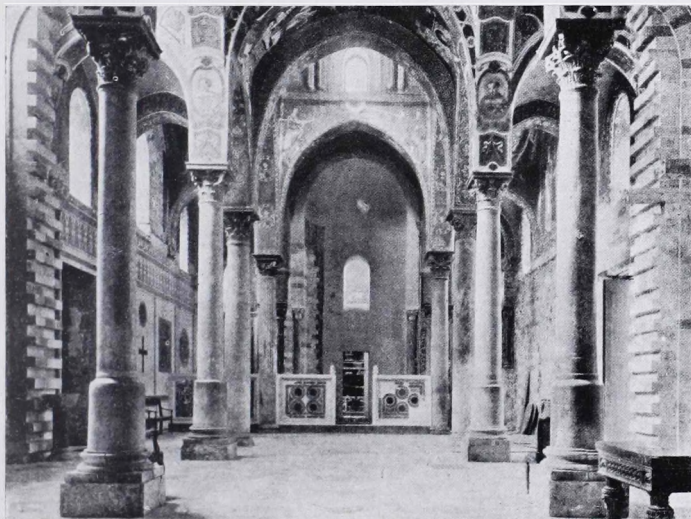
Még a mi magyar történetünket is kétszer érintette életének szerte kalandozó útja; egyszer a mikor már 15 éves korában nőül vette Imre királyunk fiatal özvegyét, másodszor, mikor németországi útjában császársága egész hatalmával és fényével hódolt magyarországi Szent Erzsébet emlékének, s e magasztos fejedelmi nőnek sírjában adta meg azt az elismerést és dicsőséget, melyet életében megtagadtak tőle.

Nem hiába vegyült a Fridrik császár ereiben germán és román vér: világtörténelmi szerepe is a korát mozgató legnagyobb ellentétek ütközőpontjává tette őt.]

Már az a véletlen, hogy III. Incze, a talán valamennyi között legnagyobb pápa, páduai Szent Antal, Szent Domonkos, Assisi Szent Ferencz, a kolduló szerzetrendek nagy alapítói kortársaivá lettek, szükségkép fokozta és élesbitette az ellentétet, melynek az ő imperialistikus törekvései és az egyházi hatalom között támadnia kellett. A császárság eszméje benne minden német elődjénél erőteljesebb képviselőre talált, mert őt annak nemcsak római hagyományai lelkesítették, hanem előtte lebegett a keleti chalifák példája is, a kik hűbérjogokat nem ismertek s ennél fogva a legfőbb világi és egyházi hatalmat egyesítették.

Nem a vallástalanság, melynek bélyegét igaztalanul süttötték reá, nem a személyes sértődések és rágalmak, nem is a keresztes háború halogatása s elhamarkodott befejezése voltak igazi okai nagy összeütközésének a pápasággal, hozták reá két ízben az egyházi átkot s lettek szülőivé azoknak a példátlanul heves vitáiratoknak a harmincz

évig uralkodó császár s a váltakozó pápák között, melyek kétségkívül a kortörténet egyik legérdekesebb lapját töltik be. A nagy világtörténelmi conflictus egy hatalmi kérdés körül folyt, melynek megoldására a kor még meg nem ért, de melyben Fridrik azt az álláspontot képviselte, a melyet a következmények hosszú vajúdas után győzelemre vittek.

A palermói Martorana-templom belseje.

Így lett az ő szerepe minden téren előfutárává a renaissance-nak és bizonyos tekintetben a reformation-nak is. Mint a hogy a Pisanokat behozta Délolaszországba s az építészetben és szobrászatban új irányt igyekezett meghonosítani, mint a hogy ő, a sváb Hohenstaufen, első volt, ki olasz nyelven szólaltatta meg a költészetet, úgy tőle eredett éjszaki birodalmában az első német nyelvű törvény is. Mint a hogy a tudományok pártolása terén a nápolyi egyetem alapításával, könyvgyűjteményével, ása-

tásaival, a természeti jelenségek tudományos vizsgálatával s az ismeretek gyakorlati alkalmazásával úttörő volt, úgy bátor kezdeményezőnek tűnik föl a törvényalkotás terén is humánus, észszerű, fölvilágosodott intézkedéseivel s a népképviselési rendszer megvalósítására irányzott kísérleteivel.

Hatalmas méretekben tölti meg életét minden, a mit az emberi sors nyújtbat: szerencse és csapás, siker és csalódás, dicsőség és megpróbáltatás és e méreteknek megfelelően lelke is valamennyiben nagynak bizonyult!

Azonban csak Palermo tőzsomszédságába, a magas fekvésű Monrealéba kell fölmennünk, hogy viszont egészen rabjaivá legyünk ama korszellem benyomásainak, mely ellen a hatalmas Hohenstaufen a jövőbe vetett erős hittől dagadó kebellet küzdött: a középkor egyházas és különösen szerzetesi szelleme és élete benyomásainak,

A normann királyokat vadászó kedvök vezérelte erre a róluk méltán királyinak nevezett hegyre, a melyről olyan felséges kitekintések nyílt büszke székvárosukra és a hajóikat hordó még büszkébb tengerre. A kürtök szava és a falka csaholása lehettek az első hangok, melyek innen lehatoltak a mélybe. Egyszer aztán II. Vilmos király az erdő árnyában álomra hajtván fejét, a boldogságos Szűz jelent meg előtte és megjelölte neki a helyet, a hol kincset fog találni, melyet az ő, a Madonna dicsőségére kell fölhasználnia. Csakhamar döntögetni kezdte a szekere az erdő fát, nyomukban templom csarnokai kezdtek emelkedni s most immár harangszót visz le az esti szellő a magasból.

Monreale katedrálisa a normann-kori templomépítés legnagyobbyszerű emléke, mert külsejében és belsejében a maga teljességében és egész gazdagságában mutatja a byzanci, latin és arab kulturák és stílusoknak azt az összevegyülését, melyet ama kor és ez az ország létre-

hozott. Sajátságosságát fokozzák nagyszerű fekvése, méretei, tribunájának érdekes tagoltsága, érczajtóinak mintegy a flórenczi Battistero ígérését tartalmazó változatos domborművei és főleg belsejének pazar mozaikdisze, a mely talán legkiterjedtebb megnyilatkozása ennek a kezdetleges ábrázoló művészetnek és az első kísérlet a keresztény hit eszmekörének képekben való teljes összefoglalására.

Monreale,

A templom belsejének látása erős nappali fényben nem elégít ki: a középkor mysticizmusa nem tűr el annyi napfényt, a mennyi ide behatol, s ilyenkor a mozaikok megújított volta is nagyon szembeszökik. A leszálló alkony az az óra, a mikor Monreale dómja a néző előtt egész varázsát feltárja. Mialatt az elzárt oldal-oratoriumból méla kardal hangzik föl, szemünk végigfutnak a templomhajó naivan elbeszélő mozaikképeinek hosszú során s azután megpihennek a tribunán, a melynek fenekét az

alkony fénye egészen megdicsőíteni látszik. A legfelülről ránk néző óriási Krisztusfej nem mutat valódi emberi vonásokat, nem is felel meg talán annak a fogalomnak, a melyet a modern ember magának az Istenségről alkotni tud; de van benne valami félelmesen fenséges, valami egészen emberfölötti, a mi ellenállhatatlanul fölemel a mai világ nyugtalanul zaklató, zavaros, fülledt légköréből tiszta, eszményi magasságokba.

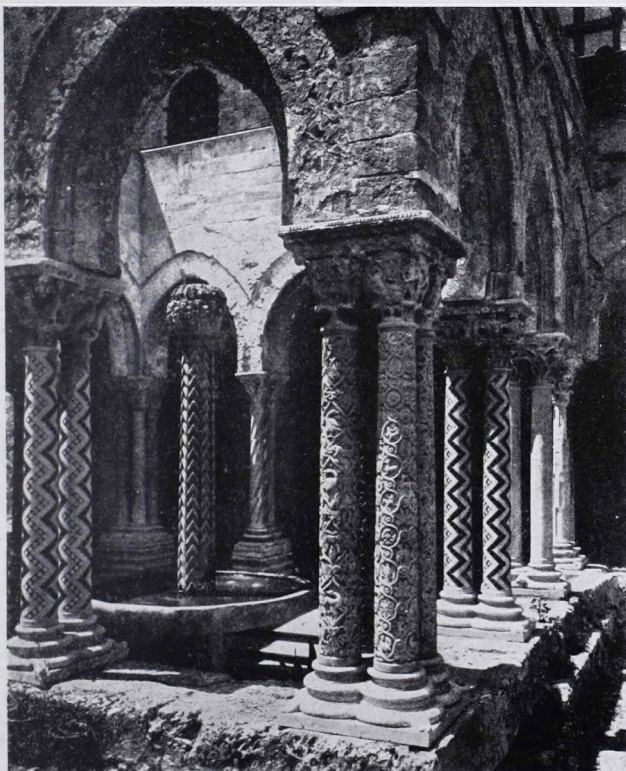
A középkori kolostorépítésnek valódi csodája a monrealei dómhoz csatlakozó Chiostro, vagyis kolostorudvar, nemcsak terjedelme, hanem páros márványoszlopai faragott- és mozaikdiszének mesésen gazdag változatossága és szépsége által még inkább. Sehol a keleti hatás nem termékenyítette meg inventióival oly szerencsésen a keresztény vallásos építő-művészetet, mint ezen a helyen; egész világa a kőbe formált művészi gondolatoknak van itt összehordva és öröklődik át új meg új nemzedékek gyönyörűségéül századról századra.

És ha kimenne innen, a hegyoldal peremét elfoglaló, faltól környezett kertbe lépünk, látjuk csak, hogy minő tündéri látványt nyújtott maga a természet e magány lakóinak.

A kert ugyan maga nagyon szerény, kicsiny és egyszerű; disze csak néhány fa és sok virág, mely a fákat, a földet borítja, vagy a kolostorfalakat befutó indákról mosolyog le reánk; de szemhatára az egész Conca d'oro: Sicilia gyönyörű hegyei, völgyei, elszórt falvai és legalul a nagy tengerparti város a mögötte csillogó ezüstös tengerrel, — mindez az alkony rózsafényébe mártva, zsongó távoli zajával köszönti a merengve letekintőt.

Itt érezzük át szinte irigylő vágyakozással a középkori kolostorelet igénytelenségének csodás gazdagságát. Azt az elzárkózást a külvilágtól, a befelé fordulást egy eszöndes belső világ kimeríthetetlen, rejtélyes mélységei felé;

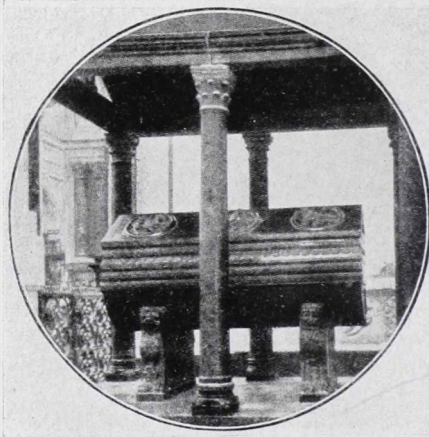
azt a megosztását az életnek a templom, a cella, a kolostorudvar és a kert csöndes változatossága, az elmélyedő munka, épületes társalgás, ima, természetszemlélet és

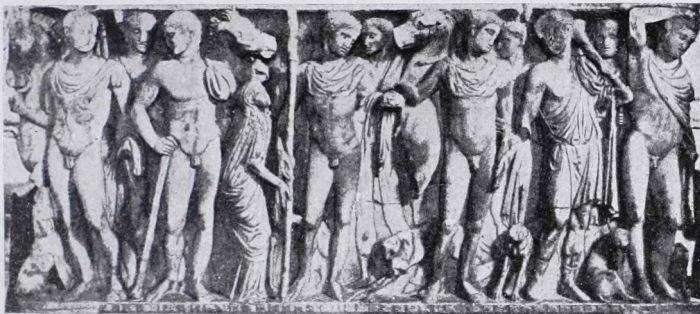
Részlet Monreale kolostor-udvarából.

elmélkedés oly egyforma és mégis oly dúsan kielégítő és jutalmazó napirendje között, a melybe a világnak csak távoli, elhaló moraja s csak ködpárába összefolyó élete hatol be.

A léleknek ez a világa mintha elveszett volna ránk nézve; itt, egykori virulása helyén mintha síri lehelletét éreznők.

II. Fridrik császár sírja a palermói Duomóban.

Hippolytos vadászkiéretével; antik dombormű a girgentii Duómóban

XVI.

GIRGENTI.

(1914.)

A siciliai utazót Girgentibe érkezésekor mindenkép csalódás éri. Kietlenül kopár vidékeken a kénbányák régióján jut ide, a hol magát a Földközi tenger partján, egy görög város nagyszerű templomromjai előtt vélte található s íme a vasuti állomásra érkeve még mindig semmit sem látott a tengerből, kiszállva, egy meredek dombon, középkori jellegű várost pillant meg maga előtt; csak ha oda föllocsizott s onnan ismét leszállott, akkor terül el előtte a tenger felé hajló lejtő, melynek távolában a templomromok láthatók, s még távolabb a vitzükör csillog vakítóan.

A mai Girgenti, a régi görög Akragasnak és a későbbi római Agrigentumnak csak Akropolisza, fellegvára helyét foglalja el; szorong egy keskeny hegyháton, szűk, részben meredek, tekervényes utcák alakjában, melyek csak itt-ott nyitnak kilátást a tengerpart felé, a melylyel a város ma már semmi összeköttetésben nincs. Ott már új helység, kikötő és vasutállomás épült, Porto Empedocle név alatt;

a szétterjedt hajdani város középpontjának helyén pedig most modern vendéglők emelkednek, gyönyörű kilátással a tengerre s a görög templomokra. Ezek felől nézve, a hegyi város sajátságos képet mutat: élettelen kőhalmaz benyomását teszi, mintha nem is emberlakta hely volna; talán nyugodt körvonalai, melyeket se torony, se fedél, se kémény nem látszik megszakítani, teszik oly élettelené, olyan megkövesedetté. Ha azonban benne járunk, nagyobbak találjuk, mint vártuk; görög eredetének nyomaira már majdnem csak a pinczemélyiségekben bukkanunk, hanem Dómjában, a mely pazar famenyezetével s a szentély Plateresco-szerű díszével élénken emlékeztet a spanyol uralomra, találunk valamit, a mi a görög szellem egész ellenállhatatlan erejével ragad meg: a híres sarkophagot Phaidra történetének domborműveivel. A pogány művészet e maradványa valószínűleg mint keresztvívmedence került a keresztény templomba s e körülménynek köszönheti szerencsésen megőrzött épségét is annyi pusztítás közepett; görög mű római utánzatának tekinthetjük s talán ezért vannak bizonyos egyenetlenségek a kivitelben; de Goethe elragadtatását, melylyel e reliefről megemlékezett, érthetővé teszi különösen Phaidra szerelmi bánatának jelenete, mely egymaga ezt a maradványt a görög plasztika legszebb emlékei közé sorolja. Euripides drámájának különben négy jelenetét tünteti föl a sarkophag: Hippolytos vadászatát, a szerelmes mostohaanyát hölgyei körében, Phaidra üzenetét a hidegszívű Hippolytoshoz és ennek tragikus halálát, melyet maga a féltékeny atya kívánságára Poseidon idézett elő.

A lejtős terület, melyet egykor Akragas városfala fogott körül, s melyen csak gyéren elszórva látunk most háztelepeket és romokat, buján termi kertjeiben az arany színű déli gyümölcsöt és az illatos virágok ezreit, az olaj- és mandolafát, fűgét és kaktuszt; kövei közt hihe-

tetlenül sok zöld gyík futkos ide-oda, mezőin és útjain méltóságos lassusággal mozog a naptól majdnem feketére barnított parasztnép. A férfiak fejét hol zacskószzerűen lelógó fekete sipka borítja, hol a nap ellen védő, körülkötött kendő. Útjokat föl a városba és ki a tanyára vagy megrakott szamar hátán teszik meg, vagy ormóttanul nagykerekű, négyszögletes targonczáikon, a jellegzetes sicíliai carrókon, a melyeknek oldalait sehol oly változatos festések nem díszítik, mint ezen a vidéken: a bibliai

A mostani Girgenti.

történetektől egészen az olaszok legújabb afrikai harczaig mindenféle mozgalmas vagy érzelmes jelenetek naiv és tarka ábrázolásaival találkozunk rajtok. Dolgos is, de beszédes is ez a nép, még pedig kétfélen beszédes: az idegennel egészen tisztességes, érthető olasz nyelven tudnak beszélni, de a mint egymással elegyednek szóba, rögtön olyan vad tájnyelvbe csapnak át, a melyből ember legyen az a nem bennszülött, a ki csak egy szót is megért. Természetes, hogy ez a kétnyelvűség azután nagyon alkal-

mas arra, hogy a siculusok egymással az idegennek becsapására nézve mindig megegyezzenek.

Még mielőtt, felülről jövet a görög templomok környékéhez érünk, magas piniák között egy elhagyott kolostornál állapodunk meg, melynek temploma a normannok idejében kapta mostani formáját, de talán régibb időről is tudna beszélni; hiszen a mellette levő kert kápolnáját, mely nyilván a római korszak műve, ma is a Phalaris oratoriumának nevezik, arról a rettenetes zsarnokról, a ki Akragas nagyságának egyik megalapítója volt és a kinek kegyetlenségei egészen közmondásosakká váltak. A templomban van egy szenteltvizeztartó, a melynek formái elárulják, hogy egy kőcolossus letört keze, a mely lapos csészét tartott . . . Az a colossus talán Dionysost ábrázolta, csészéjében a részegítő szőlőnedvvel, . . . és most vizével ájtatoskodó keresztények vetnek magukra keresztet! Itt eszünkbe jut a görög-római sarkophag, mely keresztvízmedenczéül szolgált és a Bachus-templom gyertyatartója, melyet szintén mint szenteltvizes edényt láttunk valahol és a sok keresztény egyházzá átvedlett pogány templom . . . Sajátságos dolog ez a költözködése az Isteneknek! Az egyik kivonul, a másik bevonul, — az istenek változnak, de a templom, az megmarad. A görögök és rómaiak tudták, miért építették templomaikat oly szilárdan, tudták, hogy valamilyen istenre mindig lesz szükség! . . .

Lám a Concordia-templom is — mert így nevezik, habár valószínűleg helytelenül — azért legépebb az egykori Akragas szent épületei között, mert a keresztény hit is berendezkedett benne egykor a maga istentiszteletével. Ott áll, a sziklás parti dombsornak a tenger felé legjobban kiszögellő pontján, az egyik oldalról aláfalazott, a másikon sziklákra támaszkodó sík magaslaton, hamuszín törzsű, öreg olajfaktól környezve, még ma is formáinak

teljes szépségében, csak elhagyatottan és üresen, oszlopai közt sóhajtvá suhannak át a tenger szelei.

A mi a Concordia-templomot a szomszédos, valamivel magasabb fekvésű Juno-Lacinia templomtól megkülönbözteti, az még fennálló cellája és egészen ép oromzatai, melyek tömör, egységes formát adnak az épületnek, míg a Júnó-templom már csak két, arányaiban gyönyörű oszlopsor benyomását teszi; sőt oszlopainak egy része is földülva

Siciliai parasztfogat.

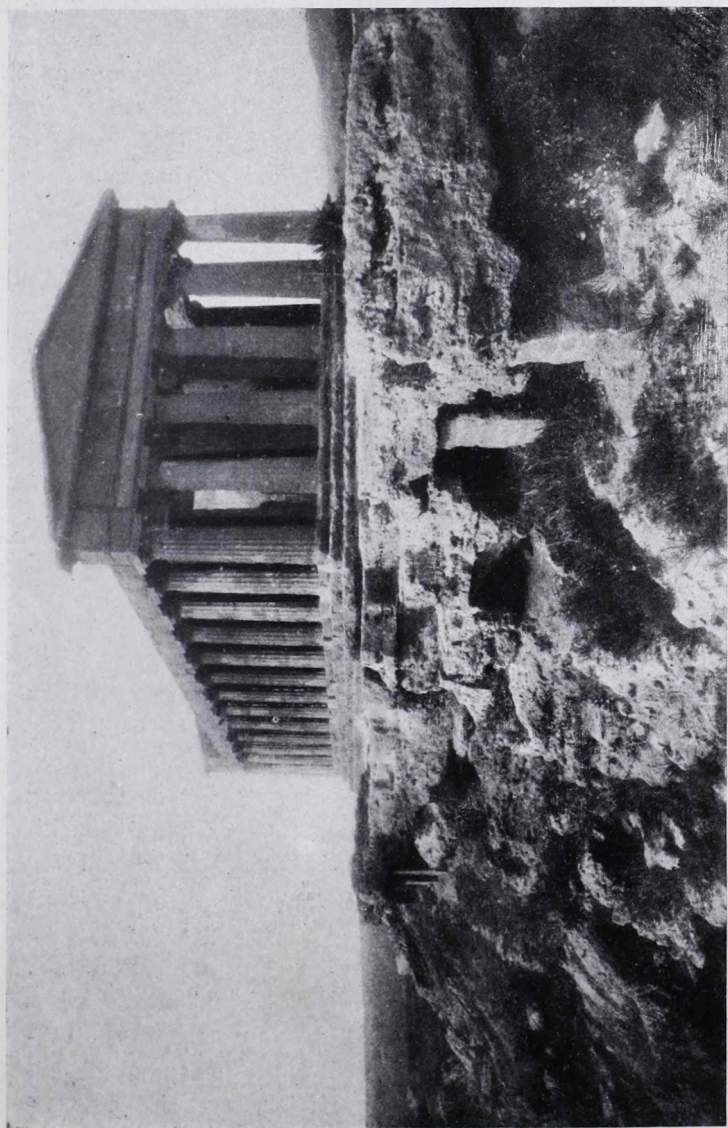
fekszik belsejében. Egyébként mind a kettő a dór építé-
szet javakorából való, mind a kettőnek — mint általában
az akragasi romoknak — hátránya a görögországiakkal
szemben, hogy nem márványból épültek, hanem — úgy
mint a pæstumiak is — kagylós mészkőből, s a stuccó-
nak, mely egykor oszlopaik vályuzatát borította, ma már
semmi nyoma. De ez a mészkőanyag is a déli nap izzó
hevében gyönyörű aranysárga színt ölt fel, mely néhol a
vízszintes felületeken sajátyszerű árnyalatképen vérvörösbe

megy át, mintha az áldozatállatok vére festette volna be. Mondják, hogy ez a tűz hatása s abból az időből ered, a mikor a győzelmes karthagoiak fölglyujtották a meghódított város templomait.

A pæstumi, szintén tengerparti templomok méretei hatalmasabbak, mint ezeké, de ezeknek valami összehasonlíthatatlan fenséget kölcsönöz fekvésök, a félig természetadta, félig aláépített, egyúttal a város védő körfalául szolgáló sziklás domboron, melynek üregeibe temetkeztek a régiek, s melyről mindenünnen gyönyörű széttekintés nyílik Sicilia hegyeire és a tenger végtelen síkjára. A görög telepesek utódjai úgy akarták, hogy itt is, mint az őshazában majdnem mindenütt, isteneik házából a tengerre lehessen letekinteni; arra a tengerre, a mely keletről idehozta őket, mely összefűzte őket azzal a régi házával, a melynek hasonmását vélték itt föltalálhatni, a melyből magukkal hozták ősi bűneiket és jelességeiket, hogy amazoknak átka elpusztítsa, emezeknek alkotásai megörökítsék uralmukat.

De ezeken a még nagyobb részökben fennálló templomokon kívül vannak még Girgentinek óriási templomromjai, melyeknek már csak a földön heverő oszlopait s alapköveit láthatjuk. És mintha a történelem szelleme nem azokból az oszlopokból szólna hozzánk, a melyek az idővel daczolva még fennállanak, vagy újra fölállítottak, hanem azokból, a melyek ledőltek és darabokra törtek; mert ők csakugyan egy megdőlt, elenyészett világ hirdetői . . .

Ép ezért a Dioskurok templomának bájos kis töredéke csak úgy hat, mint egy szép színpadi díszlet, mert tudjuk, hogy ezeket az oszlopokat és ezt az oromzat-maradványt nem régen mesterségesen állították így össze. A Herakles-templom óriási, egy földrengés hatása alatt egymásra torlódott kövei Verrest juttatják eszünkbe, a ki

A Concordia-templom Gergenti mellett.

innen akarta elraboltatni bérenczei által a félisten szobrát, a miben Agrigentum lakosainak tömeges sikraszállása megakadályozta. A Zeus-templom, vagy Olimpieion, melynek a falakat támasztó Atlas-alakjai Girgenti czimerébe mentek át, az ókornak talán valamennyi között legnagyobb temploma volt; ily méretekben építeni valóban csak oly városban lehetett, a hol egyes emberek ötszáz rabszolgával rendelkeztek. A meglevő oszlopdobok egy-egy vályujába kényelmesen beléállhatott egy felnőtt ember. De a rengeteg méretű épület soha egészen el nem készült s mai romjai egykori nagyságáról csak hiányos fogalmat nyújtanak, mert köveit az újabb korban Porto Empedocle kikötő-gátjának építésére használták föl.

Azonban e romok még mai állapotukban is ékesszóló emlékei az egykori Akragas nagyságának, hatalmának és fényűző gazdagságának. Pindaros nevezte el e várost az emberi lakóhelyek legszebbikének, abban az időben, mikor lakossága százezrekre ment s a legyőzött phoeniciaiakat és karthagoiakat rabszolga-munkára kényszerítette. Fejlődésének első lendületét e görög telep kétségkívül zsarnoki uralmának köszönhette; a tyrannusok sorában Phalaris a legsötétebb, Theron a legfényesebb alak. De a legnemesebb virágzást Akragas abban az időben érte el, a mikor szabad köztársaságként szervezett álladalmát az ókor egyik legtüneményesebb jelensége irányította, a ki nek nevét Girgenti mostani kikötővárosa őrizte meg.

Empedokles sajtósájos vegyülete volt az ismereteket gyakorlatilag érvényesítő tudósnak s az ábrándozó költőnek, a kuruzsló bűvésznek és önzetlen emberbarátnak. Abban a korban élt, a mikor kivált Siciliában a böleselkedés sophisticába, a természettudomány nyegleségbe csapott át. Önmagát istennek tartotta s ennek megfelelő pompával és fisztelettel környeztette; de a királyi hatalmat visszautasította s dús vagyonát a szegények javára

használta föl. Mondják, hogy bölcsek és hasznos intézkedéseivel javította Akragas közviszonyait s különösen egészségügyi állapotait, de nem tudjuk, vajjon e hagyomány több alappal bír-e, mint az, hogy a viharokat megfékezni s a halottakat föltámasztani tudta? Életének vége is kétséges; a monda azt tartja, hogy az Etna kráterébe

A Dioskurok-templomának maradványai Girgenti mellett.

vetette magát, nem akarván, hogy embertársai halottként lássák s isteni mivoltában kételkedjenek, azonban egyes nyomok arra mutatnak, hogy városa végül ellene fordult s számkivetésben halt meg görög földön.

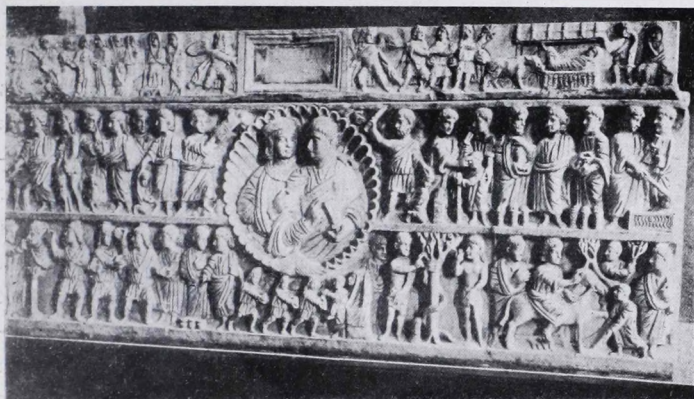
Már az Empedokles idejében kezdtek Akragas lakosságánál a pazar jólét rothasztó jelei mutatkozni; ő mondta

róluk, hogy olyan házakat építenek, mintha örökké élnek és oly mohón lakmároznak, mintha már holnap meg kellene halniok. Phœnicia és Karthago legyőzőinek unokái annyira elpuhultak, hogy bérelt zsoldosokra bízák városuk védelmét a pún betörők ellenében. S mikor a zsoldosok fölmondták a szolgálatot, Akragas lakói nyakra-főre elmenekültek, csak az aggastyánokat hagyván hátra, a kik legalább tudtak görögökhöz méltón meghalni. Himilkon kardcsapás nélkül vonulhatott be a karthagoiak élén az elhagyott városba, mely másfélszáz évvel később a rómaiak birtokában még némi másodvirágzást ért el, de soha többé a görög korbéli régi jelentőségét vissza nem nyerte.

A girgentii Juno-Lacinia-templom szöglete.

Sarkophag-domborművek a siracusai múzeumban.

XVII.

SIRACUSA.

(1913.)

Akragast a görög időkben a sicíliai városok közül csak az ország délkeleti csücsán elterülő Siracusa multa felül hatalomban, gazdagságban és nagyságban. Akkor a szigetre épült, de a szárazföld felől hidon megközelíthető legrégebbi telepen. Ortygián kívül négy, a tengerparti fennsíkot s annak lejtőjét elfoglaló városrészből állott: Achradinából, Tychából, Neapolisból és Epipolaiból, melyeket hatalmas körfal és a nyugati szögleten az Euryelos nevű vár védett s melyek területén több mint félmilliónyi lélek lakott. Még a rómaiak idejében Cicero kifogyhatatlan volt Siracusa magasztalásában: Sicília fővárosának, a legnagyobb görög városnak s a világ legszebb városának nevezte.

Mostani látogatója csak a kevés, szétszórt maradványnak egymástól való távolságából vonhat következtetést

a város hajdani nagyságára. Lakott területként csupán az egész szigetváros s az egykori Achradina és Neapolis tengerparti szélei tűnnek élénk. A városi élet folytonosságát az ókor óta csakis a szigetváros tartotta fenn, csak ott látunk évszázados házakat, utcákat, tereket; a mi a szárazföldön épült, az, majdnem kivétel nélkül mind a legújabb kor alkotása, lazán szétterülő külváros, melynek részeit rosszul kövezett, poros, fárasztóan hosszú, nagyrészt kertfalaktól szegélyezett utak kötik össze; ezeken jutunk el azokhoz a nagyobb szerű romokhoz is, melyek Siracusa ókori nagyságát a talált tömérdek régiséggel együtt hirdetik. Mert itt különösen a sírok valósággal ontják a régészet kincseit; és az ókor nemcsak fölkutatott emlékei által van jelen. A merre járunk, a sziklás magaslatok alatt, mindenütt ezreit látjuk a szirtfalba vésett «loculus»-oknak, a négyszögű sírüregeknek, melyekben egy-egy hamvveder vagy sarkophag állott valamikor. Ezekből a Nekropolisokból mintha megannyi szem nézne most is reánk; mintha az évezredek előtt letűnt nemzedékek jelentkeznének temetkező helyeikből az élőknek, mondván: mi is itt vagyunk!

És valóban itt vannak. Mily törpének látszik ez ország jelene az ő alkotásaik mellett!

Az ő itteni kőbányáik, a híres Latomiák mutatják igazán, mennyit építettek a régiek, mert mutatják, mennyi követ vettek ki a föld gyomrából; annyit, hogy a későbbi koroknak már nem is kellett követ fejteniök, azok az ő műveik romjaiból csináltak maguknak kényelmes kőbányát. Pedig a régiek még azonfölül a sziklából magából is faragtak ki építményeket, mint például a nagyszerű katakombákat, a római Amphiteatrumot, a Hieron óriásoltárának nagy részét.

Ezek a Latomiák Siracusának föltétlenül legnagyobb nevezetességei; leginkább meglepik az utazót, mert való-

ban példátlanok a maguk nemében és nagyságuk kép után is elképzelhetetlen.

A régiek itt ugyanis kőbányákat nem hegyoldalokból vájták ki, hanem elsüllyesztették a pompás, tömör, egyforma kőzet rétegeinek mélyébe. Egész egyenes, sima falakká alakították az így föltárt mélységek oldalait, melyek a nápolyi Piedigrotta és Posillipo simára lézelt földfalaira emlékeztetnek; helyenkint azonban meghagytak

Részlet a Latomia del Paradiso-ból Siracusában.

egy-egy oszlopot, egy-egy kiszögellő bástyát, mely az eredeti talaj magasságát mutatja, másutt meg óriási barlangot vágtak a sziklafalba, melynek terjedelme, magassága a legmagasabb góth dómokéval vetélykedik, s melyet függönyszerűen lebegő szikladarabok zárnak el félig a külvilágtól. Ilyen rengeteg magasságú üreg az úgynevezett Dionysos füle, melyet állítólag börtönül használtak s melynek egy elrejtett felső nyílásából hallgatta meg a hagyomány szerint Siracusa zsarnoka — a Schiller, «Bürg-

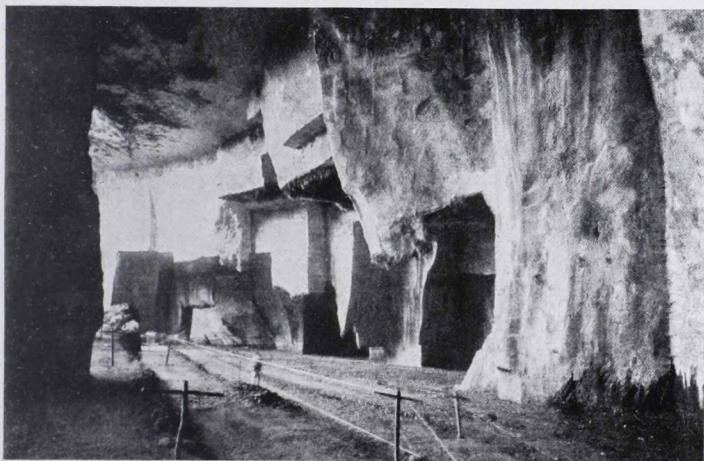
schaft)-jának fejedelme — foglyainak suttogó beszélgetését is; bizony meghallhatta, mert itt oly csodálatos a hangvisszaverődés, hogy a bejárás közelében halk hangon mondott szavakat is harsányan visszhangozzák a sziklafalak.

Azt a Latomiát, melyet a Dionysos áldozatai egykori börtönének tartanak, a későbbi kor Latomia del Paradiso-nak nevezte el és méltán; sőt ez az elnevezés ráillik a többire is, a barlangszerű üregeket környező s a függélyesen kivájtakat betöltő buja déli növényzet miatt. Ezekben a mélyedésekben ugyanis a századok folyamában termőtalan rakódott le, a kevés esőnek, mely e vidéken esik, vize összegyűlt bennök, elmélyített fekvésök a tengeri szelektől is óvta itt a növényzetet s így csak természetes, hogy paradicsomi tenyészet fejlődött ki, virágpompával, illatpárával bővölve el azt, a ki ide leszáll, mintha a természet pazar termő és formáló erejével a mély sebeket, melyeket rajta az emberi kezek ejtettek, nemcsak beforrasztani, hanem mesés szépség díszével bevonni is igyekezett volna. A Latomia del Paradiso-ba csodaszép letekintést nyújt a Teatro Greco pereme is; a Latomia dei Capuccini a Villa Politi vendégeinek nyújt nemcsak sétahelyet, hanem remek előteret is az ablakukból a tenger és a szigetváros felé nyíló gyönyörű kilátáshoz.

A Latomiák mint kőbányák végigszolgálták a város görög és római korszakát, bár ez utóbbinak önálló alkotásaiból itt alig találunk egyebet, mint a félig sziklába vésett, félig épített és rombadőlt hatalmas Amphiteatrumot, a mely vízmedencéjével, a vadállatok bevezetésére s a hullák kihordására szánt folyosóival elárulja római eredetét s a rómaiaknak a helléneknél sokkal vadabb kedvtelését a vérengző küzdelmekben.

Egyébként itt a görög emlékek világa a hitregénél kez-

dődik, a melynek alakjai magukkal a természet jelenségeivel azonosultak. Siracusa szigetvárosának, a hajdani Ortygiának a kikötő felé néző nyugoti szélén ma is Passiggio Aretyusa nevet visel az a sétány, a mely az Arethusa forrásához vezet. Itt, csodálatos módon néhány lépésnyire a sós tenger szélétől a föld mélyéből dús édes-vízforrás fakad most is, benne Papius-sás terem s körülfalazott tükreben kacsák lubiczkolnak. Ennek a tüneménynek re-

A Latomia del Paradiso.

gényes magyarázatot ad a mythos, mely Siracusát a görög Olympiával kapcsolja össze. Alpheios folyóisten, — kinek neve az Olympia berkét áztató szent folyóra ment át, — belészeretett a vadászó Arethusa nymphába s szenvedélyével üldözte őt, míg ez a tengereken át Ortygia szigetére menekült, a hol forrássá változott. De a szerelmes Alpheios ide is követte s közelében egy másik forrássá lett, a melynek bugyogását magán a tenger tükreben lehet állítólag, az úgynevezett Occhio della Zilica helyén megfigyelni.

Siciliában mindig virágzott a Demeter-cultus, a mely a sziget dús gabonatermő voltában leli magyarázatát s kiterjedt az istennő leányának, Korának vagy Proserpinának tiszteletére is. Még Cicero említi a két istennő egyesített imáadásának szánt templomot, mely eltűnt, s tőle tudjuk meg, hogy Siciliában és főkép Siracusa környékén a Demeter és Kora eleusisi mythosának tökéletes hasonmása volt meghonosodva: az itteni görögök hite szerint a kalásztermelő istennő itt jelent meg először, itt tanította meg az embereket először a földműves mesterségre, az Etna tűzkatlanában gyújtotta meg fáklyáját, melylyel leánya keresésére indult; mert leányát is itt rabolta el az alvilág istene Haides, s ennek az isteni leányrablásnak itt, Siracusa tőszomszédságában még külön bájos emléke is maradt. Kóra kísérőnői közül egy nymphea, a ki a búzavirág, a Kyane nevével viselte, úrnőjét védve, ellenállott az alvilág szerelmes urának, a miért ez forrássá változtatta, — látjuk, hogy ez közös sorsa az istenek erősebb nemével daczoló nympháknak, — hogy örökös könnyhullatás közt bánkódjék tette fölött. A Kyane-forrás vizét azonban, mely dús folyóként ömlik Ortygiával szemben a tengerbe, a Demeter anyai kegyelete különös díszszel ruházta föl; ez az egyetlen folyóvíze világrészünknek, a melynek partjain végig vadon terem a Papyrus-sás, ez a történelmi nevezetességű plánta, a mely főképen Egyiptomban honos, és a melyből a régiek papirosukat készítették, azon a módon, a hogy azt utánzatokban ma is láthatjuk Siracusában.

A mythost tisztelő utazó különben nem éri be azzal, hogy a Kyana könnyeitől áztatott Papyrusból készült képeket vásárol, hanem csolnakba ül és bejárja a folyót magát, fölhatol egészen a tóvá kiszélesedő forrásig, a melynek mély fenekéből most is szaporán gyöngyöznek fölfelé az önfeláldozó nymphea könnyei. Egyike a legbájosabb csolnak-sétáknak ez, árnyékos fák, tavaszi madárdal

és virágzás között, végig a csendes, gyors folyású, keskeny, de mély folyón, mely nevével ellentétben tulajdonképpen nem kék, hanem smaragzöld színben pompázik, a fenekét borító dús növényzet miatt, míg tükre fölött vízi pillangók czikáznak s az evezőcsapások alatt meg-megbókolnak a Papyrussás hosszú szakállas szárai, a melyekből — a hagyományhoz híven — minden látogatónak csak egyet szabad a maga számára emlékül levágnia.

Csolnakázók a Ciane folyón.

A naiv néphit nyomdokait követve a görög költészet is szívesen telepedett meg Siciliában. Említettem már, hogy hány nagy görög költő időzött e szigeten és dicsérte annak szépségeit; majdnem valamennyinek tartózkodása Siracusához fűződik s különösen Aischylosról tudjuk, hogy mint az akkor itt uralkodó Hieron vendége ennek számára színműveket is írt s hogy színműveit itt elő is adták, minden bizonynyal abban a görög színházban, a melynek maradványai s a tengerpartot és a várost uraló

fekvése ma is csodálatunkat keltik föl. A Siracusa multja s a nagy költő itteni szereplése iránti kegyelet is hozzájárulhatott ahhoz, hogy napjainkban ebben a sziklába vésett s azért elpusztíthatatlan óriási színházban olasz nyelven színrehozták Aischylos Agamemnonját. Az olasz lapok «novella primavera ellenica»-nak nevezték ezt a nem épen szerencsés kísérletet, mely által az antik színház maradványait és hagyományait a modern nézőnek érthető színpadi megjelenítéssel összeegyeztetni próbálták. Az e célra összeállított s az orchestrával egymagasságú óriási színpad Agamemnon Mykenai várának udvarát ábrázolta, a királyi palota ormán emelkedett a torony, melyről az ör a Troja bevételét jelentő jeltűz fellángolását lesi. Az egész elrendezés nemcsak, hogy egy csöppet sem hasonlított Mykenaihez, melynek híres kapuoroszlánjai kénytelenek voltak a belső oldalra költözni át, hogy láthatók legyenek, hanem általában túlságosan magán viselte a modern színpadi technika és szemfényvesztés jellegét.

A szigetvárosban magában alig találunk ma más ókori építészeti emléket, mint az ősi Minerva-templomból átélakult főtemplomot, melynek dór oszlopsorai még régi helyökön állanak, de a közeiket betöltő falak miatt egészen elvesztették régi jelentőségöket; az egykori homlokzat helyét pedig barokk portále és oromzat foglalja el.

Hanem annál gazdagabb e vidék őskorának emlékeiben a siracusai múzeum, melyet a legtanulságosabban rendezett gyűjtemények közé kell sorolnom. A görögöket megelőző őskor is képviselve van itt különösen agyagedényei, sírjai és egyéb préhistorikus leletek által; de a hellén korszaknak, úgy a mint az Siracusa, Megara és a mézdús Hyblaia városaiban és vidékén kialakult, majdnem teljes képét kapjuk sírleletek, építészeti maradványok, festett agyagedények, plasztikai emlékek alakjában s e hely különösen kifejtett és jó hírű éremművészetének alkotásá-

ban. Valódi gyöngye és legnagyobb vonóereje e múzeumnak a híres siracusai Venus, mely már a hellenistikus kor maradványa s bár fej hiányában az e korból való közismert Aphrodite-typusokkal teljesség tekintetében nem versenyezhet, a női test lágy, bársonyos, szinte az élet melegét éreztető kidolgozásával az antik márvány-

A siracusai Venus.

szobrok legjelesebbjeivel kiállja az összehasonlítást. A mi egészen sajátos e szobron, az a nyilván «Anadyomene»-ként, tehát a habokból kiemelkedve föltüntetett Aphrodite alsó testét még félig fedő ruhának elrendezése, a mely emlékeztet ugyan a capitoliumi Venuséra, de duzzadó redőzetével úgy hat, mintha a barokk plasztika ősi mintaképe volna, s mint ilyen csak a vatikáni ú. n. «fürdő után levő» Venus-szal rokon.

A görög uralomnak véget vetett, de a görög szellemet elnyomni nem tudta a rómaiak hódítása, mely Siracusában a Marcus Marcellus vezérlete alatt a katonai erőszak egész brutalitásával ment végbe, s mint tudjuk a világhírű tudós, Archimedes életét sem kímélte meg. Ez Siracusára nézve a bukást jelentette, fontossága, hatalma, hírneve innentől lesüllyed, műkincseitől megfosztják s bár azok egy része Rómába vitetvén, ott, a római világ közepén lesz a hellen szellem hirdetőjévé, sok más, kapzsi hatalmasok magántulajdonába megy át, a kik Siciliát közprédának tekintik.

Alig másfél évszázaddal fővárosának katastróphája után, a görögség egykori viruló gyarmatának Róma legnagyobb szellemeinek egyike adja meg azt a késő elégtételt, hogy míg egyrészt megbélyegzi és számkivetésbe kergeti a szép szigetet sanyargató és zsaroló kormányzót, másrészt a világirodalomban szinte páratlan emléket állít Siracusa multjának s a görögök sicíliai alkotásainak.

Marcus Tullius Cicerónak az «*Orationes in Verrem*» gyűjtőneve alatt ismert beszédei tényleg nemcsak a forensis ékesszólás remekei, hanem valódi tárházai az akkori Róma s különösen Sicilia kulturviszonyaira vonatkozó ismereteknek.

E beszédeknek Siracusával szorosan összefüggő történeti háttere magában véve is rendkívül érdekes.

Gajus Verres, mint a Sulla zsarnokságának készséges eszköze s a római aristokratia tagja, ez összeköttetései-
nek köszönhető, hogy jeles tehetség és érdemek nélkül emelkedett a praetori székbe s lett három évre oly fontos és gazdag tartománynak, minő Sicilia volt, kormányzója. Ezt az állást a különben is gazdag ember kincseinek a leggaládabb módon való fölszaporítására használta föl a legkíméletlenebb zsarolás, mindenféle csalás, sőt nyílt erőszak, lopás és rablás segítségével; s mindezekon fölül,

hogy hiúságát kielégítse, még magának és fiának arany-szobrokat is állíttatott Siracusában a hol székel, a melyeket azonban távozása után csakhamar eltávolítottak helyükről.

Verres azonban nem volt közönséges pénzvágtyból zsaroló és rabló; ő az eszközökben nem válogató amatőr-gyűjtők osztályába tartozott, a minőket — mindenesetre szelidített alakban — a mi korunk is ismer. A kleptomaniához hasonló, betegesen pervers hajlama volt a főleg

A római színház Siracusában.

műbecsöknél fogva értékes tárgyak összehalmozására s ezt a hajlamát ama kor hatalmi eszközeinek egész brútalitásával elégítette ki. Nagyon sokat tartott műértő voltára, bár Cicero kétségbe vonta s kigúnyolta szakértelmét; tény az, hogy nagyúr létére maga munkászubbonyt öltött, hogy Siracusában berendezett nagyszerű műhelyében az összeharácsolt s eredeti helyükről többnyire erőszakosan leválasztott fém-domborműveket különböző aranyedényekre alkalmazza s gyűjteményét ilykép gazdagítsa.

Cicero 36 éves volt s már a római senatus tagja, ellenzéki szónok és jóhírű ügyvéd, a mikor a Verres kényuralmától megszabadult sicíliai városok őt bízták meg a lelépett zsarnok elleni vádjoknak és kártérítési igényöknek a bíróság előtti érvényesítésével. Cicero, ki már előbb quæstori hivatalt viselt Siciliában, tehát ismerte annak viszonyait, egész tanulmányutat s hosszú adatgyűjtést szentelt vádja megalapozásának, s mikor e munkával elkészült, visszautasítva a Verres pártfogóinak vesztegetési kísérleteit, kilencz napig tanukihallgatásokkal váltakozó védelőterjesztést tett, melynek hatása oly megsemmisítő volt, hogy Verres be sem várva a tárgyalás újra-felvételét, önkénytes számkivetésbe ment, a honnan soha többé vissza nem tért. A bíróság elmarasztalta őt s javait elkobozván, azokat a sicíliaiak szenvedett kárának mindenestre csak részleges megtérítésére fordította.

E fordulat következtében Cicero nem jöhetett abba a helyzetbe, hogy vádjainak egész adatanyagát szónokilag fölhasználhassa, de hogy fáradsága kárba ne vesszen s ambícióját is jobban kielégítse, könyvalakban kiadta egész Verres elleni actióját, teljesen szónoki formában dolgozva ki az elmaradt második tárgyalás anyagát is, úgy, hogy e munkájában tulajdonképen nagyrészt el nem mondott beszédekkel van dolgunk, a mi azonban nem csökkenti annak irodalmi és történelmi becsét.

A nagy szónok és jogász bámulatos elmeéllel, ellenállhatatlan dialekticával, sok helyen megsemmisítő személyes éllel s érdekfeszítő életteljes részletezéssel csoportosítja s bizonyítja be e beszédeiben a sarokba szorított kényúr összes hitványságait és zsarnokságait, miközben szeretetteljes gonddal fest képet Sicilia és különösen Siracusa akkori szépségéről és műkinceseiről. Sajátságosan jellemző azonban, hogy míg Cicero Verres műbaráti szakértelmét is gúny tárgyává teszi, hódolva bizonyosan

a korabeli Rómában a művészet iránt uralkodott kicsinylő felfogásnak, gondosan távoltartani igyekszik magától azt a föltevést, mintha őt a tárgyával való beható foglalkozás művészeti dolgokban szakértővé tette volna. Látszik, hogy az ily szakértelmet akkoriban Rómában egy politikus és ügyvéd állásával, rangjával össze nem illőnek tekintették volna s hogy némileg igaza lehetett Plutarchosnak, a ki azt állította a korabeli rómaiakról, hogy nálok a «görög» és a «tudós» jelző, gúnynev szamba ment. Ezért Verrest kortársai nagy része valószínűleg lesajnálta, mint egy bolondot, a ki állását és vagyonát áldozta föl hőbortos szélsőnek.

Míg tehát Verrest gaztettei csak teljes megvetésünkre érdemesítik, az, hogy a művészet iránt érzéketlen kor és nemzet közepett hódolt pervers amateuri szenvedélyének, némileg engesztelőleg hat ránk. S így könnyebben békülünk meg a gondolattal, hogy abban a vakító fényben, a melylyel a Cicero szónoki és jogászi lángesze a bukott nagyság gazságainak homályába bevilágított, a Verres egyénisége is — szégyenével együtt — meg nem érdemelt halhatatlansághoz jutott.

Érem két lapja a siracusai múzeumból.

Giardini és az Etna a tenger felől nézve.

XVIII.

TAORMINA.

(1915.)

Egy áprilisi nap estéjén érkeztem Taorminába ; mesésen szép idő volt, éppen holdtölte és véletlenül — nagypéntek. Míg a tengerpart keskeny síkján szorongó Giardini vasútállomásról a meredek sziklahegybe mintegy bevészt, kígyózó úton fölkocsizunk a magasba, a hold a sima tenger fölé emelkedik s aranyat hint reá. Fénye lassankint átveszi az uralmat a sötétedő nyugati égtől, mely alatt álomszerűen emelkednek Calabria hegyei s kocsink árnyékát ráveti a falra, mely útunkat szegélyezi. Jobbról-balról buja kertek, kúszóvirággal fődött falak bódító illatot árasztanak. A felső fordulónál egyenkint szemünkbe tűnnek a nagy, új vendéglők villamos ívlámpái, melyek már távolról vakító fényt lövelnek a sötétbe s egymással versengve csábítják a maguk közelébe az érkezőt.

A kis hegyi város kapuján áthaladva, fogatunk végigkocog az egyetlen, hosszú, keskeny, kövezett utcán ; itt a gyalog ember is nehezen tér ki a kocsinak, hát még két kocsi egymásnak ! Végnélkülinek látszó kocsizás után lejtős, széles térre jutunk. Ide szolgál a dóm nagy portá-

léja, melyet az esti ájtatosság alatt tárva-nyitva tartanak. A templom hajója mélyebben fekszik, mint a tér, erős villamos fény árasztja el és tömérdek emberrel telt meg. Olyan ez a sokaság, melyet áthaladtunkban egy perczig

Az egykori S.-Domenico-kolostor udvara Taorminában.

látunk, mintha áhítatában kővé meredt volna és a figyelő fejek e serege fölött a magas szószéken égremeredő kezekkel áll és prédikál egy nagy szakállú kapuczinus-barát . . .

Sohasem fogom ezt a pillanatnyi képet, Taorminának ezt az első benyomását elfeledni.

Azokkal tartunk, a kik a legmodernebb kényelemnél többre becsülik a régiség, a hagyomány büvös erejét. Az öreg San Domenico mégis ma is a legstilszerűbb hajléka ennek a sasfészekbe telepedett remeteségnek. Ezt a kilátást a tengerre, a Kyklops-szigetekre, az Etnára, a mögöttünk emelkedő sziklavárra megkapjuk másutt is; másutt is úgy fekszik alattunk a vasútállomás, a honnan jöttünk, mintha a legurított kőnek a pályaház födelére kellene koppannia; másutt is van virág, folyondár, jönnek dudások és tarantellát tánczoló mezítlábos gyerekek. De itt évszázados boltozat borul felénk, mely alatt évszázados sóhajok kóvályognak; és itt — kolostorban vagyunk: épen ez az ellentét az, a mi vonz: az ellentét a fogalom és a helyzet, a rendeltetés és a használat között. Egy barát egykori czellájában lakunk, a refectoriumban étkezünk, a kolostor csendes kis kertjében vagy oszloparkádós chiostrojában üdülünk nappal. Estve villamos lángok gyúlnak az egykori zárdafolyosón, mely rideg téglaburkolatával társalgóul szolgál. Még most is szentképek borítják falait, de a rendkáptalan vánkosos papiszékeiben spleenes angol missek ábrándoznak.

A kert különösen ilyenkor, tavasszal csodás virág-pompával van teli; azaleák és anemonák, kék nárczisok, irisek, narancsvirágok színben, illatban versenyre kelnek egymással; de valamennyinél pazarabban díszlik a kúszóvirágok honának legkedvesebb kúszó-virága, az egykori kolostor falait majdnem egészen beborító Bougainvillea, a maga lilavörös virággerezdjéinek tömegével. A keleti oldal falpárkányáról egyenesen rálátunk Taormina csodájának, a görög színháznak romjaira; éjszak felől a szemhatárt a Rocca, a fellegvár zárja be, a melynek romjaitán még a régi görög Tauromenion Akropolisáról is

tudnának mesélni, s elfödi előlünk a még magasabb hegyen emelkedő Mola községet, a melynek lakosai már igazán inkább a felhők közt, mint a földön élnek. De legfelségesebb látványunk van nyugat felé: itt az Etna emelkedik előttünk a tengertől föl egészen az égbe; hihetetlen, mennyi nyugalom és méltóság van ebben a lassan, szilárdan, de szakadatlanul emelkedő vonalban kifejezve. A hol a hegy a tengert éri, Aci Realénál a Ky-

Taormina, háttérben a Rocceával.

klops-szigetek sötétlenek, mögöttük ott terül el Catania, közelebb pedig az egykori görög Naxos helyét kiterjedt citromfa-ültetvények foglalják el. A hegynek csak éjszakai oldalán mutatkozik hó; kráterének füstje talán egy kis felhővel vegyülve mindig elfödi tetejét s úgy lóg le róla, mint a sicíliai pásztorok fejről a bojtos sipka.

Élünk az alkalommal, hogy épen a husvéti ünnepeket töltsük Taorminában; itt Olaszország legdélibb részeiben a legtöbb fantasztikus elem s a legtöbb naiv hagyomány

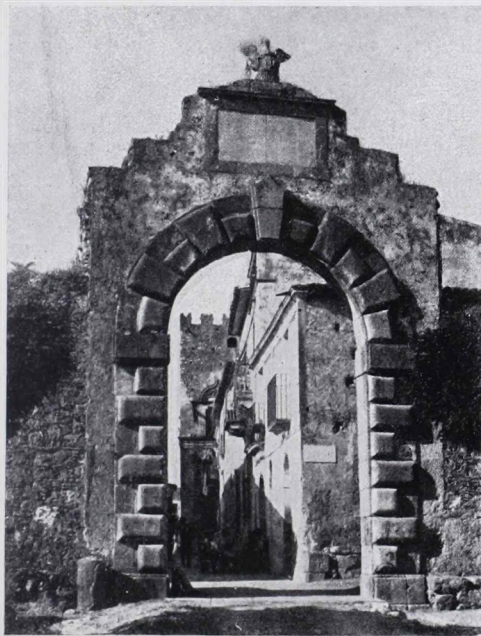
vegyül az egyházi szertartásokba. A dómban husvét vasárnapján iszonyú tolongás van, mindenki hallani akarja a nagy szakállú kapuczinusbarátot, a kit már jövetelünkkor láttunk. Úgy látszik ünnepelt helyi nagyság, szépen beszél, szónokiasan, mint az olasz papok rendszeren; superlativusokban beszél és a taglejtésben is túloz egy kicsit, de hát rossz néven vegyük ezt neki? itt, a hol a természet is superlativusokban szól hozzánk, csak a kapuczinusbaráttól kívánjunk mértéktartást?

Az istentisztelet után a Piazza Nove apriléra gyűl a közönség, különösen az idegenek, a San Giuseppe-templom elé; itt széket is lehet kapni, a melyre előbb ráül az ember, később rááll, hogy jobban lásson, a mikor tudniillik közeledik — a körmenet. A föltámadás ünneplése ugyanis Taorminában egy, nyilvánosan, a szabad ég alatt, az utcán lefolyó egészen sajátos mysterium-játékban leli befejezését. Előbb a Porta Messina felől jön egy egyházi menet, csuklyás barátokkal, kereszttel, zászlókkal az élén, énekelve. A menetben életnagyságú, gyászpalástos, a bennszülöttekéhez hasonló sötét arcszínű Mária-szobrot visznek férfiak vállaikon; az alak hullámzó lépésben látszik haladni, a mint hordozói tovább-tovább viszik. Most harangzúgás között és csattogó zenével közeledik egy másik, még sokkal népesebb menet, nyugatról a főtemplom felől; ennek a menetnek élén a feltámadó Krisztus alakját viszik; a keresztfán elkinzott, meztelen testét piros palást borítja némileg, kezében a hagyományos zászlót tartja.

Mialatt a két menet a San Giuseppe-templomhoz közeledik, az ennek kettős lépcsőzetén levő emelt téren kis, színpadszerű, díszített dobogón három fehér ruhás, virágkoszorús kis leány jelenik meg; szárnyaik vannak, tehát angyalokat jelképeznek.

A mysteriumjáték akkor kezdődik, a mikor a két menet

megpillantja egymást. Ekkor azt látjuk, hogy a Boldogságos Szűz hirtelen megáll; azután az emberek, a kik a vállaikon viszik, néhány lépésnyire visszafutnak vele, majd megint — mintegy kíváncsian — előbbrejönnek, meg újra visszahökkennek: ez mind a Mária megglepetését, csodálkozását, kétkedését, majd boldog elámulását akarja

A Porta Messina Taorminában.

kifejezni feltámadott fiának megjelenése fölött. Persze a heves ide-odamozgással furcsa ellentétben áll a szobor mindig változatlan közönyös arca.

Mikor végre a váratlan találkozás izgalma az újraegyesülés boldog örömének adott helyet, a két szentképet fölviszik a templom két lépcsőágán, úgy, hogy az emelt-

téren egymással szemben állanak. Most kezdődik a kis leányok szerepe. Előbb énekelnek, azután lelkes szavalatképen beszélnek fölvaltva az Üdvözítő kinhaláláról és megdicsőüléséről, a Szűzanya keservéről és a viszontlátás örömről, a megváltás nagy tényéből az egész világra áradó üdvről. A kis szavalók hanghordozása, taglejtése föltűnően emlékeztet — a kapuczinusbarátéra, a kinek tehát sikerült Taorminában iskolát csinálnia. És most jön a befejezés: miközben a templom ormáról virágokat hintenek reá, a Mária vállairól lehull a fekete gyászlepel, a kis leányok legnagyobbika, folyton szónokolva aranyos díszköntöst akaszt reá, fejére pedig nagy koronát tesz, s hogy az valamiképen le ne essék, nagy sróffal is odaerősíti a Szűzanya feje tetejére. Ezzel aztán vége a mysteriumnak; a harangok megint zúgnak, a zene csattog, a menet megindul, vissza a dóm felé, most már egymás mellett vive a szentképeket, rythmikus, kimért lépésekben.

Mi pedig egy darab népeletet láttunk, a mely azt mutatja, hogy még van oly erős képzelődés a dél népeinél, a mely a symbolikával be nem éri, hanem látni akarja a szent történetek legesodásabb jeleneteit a maguk életteljes valóságában, bármily kezdetleges és gyermekes megjelenítésben is.

Taormina változatos történetéről, átélt különböző korszakairól fanuskodnak azok a részben román, részben csúcsíves, részben moreszk épületek, a melyeket a sara-cén és normann uralom hagyott hátra: a Palazzo Corvaia, Palazzo Santo Stefano és különösen a bájos, kecses kis Badia Vecchia. Azonban ezeknek a jelentősége eltörpül a mellett, a mi a görög-római világból maradt itt: az előbb Teatro Greconak, most — helyesebben — Teatro Anticonak nevezett színház romjai mellett.

A hely, a melyet ennek a színháznak választottak, egészen rávall a görögökre, a kiknek alkotását azonban

Az antik színház Taorminában, látóérből az Etna.

utóbb a rómaiak lényegesen átalakították s majd mindkettőjük művét a saraének legnagyobbbrészt romba döntötték.

A színház úgy van a várost hordozó sziklás előhegy keleti kiszögellésére ráépítve, hogy nézőterének félköre a lejtős sziklából van kimélyítve s színpadja a félkör nyitott oldalába úgy beillesztve, hogy rajta át és fölötte a néző a tenger tündöklő tükrére s az Etna füstölgő, óriási kúpjára lát. Goethének igaza van, mikor azt mondja, hogy ilyen látványa színházközönségnek még sohasem volt; kivált a felsőbb széksorok helyéről a fölöttünk meredő szirteket föl egész a Monte Veneréig s alant a tengerpart változatos öbleit, hegyfokait és szigeteit, az azokat borító buja délszaki növényzetet is áttekinthetjük s a ködös távolban Calabria hegyeit látjuk. Micsoda költészetnek és micsoda művészetnek kellett annak lennie, a mely a természet ilyen megnyilatkozásainak a hatásával versenyre mert kelni!

Az emberiség történetének különböző korszakaiban azt látjuk, hogy mindig más-más módon és más-más czélból használta föl az építkezés a természettől legszebbé alkotott helyeket. A régiek színházaikat építették az ily helyekre; a középkor kolostorait és fellegrárait helyezte oda, a modern idők kéjlakaikat és fényűző mulatóhelyeiket rendezik be ily pontokon. Az ókor eljárása mindenesetre legdemokratikusabb és leghumánusabb volt. A nagy tömegek számára tette élvezhetővé a természet szépségét s azzal, hogy költészetét és színi művészetét szólaltatta meg itt, a természetet és költészetet egymás segítségével kölcsönösen dicsőítette föl. A középkor váraiban már az uralom önző tudata jutott kifejezésre: az úr büszkén végig akart tekinteni azon, a mit bírt s egyúttal támadások ellenében biztosságba akarta helyezni uralmát. Viszont a kolostorok alapítói nemes idealismussal a természet szép-

ségének gyönyöre által akarták kárpótolni azokat, a kik az élet minden más élvezetéről lemondtak. A modern kor a gazdagok kiváltságává igyekszik tenni a természet legnagyobb bájjainak teljes és korlátlan élvezetét is, s egyúttal üzletet akar csinálni azokkal is, mint mindennel.

Azonban el kell ismerni, hogy az építőművészet is hatalmasan járult hozzá itt a hely szépségeinek fölhasználásával azok hangsúlyozásához, kiemeléséhez és kiegészítéséhez. Ma nehéz a rómaiak alkotását elválasztani a görögökétől s mindkettőt egészen megérteni; hanem annyit látunk, hogy mindkét nép nagyot akart és nagyot tudott is alkotni itt. A taorminai Teatro Antico is úgy, mint a többi, újabban jobban föltárt és részben helyreállított ókori színházépítmény sokban megváltoztatta és sokban össze is zavarta az antik játékszínről eddig alkotott fogalmainkat. Olyan kényelmes volt a jó öreg Vitruvius alapján — ki csak a rómaikori színházakat ismerte — mindent rosszul tudni a görög színházak felől s most az újabb ásatások nyomán mindent újra, másképp kell meg tanulnunk.

A széksorok egykori megalkotásáról nehéz itt fogalmat alkotnunk, mert a nézőtér hajlása ma majdnem egészen be van gyepesedve; látjuk, hogy felső koronáját arkádós folyosók alkották és főbejárásai az oldalépületek alatti bolthajtások voltak. A scena és proscenium nyilván a római korban lett átalakítva s a részben még megmaradt szép, karesú márványoszlopok és az egykor valószínűleg márvánnyal burkolt téglafal szoborfülkéi is bizonyára ez időből valók. Ezen a falon három bejárat lehetett, közepe most be van dőlve és annál szabadabb kilátást nyújt a tenger s az Etna felé. A proscenium és orchestra érintkezésénél az esővíz levezetésére szolgáló csatornák vannak félig felfödve; az itt összehalmozott oszloptöredékek és egyéb omladékok közepéből egy épen virágzó Agave su-

dara emelkedik ki. Ha itt, a nézőtér felé fordulva halkán beszélünk, a nézőtér legfelsőbb peremén is meghallható minden szavunk; oly mesésen oldotta meg itt az akustika problémáját maga a természet.

A taorminai antik színház, a melybe, míg e helyen időzünk, ösztönszerűen mindennap kizarándokolunk, a melynek látványával sohasem telünk be s a melynek ihlete iránt sohasem tompulunk el, a legméltóbb hely arra, hogy rajta búcsút vegyünk Siciliától és — akár Itáliától is; mert talán ez a hely az, a hol a természet és az ember legjobban megértették egymást s a hol jobban, mint bárhol tudjuk az egész emberiség lelkét átölelni s átérezni mindazt, a mit elődeink e földön évezredek óta élveztek és megálmodtak.

Az Etna.

TARTALOM.

	<i>Lap</i>
Előszó	v
I. Bologna (1905.)	1
II. Fel s alá a lagunákon (1905.)	24
III. Pesaro és Urbino (1905.)	45
IV. A Cappella Sistina (1907.)	65
V. Modena (1907.)	101
VI. A Heliodorról nevezett szoba (1908.)	111
VII. A Dardanellák (1912.)	122
VIII. Olympia (1912.)	133
IX. Athéni benyomások (1912.)	161
X. Eleusis (1912.)	201
XI. Argolis (1913.)	219
XII. Delphi (1913.)	240
XIII. Vatikáni alkony (1914.)	264
XIV. A kúszó virágok hónapban (1914.)	277
XV. Palermo és Monreale (1914.)	284
XVI. Girgenti (1914.)	303
XVII. Siracusa (1915.)	313
XVIII. Taormina (1915.)	326

BETŰRENDES NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ.

A

- Aci Reale 329.
Abaton Epidaurosban 232
Abydos 123, 132.
Accademia di Belle Arti Bolognában 20.
Accademia Raffaello Urbinóban 58.
Achaia 135.
Adige folyó 27, 42.
Aegina 163.
Agave Görögországban 238.
Agora Athénben 170.
Agamemnon sorsa 224.
Agyagipar az Adria-parti olasz városokban 49.
Aigaleos 164, 165.
Aischylos 181, 248.
Akragas (Girgenti) 303 s köv. 1.
Akropolis Athénben 172.
Alarich 159.
Albornoz bibornok 12.
Alfonso nápolyi herceg, utóbb király 104.
Alkamenes 147.
Apheios folyó 138, 141, 151.
Altis Olympiában 141.
Amphitheatrum Siracusában 316.
Angyalvár 68.
Apollon téménosa 250.
Arachnaion 226.
Arazzik a Vatikánban 99.
Arca di San Domenico Bolognában 14.
Archiginnasio boncztani előadótérme Bolognában 11.
Archimedes 322.
Archivio Torcello szigetén 38.
Areiopagos Athénben 181.
Arethusa nympa és forrás 139, 282, 317.
Aretino Pietro 34, 95.
Argolis 219 s köv.
Ariosto 34, 105.
Arkádia 135, 137, 139.
Arringo-torony Bolognában 6.
Ásatások Görögországban 187.
Asinelli torony Bolognában 4.
Asklepios-szentély Epidaurosban 229.
Attalos király 194.
Athena-Niké szentélye Athénben 178.
Athéniek kincsesháza Delphiben 251.
Athéni benyomások 162 s köv.
Atreus kincsesháza vagy Agamemnon sirja 220.
Atrio di Pilato Bolognában 14.
Attila 38, 112, 167, 274.
Awerof 166.

B

- Bacciochi-nemzetség 10.
Badia Vecchia Taorminában 332.
Barbarossa Frigyes 12.
Barocci 50, 62.
Beatrix királyné levelei 105.
Begarelli Antonio 106, 108 s köv.
Bellini 10, 20, 48.
Belvedere 68.

- Bernardakis 166.
 Bernini 66, 265.
 Bentivoglio 2.
 — Antonio Galeazzo 16.
 — Annibale szobra a bolognai Cappella Bentivoglióban 16.
 — II. Giovanni reliefje a bolognai Cappella Bentivoglióban 16.
 — -palota 14.
 — -Santi 18.
 Bembo Pietro 34, 42, 48.
 Beöthy 224.
 Beulé 175.
 Bevilacqua-palota 14.
 Biagio Messer 95.
 Blouet Abel 159.
 Böcklin 245.
 Bologna 1 s köv.
 Bolognai iskola a festészetben 22.
 Borghesék emlékei a vatikáni kertekben 269.
 Borgia Cesare 61.
 — Lucrezia 48.
 Borgiaék 111.
 Borgo-külváros Urbinóban 53.
 Borromeo Károly 8.
 Bosphorus 122, 125.
 Botticelli 20, 74.
 Bougainvillea Sziciliában 328.
 Bramante 62, 66.
 Brandani Federigo „Presepio”-ja Urbinóban 55.
 Bregno (Andrea di) 72
 Brenta folyó 27, 42.
 Brondolo 42, 44.
 Bronzino 62.
 Buoncompagni-Ludovisi-palota 13.
 Burano 33.
 Buranói utcai jelenet 36.
 Burekhardt 90.
 Bursi szigeterőd Nauplia mellett 228.
 Byron lord 31, 123.
 — halála 134.
- C**
- Cagliostro 285.
 Campanile a Torcello-szigeten 38.
 Campo Santo Bolognában 22.
 Canal Grande kijárata Velenczében 24.
 Canova Theseus-csoportozata Bécsben 169.
 Cappella Sistina 10, 65 s köv., 75 s köv.
 Cappella Palatina Palermóban 292.
 Carpegna 53.
 Carracci 21.
 Carriera Rosalba 43.
 Castiglione 48, 56.
 Catania 329.
 Chersonesos 122.
 Chioggia 42.
 Chiostro Monrealeban 300.
 Chryssa völgye 243.
 Chryso falu 243.
 Cicero 215.
 — és Verres 324.
 Città Anadiomene 26.
 Classikus ókor szellemének fontossága 234 s köv.
 Colbordolo 52.
 Collegio di Spagna 12.
 Conca-d'Oro 287, 300.
 Concordia-templom Gírgentiben 306.
 Contrada Raffaello 63.
 Cornaro Catarina 34.
 Correggio 21.
 Cortile della Sentinella a Vatikánban 275.
 Cortile del Papagallo a Vatikánban 275.
 Cortile Borgia a Vatikánban 275.
 — di San Damaso a Vatikánban 276.
 Cosimo (Pietro di) 74.
 Costa Lorenzo 10, 16, 17.
 Csipkegyártás Buranóban 36.
 Curtius 139, 159.

D

- Dalmata Giovanni 72.
 D'Annunzio, Gabriele 24, 220.
 Daphni Athén mellett 202.
 Dardanellák 122 s köv.
 Delphi 240 s köv.
 Delphi város 245.
 Delphii múzeum 253.
 Demeter-szentély Eleusisben 203.
 Demeter-mythos 207.
 Demeter-cultus Siciliában 318.
 Demetrios Philios 204.
 Diamante 74.
 Dionysos siracusai zsarnok 315 s köv. I.
 Dionysos színháza Athénben 172.
 Dioskurok templomának romjai Girgentiben 308.
 Dipylon Athénben 197, 201.
 Dogana Velenczében 26.
 Dolci (Giovannino de') 69.
 Domenichino 21.
 Dossi 50.
 Dörpfeld 134, 139, 172.
 Duknovich de Trau Johannes magister 72.
 Duomo Urbinóban 54.
 — udvara Torcello-szigetén 37.
 — Palermóban 293, 294.
 Duse Eleonora 43.

E

- Egyetem Bolognában 12.
 Eleusis 201 s köv.
 Elgin lord 187.
 Elis 137.
 Elisa, Napoleon nővére 10.
 Empedokles 282, 310.
 Enzo 2, 16.
 Eumenes csarnoka Athénben 170.
 Erechteion Athénben 190 s köv.
 Este, Ercole d' 106.
 Este-levéltár Modenában 104.
 — -nemzettség műpártolása 106.
 — Rinaldo d' I. 103.

- Etna 282, 311, 329 s köv. I.
 Euripides 223.

F

- Farnese, Alessandro (III. Pál) 96.
 Fava-palota 13.
 Feltre (Vittorio da) 60.
 Ferrara 10 s köv.
 Ficus Magnolioidesek Siciliában 288.
 Fiesole (Mino da) 72.
 Flórenczi Battisterio 9.
 Forli (Melozzo da) 62.
 Foro Umbertoó Palermóban 286.
 Foucard Cesare 105.
 Francia Francesco 19, 62.
 Frary 235.
 Francesca, Galeotto Manfredi neje 18.
 Francesco Maria della Rovere 50, 61.
 Francesca (Piero della) 54, 58, 62.
 III. Frigyes császár 50.

G

- Galliera erőd 4.
 Gallipoli 124, 125.
 Galvani 13.
 Gardner 176.
 Garibaldi 281.
 Garisenda-torony Bolognában 4.
 Gatta (Bartolomeo della) 78.
 Gelon 253.
 Genga Girolamo 50.
 Gent (Justus van-) 58.
 Gere mei-nemzettség 4.
 XIII. Gergely pápa 8.
 Ghiberti 9.
 Ghirlandajo Domenico 74.
 Giacomo Maggiore templom Bolognában 16.
 Gian Bologna 8, 54.
 Giardini 336.
 Giorgio Maggiore templom Bolognában 20.

Giorgione 49.
 Giotto 40, 74.
 Giovanni da Udine 116.
 Girgenti 303 s köv.
 Giudecca 29.
 Glossator-sir Bolognában 5.
 Goethe 66, 277, 285.
 Goldoni Carlo 43.
 Gonzaga Eleonora 50, 51.
 — Lodovico 56.
 Görbe tornyok Bolognában 3.
 Gorkij 236.
 Görög archeologiai társaság 204.
 — költők Siciliában 319.
 — szellem Siciliában 284.
 — vallás 256 s köv.
 Gotika emlékei Bolognában 14.
 Gozzadini 2.
 Gregorovius 106.
 Grotta az urbinói Duomóban 54.
 Guarini Giambattista 105.
 Guercino 21.
 Guidobaldo della Rovere 61.

H

Hadrián császár 140, 163.
 — építkezései Görögországban 168.
 Hagen pater 270.
 Hauptmann Gerhardt 244, 262.
 Hekatompedon Athénben 184, 193.
 Helikon 242.
 Heliodor-szoba a vatikánban 111
 s köv.
 Hellespont 123.
 Heraion romjai Olympiában 137.
 Hercules-torso a Vatikánban 94.
 Herodes Attikos 151.
 I. Hippolyt bibornok-érek 105.
 II. Hohenstaufen Fridrik 295.
 VI. Hohenstaufen Henrik császár
 295.
 Homér 130, 157, 236.
 Homolles 139.
 Horatius 236.
 Husvét Taorminában 329.
 Hymettos 164, 165.

I

Ibsen 236.
 Iktinos 184, 206.
 Ilisos 166.
 III. Incze pápa 296.
 VIII. Incze pápa 68, 69.
 Irnerius 12.
 Isthmosi játékok 163.
 Itea város 242.

J

Janus Pannonius 61.
 Jogiskola Bolognában 12.
 II. Julius pápa 2, 66, 111.
 Juno Lacinia temploma Girgenti-
 ben 307.

K

Kalé Sultanié 124, 128.
 Kallikrates 184.
 Kalirrhoë forrás Athénben 181.
 V. Károly császár 10.
 VIII. Károly francia király 119.
 Károlyi Gáspár 34.
 Kastalia forrás 247.
 Kastri 244.
 Kavvadias 139, 230.
 Kecskék Görögországban 237.
 VII. Kelemen pápa 10.
 Kephisos 166, 215.
 Kertek Muranóban 34.
 — Palermóban 287.
 Kilid Bahr 124.
 Királysírok Mykenaiában 222.
 Királyi vár Palermóban 290.
 Klepsydra Athénben 170.
 Knidosiak kincsháza Delphiben
 254.
 Knoblauch Edward 262.
 Konstantinápoly 122, 127, 131, 197,
 250.
 «Korák» 194.
 Korfu sziget 133, 135.
 Korinthia, Korinthos 219.

Korinthosi csatorna 241.
 Kronion Olympiában 141.
 Kum Kalé 124, 125.
 Kyane nympa és folyó 284, 318.

L

Lagunák Velencénél 25 s köv.
 XII. Lajos francia király 119.
 Lambertazzi-nemzetség 4.
 Laokoon-csoport 945.
 Latomiák Siracusában 314.
 Laurana (Luciano di) 56.
 X. Leo pápa 98.
 XIII. Leo pápa 270.
 Leostello Joampiero 104.
 Lesché Delphiben 251.
 Libon 146.
 Lido 30.
 Loggia dei Mercanti Bolognában 6.
 Lombardi Alfonso 9, 15.
 Lorrain Claude 237.
 Loschi Pellegrino 105.
 Luini Bernardino 20.
 Lykabetos 167.
 Lysikrates-emlék Aihénben 171.

M

Maderna 66.
 — Madonna di San Luca útja Bolognában 22.
 Magyarok a bolognai egyetemen 12.
 Malamocco sziget a Laguna Venetában 41.
 Malatesták 52.
 Malatesta Galeazzo 47.
 — Roberto 72.
 Malveggi Compeggi palota 14.
 Malvezzi 18.
 Manuzio Aldo 34.
 Marescotti 18.
 Martorana-templom Palermóban 290, 294.
 Masaccio 47.

Mazzoni Guido 106 s köv.
 — szoborcsoportja: Krisztust sirtók, Modenában 107.
 Mechitar 32.
 Medici Lorenzo 56.
 Messina 278.
 III. Miklós pápa 68.
 V. Miklós pápa 66.
 Minerva-templom Siracusában 320.
 Michelangelo 10, 15, 66.
 Michelangelo freskója: A végítélet 75, 88—89.
 Michelangelo menyezetképe s egyéb művei a Cappella Sistinában 72—73, 82 s köv.
 Mnesikles 184.
 Modena 102 s köv.
 II. Mohammed 124.
 Molmenti 30.
 Mons Vaticanus 66.
 Monte Accio 50.
 Monte Catria 53.
 Monte d'Asdrubale 53.
 Monte Nerone 53.
 Montefeltro (Federigo di) 48, 58.
 Monte Pellegrino 285 s köv. 1.
 Montorsoli 286.
 Mouseion Athénben 180.
 Monreale 298 s köv.
 Municipio Pesaróban 49.
 Murano 33.
 Muratori 102.
 Murazzik Velence mellett 42.
 Museo Nazionale Palermóban 289.
 Muzio Oddi 63.
 Mykenai 221, 320.
 Mysteriumok temploma Eleusisben 205 s köv.

N

Nagy Sándor 122, 124, 132, 252.
 Napoleon 29.
 Nauplia 226.
 Navagero 34.
 Nekropolisok Siracusában 314.

Nemzet-csoportok a bolognai egyetemen 12.
 Neptun-kút Bolognában 7.
 Nietzsche 267.
 Nótanárok a bolognai egyetemen 13.
 Novella d'Andrea 13.

O

Oddantonio képe az urbinói Duómóban 54.
 Odeion Athénben 174.
 Oddi, Muzio 63.
 Odysseus Ithakája 134.
 Ögnibene Giovanni 105.
 Olympia 133 s köv.
 Olympiai versenyek 152 s köv. 1.
 Olimpieion Girgentiben 310.
 Omphalos Delphiben 254.
 Oratorio di Santa Cecilia 20.
 Orlando furioso 105.
 Oroszlánkapu Mykenaiiben 221.
 Orsini Virginio 77.
 Ortygia sziget 139, 313, 317.
 Orvieto 114.
 Orseolo Pietro doge 30.
 Osteria Brondolo mellett 44.

P

Pádua 5.
 Paestumi templomok 308.
 Paionios Nikéje 148.
 III. Pál pápa 75.
 IV. Pál pápa 97.
 Palladio 29.
 Palaistra Olympiában 140.
 Palazzo Comunale Torcello szigetén 38.
 Palazzo del Podestà Bolognában 6.
 Palazzo Ducale Urbinóban 55.
 Palazzo Prefettizio Pesaróban 47.
 Palazzo Santo Stefano Taorminában 332.
 Palermo 280 s köv.
 Paloták Bolognában 13.

Panathenaiak ünnepe 176, 180.
 Pán halála 258.
 Papyrus-sás Siracusa mellett 318.
 Parnassos 242, 243, 246.
 Parthenon Athénben 182 s köv.
 Parthenon pusztulása 186.
 Parthenon timpanon-csoportjai 188.
 Parthenon-fríz reliefjei 189.
 Pater Walter 196, 210.
 Patras 133.
 Pausanias 135, 139, 181, 210, 223.
 Pavaglione Bolognában 13.
 Pellestrina sziget a Laguna Venetában 42.
 Pelops 144, 152.
 Pentapolis maritima 45.
 Pentelikon 164, 165.
 Pepoli 2.
 Perikles 183 s köv. 1.
 Perosi maestro 70.
 Perrot 222.
 Perugino 20, 74.
 Peruzzi Baldassare 112.
 Pesaro 45, s köv.
 Péterfy Jenő 183.
 Phaidriadok Delphinél 246.
 Pheidias 146, 158, 184, 190, 196.
 Philon 206.
 Philopappos emléke Athénben 180.
 Phoibos-Apollon szentélye Delphiben 252.
 Phokis 243.
 Piazza Garibaldi Modenában 101.
 — Marina Palermóban 286.
 — Pretoria Palermóban 286.
 — Quattrocanti Palermóban 286.
 Piazza Pesaróban 49.
 Pietralata 53.
 Pietro Vinceli-templom Rómában 116.
 Pinakotheka Urbinóban 58.
 Pindaros 157, 215, 310.
 Pinturicchio 74.
 Piombo (Sebastiano del) 116.
 Piräus 126, 162, 240.

VII. Pius pápa 29, 68.
 X. Pius pápa 270.
 Plinius 139.
 Plutarchos 260.
 Pnyx Athénben 180.
 Pordenone 50.
 Porta Felice Palermóban 286.
 — Messina Taorminában 331.
 — Nuova Palermóban 286.
 Portico dei Banchi Bolognában 6.
 Porto di Lido 26.
 — Empedocle 303, 310.
 Portone di Bronzo Rómában 70.
 Polygnotos 176, 251.
 Polykleitos ifjabb 230.
 Poveglia sziget a Lagunákban 41.
 Praxiteles 143, 196.
 Propontis 123.
 Prytaneion Olympiában 141, 150,
 155.
 Propylaiák Athénben 175 s köv.
 Propylaiák Eleusisben 204.
 Puglia, Niccolo da 15.
 Pyrgos 137, 162.

Q

Quercia (Jacopo della —) 9, 90.
 Quercia domborművei a bolognai
 S. Petronio főkapuján 23.

R

Ráfael 20, 66.
 — emlékszoobra Urbinóban 55.
 — cartonjai a Cappella Sistina
 számára 98.
 — stanzái 112 s köv.
 — Szent Ceciliája 20.
 — múzeum Urbinóban 63.
 Raibolini Francesco (Francia) 16.
 Rákóczi Rodostóban 125.
 Ravenna 2.
 Renan 40.
 Reni Guido 21.
 Redentore-templom Velenczében
 29.

Reviczky 261.
 Riario, Girolamo 80.
 Robbia, della 54.
 Rocca Taorminában 238.
 II. Roger normann király 295.
 Romano Cristoforo 62.
 Romano Giulio 116.
 Rosselli Cosimo 74.
 Rossini 47.
 Rovere (Guidobaldo della —) 48.
 Rovere Giuliano 80.

S

Salamis szigete 180, 203, 240.
 San Bernardino de' Zoccolanti 62.
 San Cataldo templom Palermóban
 290—294.
 San Domenico portáléja Urbinó-
 ban 54.
 San Domenico Taorminában 328.
 San Donato bazilika Muranóban
 35.
 San Francesco nel Deserto kolos-
 tora 40.
 — templom Bolognában 14.
 San Giorgio Maggiore-sziget Ve-
 lenczében 29.
 San Giovanni Battista temploma
 Urbinóban 54.
 San Giovanni degli Eremiti temp-
 lom Palermóban 290 s köv. 1.
 San Giuseppe temploma Urbinó-
 ban 54.
 San Lazzaro-sziget Velenczében 31.
 San Marino hármás esücsa 53.
 San Michele sziget Velenczében 33.
 San Niccolo del Lido temploma a
 Lidón 30.
 San Petronio 6, 10.
 San Pietro in Vaticano 66.
 San Savolo-sziget Velenczében 30.
 San Sepolcro Bolognában 14.
 San Severino testvérek 54.
 San Stefano templomesoport Bo-
 lognában 14.
 Sansovino 108.

Sant Andrea-sziget Velenczében 33.
 Sant Agostino portaléja Pesaróban 48.
 Sant Elena-sziget Velenczében 30.
 Sant Elia 103.
 Santa Tosca temploma a Torcello-szigeten 38.
 Santi Giovanni 54, 58.
 Sambucus (Zsámboky János) 13.
 VI. Sándor pápa 48, 69.
 Savonarola 18.
 Scarlatta 13.
 Schiller 210, 295.
 Schliemann 139, 176, 223.
 Settignano (Desiderio da) 62.
 Sforza Alessandro 47.
 Sforza Battista 48.
 Sforza Francesco 47.
 Sforza Ginevra 18.
 Sforza-vár Pesaróban
 Shakespeare 123, 236.
 Shaw 236.
 Sicilia 277 s köv.
 Sidd el Bahr 124, 127.
 Sigismondo Malatesta, Rimini ura 47.
 Signorelli Luca 74.
 Silvio Pellico 33.
 Sina 166.
 Siracusa 313 s köv.
 Siracusai Venus 321.
 Siremlékek Athénben 197 s köv.
 Stadion Delphiben 249.
 IV. Sixtus pápa 68.
 V. Sixtus pápa 68.
 Skopas 196.
 Smyrna 126.
 Sokrates hőrtöne Athénben 180.
 Sophokles 223.
 Specolo Vaticano 270.
 Stadion Athénben 166.
 Stadion Delphinben 249.
 Stadion Epidaurosban 230.
 Stanzák a Vatikánban 98, 111 es köv.
 Strabon 139.

Sunion hegyfok 109.
 Syngros 141, 166.
 Széchenyi Athénben 168.
 Szent Domonkos temploma Bolognában 14.
 Szent Gellért 29, 35.
 I. Szent Leo pápa 118, 274.
 Szent Péter Bazilika 265 s köv.
 Szent sir templomának udvara Bolognában 15.
 Színház Epidaurosban 230.
 Színház Siracusában 319 s köv. I.
 Szobrok az Akropolison 193.

T

Taormina 326 s köv.
 Tasso 48.
 Teatro Antico Taorminában 332.
 Templomok Bolognában 14.
 Terribilia 9.
 Themistokles 180.
 I. Theodosius 158.
 II. Theodosius 159.
 Theseion 169 s köv.
 Tholos Epidaurosban 232.
 Tizian 34, 49, 62.
 Tiryns vára 226.
 Torcello 33.
 Torcello legendája 40.
 Torcello-sziget a velencei lagunákban 38.
 b. Tóth tábornok 124.
 Trastevere 66.
 Trau (Giovanni és Jacopo di) 56.
 Tribolo 9.
 Trifone Gabriello 34.
 Trinakria 282.
 Tumulillis, Angelo de' 103.
 Türr István, a korinthusi csatorna építője 162.

U

Uccello Paolo 62.
 Urbino 53 s köv.

Urbino a völgyből nézve 59.
 Űvegipar Velenczében és Muranó-
 ban 35.

V

Vallianos 166.
 Vatikán palota 67.
 Vatikáni könyvtár 68.
 Vatikáni múzeum 68.
 Vatikáni alkony 265.
 Vatikáni csillagvizsgáló 270.
 Vatikáni kertek 266 s köv. l.
 Vasari 56, 75.
 Velenceze 11, 24, s köv.
 Venizelos 136.
 Vergilius 236.
 Veronese Paolo kánai menyeg-
 zője 29.
 Verres Siracusában 322.
 Viadagola Lucia 17.
 Via Emilia Modenában 102.
 Via Vitt. Emmanuele 286 és köv. l.
 Villa Garibaldi Palermóban 281,
 286.
 Villa Giulia Palermóban 286 és
 köv. l.
 Villa Igiea Palermóban 286 és
 köv. l.
 Villa Imperiale Pesaróban 45, 50.
 Villa Orleans Palermóban 287, 288.
 Villa Pia 268.

Villa Tasca Palermóban 287—288.
 I. Vilmos német császár 160.
 II. Vilmos német császár 235.
 Vincenzo (Antonio di) 8.
 Viti Timoteo 54, 58.
 Vitruvius 335.
 Vittorio Emmanuele szobra Bo-
 lognában 8.
 — szobra Modenában 101.
 Vivarinik muranói festő iskolája
 34.
 Volterra (Daniele da —) 97.
 Vrana (Luciano di) 48.

W

Werbőczy 13.
 Whistler 190.
 Winckelmann 159.

X

Xenophon 162.
 Xerxes 124.

Z

Zecca Rómában 70, 286.
 Zeus-templom romjai Olympiában
 145.
 Zeus temploma Athénben 169.
 Zola Emile 262.
 Zoppo Rocco 74.

HIBAIGAZÍTÁSOK.

A 7.	lapon a képaláíráson de Bologna	helyett olv.:	da Bologna.
A 8.	» felülről az 5. sorb. de Podestà	»	» del Podestà.
A 21.	» » a 11.	» sorsa	» » sorsra.
Az 50.	» alulról a 17.	» melyek	» » melynek.
Az 55.	» felülről az 5.	» alkotásait	» » alkotásai.
A 92.	» alulról a 15.	» ezekben	» » ezekben.
A 92.	» » a 7.	» Lybicának	» » Lybicának.
A 94.	» felülről a 13.	» nem jött	» » létre nem jött.
A 97.	» » a 2.	» két főbűnre	» » hét főbűnre.
A 103.	» » a 7.	» Estékvek	» » Estéknek.
A 135.	» alulról a 10.	» lomtalanok	» » lombtalanok.
A 142.	» felülről a 6.	» porosz	» » poros-
A 147.	» alulról a 18.	» Kentaurok	» » Kentaurok.
A 160.	» a képaláíráson : nyugati oromzat	»	» keleti oromzat.
A 165.	» felülről a 2. sorb.:	» mint ;	» » mint :
A 168.	» alulról a 2.	» városrészben	» » városrészben.
A 169.	» » a 18.	» stilus helyett	» » stilusa.
A 197.	» » a 8.	» megőriznie	» » megőrizni.
A 203.	» felülről a 13.	» van	» » volt.
A 213.	» a képaláíráson : eleusi	»	» » eleusisi.
A 245.	» alulról a 11. sorb. iátnl	»	» » látni.
A 317.	» felülről a 4.	» Aretyusa	» » Arethusá.
A 318.	» alulról a 6.	» Kyana	» » Kyane.
A 323.	» » a 7.	» voitára	» » voltára.